

Kovács András Ferenc

Februári napló

*Ugyanaz a nap.
Ugyanaz a görcsös úr
gördül a földre.
Fénytelen égre megint
miket írnak az ágak?*

Vén rónin búcsúverse

*várnék tavaszt még
gazdátlan penge fűszál
éle fakaszt fényt*

Tavaszcímzés

*tigrist látni a
tájban hóleopárdot
takarodóban
a zörgőcsontú fák közt
hajítás égi magasles*

Naplótöredék

*nem fontosságom
szent fölöslegességem
szép tudatában
élek s halok naponta
vers nélkül már nem is fáj*

Légyhullás

„A légy tisztességes.”
(Japán közmondás)

*híven a szóhoz
igyekszem az isteni
semmibe hullni*

*hűtlen a szóhoz
is isteni semmibe
hullni igyekszem*

Asztali áldás

*Semmit, még semmit
Sem tettem le (úgymond) az
Asztalra. Hát nem,
De melyikre? Hát, ama
Bizonyosra... Nem
Értem, megdöbbsen a tény:
Negyvenhét múltam,
S még semmit sem tettem le
Az asztalra! Nos,
Ideje volna végre
Letennem nekem
Is valamit már arra
Az asztalra, úgy,
Hogy beszakadjon tőle,
Képletesen bár,
Az a szólásmondásos,
Nagy, közös asztal,
Hogy ripityára törjön
Ama valami
Súlya alatt, de rögtön,
Ama tákolmány,
A lelki légből kapott
Elmekoholmány,
S roppanjon össze már az
Eszmei asztal,
Hogy darabokra hulljon
Szét az az asztal –*

*Súly alatt, mint a pálma,
A Hortobágyon,
A nyüzsgő semmisségben,
Isteni asztal,
A mintha híg peremén,
A mély elhallgatásban.*

Kóda

*Asztali asztal!
Ideje volna rád is
Letenni végre
Valamit... Tört ceruzá-
Mat. (Esetleg a lantot.)*

Grecsó Krisztián

Doktor urak

Hogy nagy baj van, annak világos jelei voltak.

Megérkezett Tótvárosba Hanna néni, és minden eddig ismert módszerénél határozottabban intézkedni kezdett. Beköltözött Lajos bácsihoz, a ház nem meszsze van a városi kórháztól, remek ápolóotthon. Jocó úgy érezte magát, mintha egy detektívre gény másodvonalában lenne, ő volt Doktor Watson, Hastings kapitány, Colombo sohasem látott felesége. Bár jelen volt, és utólag áramlottak is hozzá az információk, nem értett semmit. Begubancolódott a világ. A kiejtett mondatok megálltak a levegőben, és várakoztak, farolgattak, akár egy tejesautó. Ott libegtek a mondatok a levegőben. Jocó csak rájuk mutatott, és elhangzottak újra, minden, ami egyszer már kimondatott, hozzáférhetővé vált, és ettől egyre nagyobb lett a zűrzavar.

Annyi bizonyos volt számára, hogy egy kórházban van, a pszichiátrián.

Az emeleten, amit biztató jelnek vélt, a pince, a kilincs nélküli pincebejáró sokkal rémisztőbb lett volna. Az anyja mindennap vele volt. Jocó próbálta kisöpörni az elhangzott mondatokat a fejéből, elhessegetni őket a szeme elől, vagy legalábbis nem rájuk mutatni, hogy ne kelljen meghallgatni őket még egyszer, ne kelljen átélnie saját magát, hallgatni a saját nyelvét. Az ember a mondataiból áll, bélmondatok, nyálmondatok, hasfalkérdőjel, és egy felkiáltójelnyi fasz a végén. Ha kérdezték, válaszolt. Ha nem kérdezték, akkor is. Elmondott mindent, amit korábban hallott, akár egy ipari kamera, visszajátszotta a múltat, a viziteket, a nővérek acsarkodásait, és Hanna néni állott, tegnapi kijelentéseit is lejátszotta, amiről úgy vélte, pompás terápia ez egy terapeutának. Visszahallgathatja az előző kezelését, javíthat, pontosíthat, és biztosan onnan folytatja a kúrát, ahol előző nap abbamaradt. Hanna néni nem kímélte a fiát, és ez Jocónak jól is esett. Ez volt az egyetlen, ami nem volt rossz. A rossz nem volt az. Anyja kegyetlen hírérsége jólesett neki, és, hogy olyankor, mikor ki akarja deríteni, mi történt *pontosan*, még a kezelés féltve őrzött eredményeit is fölálldozza. Jocó látta magát, mint egy felépülő kártyavárat, amire vigyázni kell, mert az idegeskedés szellője összedönti, és akkor lehet előlről kezdeni az egészet. Neki vigyáznia kell. Vigyázni, nem fészkelődni. Jocó „piros csikó” szeretett volna lenni a magyar kártya paklijából. Jocó huszár piros csikón érkezik, és semmi baja. Piros csikó, Jocó huszár, Jocó huszár, piros csikó. Hanna néni fejében már bizonyosan összeállt a történet, és Jocó néha

(regényrészlet)

sértődötten elhallgatott, mert úgy érezte, nem igazság, hogy éppen ő zárattott ki a saját sztorijából. Hanna néni nem akarhatja gombolyítani az ő fonálát, mindenkinek megvan a saját fonala, gombolyítsa azt.

Jocó piros csikót rajzolt a táppénzes papírára, de nem abban a reményben, hogy Fejérné, régen látott instruktora örvendezni fog az ügyészségen, sokkal inkább, hogy saját magát definiálja. Egészen konkrétan azt gondolta, hogy a piros csikóra a *definíció*, az önmeghatározás miatt volt szükség, az „ügyészségi fogalmazó” ugyanis olyan távol esett attól a ponttól, amit Jocó sajátjának érzett, hogy szükségét látta bejelölni a másik végpontot is. A piros csikót.

– Hol van az „igazi Jocó” a *piros huszár* és az *ügyészségi fogalmazó* között? – kérdezte reggel az anyja.

Mikor meglátta, hogy a fia összefirkálta a táppénzes papírt.

Jocónak röhöghetnekkje támadt, az anyja már örök és végtelen munkaidő, az anyja egy adtamerő szolgálat, a pszichológián vajon oktatják a badar kérdéseket, vagy csak a látásmódot kell elsajátítani, amivel bármiről eszünkbe jut egy imbecillis felvetés.

Jocó az ék, aki kitámasztja a bedülő történetet.

A legkülönösebb az volt, hogy az emlékeket és a frissen kapott tényeket nem lehetett szétválogatni. Ocsút a búzától. Látott múltat a nem látott múlttól. Hogy Csicsely maradt talpon, pontosabban észnél, az hír-e vagy emlék, nem lehetett tudni. Csicsely András egykori történelemtanár rohangu, mint a mérgezett eger, nem benu, ezt mindenesetre sejteti lehetett valahonnan, és végül is mindegy, honnan jön az ismeret, ilyen szorult helyzetben jó, hogy van. Hanna néni szerint Csicsely hívta a mentőket is, akik példátlan gyorsasággal kiértek, ám „mégsem tudtak eléggé sietni”. A „mégsem tudtak eléggé sietni” előtt Hanna néni kis szünetet tartott, és szomorúan nézett. Vigyázott a fia lelkére, amitől Jocóra megint rájött a nevetési inger. Az anyja most bemutathatja a teljes pszichológusi fegyverarsenált. A tanult részvét, mint olyan. Házi feladat a pszichológia-kurzus után: apró szünetet tartani a tagmondat előtt. Apró szüneteket, mikor eufemisztikusan közöljük a kezelttel, hogy a rokon, barát vagy szerető kimúlt. Megette a fene. Szün. Megette a fene. Megint szün. Megvan erre a recept: egy sor fing, egy sor nád. Megint fing. Megint nád.

Jocó szerette volna tudni, hogyan halt meg Kucsera, de ezt a kérdést nem találta a folyton a szeme előtt úszó, már elhangzott mondatok között, újat fogalmazni pedig nem volt kedve. Kucsera Tibor a halott fakír, akcióművész, a barneváli hős. Legalább kiderült, ki lopta eddig az állományt. Hová szivárgott a fejadag. Jocó vigyorgott, fejadag, porció, egy adag fej. Menüben. Fejenként. Lajos bácsi viszont nem rohangu mentőért, és míg ott voltak a lakásban, meg sem kísérelte megmenteni haldokló cimboráját, amiért kínos kérdéseket kapott a rendőrségen, és a vallatás „hosszabb ideig tartott a kíváncsnál”. Jocó bólogatott, mint aki érti az anyját. De nem. Mert nem lehet tudni, milyen hosszú egy *kíváncs* vallatás? És hogy ez nem vet Lajos bácsira jó fényt. Eleve, hogy egy jó hírű – és itt volt Hanna néni hangjában némi felfejthetetlen akarnokság, hogy azért is *jó hírű*, még ha nem is az – pedagógus mit keresett egy efféle lakásban? A fiú érezte, hogy ez egy vonatkozó kérdés. Ahogy az anyja mondaná, ez egy *rá* vonatkozó kérdés,

mert bizony egy jó hírű – ami szintén nem igaz, mert egy fogalmazónak semmilyen híre sincsen – fogalmazó, ügyészégi gyakornok szintén nem való egy efféle csirkés odúba. Nem passzol oda. A helyzetet az tisztázta, hogy Lajos bácsi idegösszeomlást kapott, így valószínűleg már ott is olyan trauma érte, amelynek hatására leblokkolt. Leblokkolt, ismételte el Jocó. Blokkoló óra, gondolta aztán. Vizesblokk. Blokk, számla, blokkolásgátló. Blokkfőte. Több szó nem úszott el a szeme előtt, ami blokkal kezdődött volna. A blokkfőte visszatolatott. Jocó rámutatott és kimondta.

– Blokkfőte.

Jocó élvezettel nézte az anyját, mennyire kivirult, megszépült a feladattól, hogy gondozza, vigyázza őket, Lajos bácsit és őt. Szerette volna elmondani az apja alakú lyukat, a hiányt, amit ápolni kell, de Hanna néni olyan indulatosan kergette a *megoldást*, a gyógyulást, hogy őt, az egyetlen fiát renoválni lehessen, hogy Jocó inkább nem szólt. Ha megjött az anyja, legtöbbször úgy tett, mint aki alszik.

– Ez az állomás szent hely – mondta Jocó. – Mint Mekka.

– Még annál is különb – vigyorgott Lajos bácsi. – Azonnal igyunk egy sört a Kakasban.

Hanna néni végre elutazott.

Jocó édesanyját nem egykönnyen lehetett meggyőzni róla, hogy a meggyengült férfikar ismét visszanyerte tartását, és bár a véletlen úgy hozta, hogy a segítő szándék balul ütött ki – de ez kiszámíthatatlan egy efféle bolondnál, mint amilyen Kucsera Tibor volt –, ők a továbbiakban zavartalanul éltek tovább szürke, jól bejáratott életüket. Hanna néniire hovatovább égető szükség van, volt, lesz Feketevárosban. Jocó édesanyja lubickolt új, pompás szerepében, nehezeére esett feladni, hogy ismét rövid pórázon tarthat két felnőtt férfit, kiváló érzékkel keverte a rendőr, a diktátor, a pszichológus és a gyöngéd ápolónő jellemvonásait, akár egyik mondatról a másikra váltott, zseniális női ösztönei mindig megsúgták neki, melyik az a végső pont, ameddig kitolhatja territóriumát. A gatyamosásig. Mikor Jocó egy nappal az ígértnél hamarabb hazatért a pszichiátriáról, Hanna néni mosott, a gatyák, ahogyan soha, fertőtlenítős vízben áztak, elkeveredve, Lajos bácsié és az övéi együtt, az aranyér hagyta aranybarna csík fölül. Jocó tehetetlen, megalázott kisfiúnak érezte magát, ki tudja ő mosni a gatyáit, különösen a zseniánt darabokat, akadhat köztük véres, ondós, és kínosan koszos, szaros, *konkrétan*, amelyeket akár napokig nem vett le. Ám ekkor még mindig volt egy lehetni elhódítandó rész. Hanna néni elejtett a fertőtlenítés fontosságáról néhány mondatot. Nem kezdett szónoklatba, érezte, hogy az már több lenne a soknál, de egyet még odaszúrt. Mikor Jocó idegei pattanásig feszültek, abbahagyta. Lajos bácsit jóval kevesebb is kihozta a sodrából, de az iróniával szemben a cicerói rétor védtelen volt. Védtelen volt saját, kispolgári otthonában. Hanna néni sorra hódított meg minden intimnek tartott, féltve őrzött területet, szokást, életütemet. Lajos bácsi legádázabb ellenállása is hatástalannak bizonyult a gúnnyal szemben, amellyel Jocó édesanyja Lajos bácsi alanyi jogosultságait agglegényi megrögzöttségge minősítette. Rontotta le. Néhány nap után Szalma Lajos valóban egy

házsártos vénlegénynek tűnt, jogai rigolyákká aszottak, és mint ilyenek, száműzetettek is a háztartás rendjéből. Hanna néni nem csinált feltűnő dolgokat. Alig néhány parfümöt dobott ki, éppen csak átrendezte a ruhák helyét, mégis, néhány nap alatt *magához öregítette* testvérét. Helyreállt a rend, az idő eddig fájoan felborult rendje. Szalma Lajos, hiába, hogy férfiből van, már nem pajkos kisgyerek. Jocó hosszú ideje most először gondolt bele nagybátyja korába, hogy négy évvel ötven fölött van, hirtelen a ráncai is feltűntek, és az a fény, ami eddig nem hagyta saját korához öregedni, hiányzott a tekintetéből. Szalma Lajos erősen lefogyott, és bár erőlködött, meglehetősen életunt lett és szomorú.

Utóbbit Jocó nem értette igazán. Sőt, egyáltalán nem értette. Ha a méhkeréki albinós esetre gondolt, ha az apja felfoghatatlan, tragikus halálát idézte fel, ha Szalma Lajos kiszámított, mesterséges konfliktusait vette számba: a roma lány esküvőjétől a szantszándékkal megalázó párzásokig, akkor Kucsera halálperformansza, ahogy magára robbantotta a csirkefejjel teli befőttesüvegeket, hab volt a tortán, Lajos bácsi örvendezhetett, ez a világ valóban az ördögé, és boldogulni csak az ő eszközeivel lehet. *Azzal* az eljárással. A hóhér kivégezteti magát korábbi áldozataival, ömlenek rá a tartósított baromfifejek, az üvegcserep, és a halálból visszatér egy csapatnyi szárnyas, hogy megbosszulja magát a hóhéron. Ez avantgárd művészettörténet-előadásra való. A sátán nem felejt, és nem is igazságtalan, a rosszból és vágyakozásból mindenkinek jut. A tehetségtelen fakír egyetlen eredeti produkciója a saját halála. Mennyi állatnak odasúghatta, mielőtt a sebesen forgó tárcsával lemetszette a fejét, hogy „ne félj, visszajössz értem”, „hazaviszlek, és te hazaviszel”. Okos világ ez, a halál miatt semmi sem lehet eléggé igazságtalan. A megtorlásnak van egy pompás és zajos üteme, feszes ritmus, akár a napoké, az óráké, a perceké.

Jocó megdöbbsent magán.

Ezeket Szalma Lajosnak kellett volna mondania.

Ilyet ő magától nem tud, de legalábbis *nem akar* tudni, lehet, hogy nagybátyja hatása még mindig sokkal erősebb rá, mint az, az anyja szavaival élve, „kíváncsinos lenne”.

Lajos bácsi úgy kortyolgatta sörét a Kakas sörözőben, mint egy hadirokkant. Mint aki nem akar többet inni. Jocó belekezdett, hogy elmondja üdítően eredeti gondolatmenetét Kucsera Tibor első és egyetlen valódi produkciójáról, de Szalma Lajos leintette. A városrendezésről és az időjárásról motyogott néhány idióta mondatot, aztán pedig olyan számár mosollyal üldögélt, mint aki be van nyugtatózva. Jocó nem bírta ki, meg is kérdezte, hogy be van-e. A válasz nyugodtsága és természetessége szokatlan volt. Ismét az. Szalma Lajos egyszerűen közölte, hogy nem, nincs. Nem kérte ki magának, nem vagdalódzott. Jocó hozni akart két Unicumot, de még fel sem emelkedett az asztaltól, mikor Lajos bácsi megszólalt.

– Én semmit sem kérek, fiam. Fáradt vagyok, haza szeretnék menni.

Jocó kikészítette az öltönyét, és elővette vizsgázós, fekete szövetkabátját. Reggelente már fagyott, s mivel Jocónak nem volt kedve a butikokat járni, elhatározta, *színházba járós* kabátját lefokozza hétköznapivá. Ebben jár ezentúl az ügyészségre. Hetek óta nem volt benn, előbb az apja halála, utóbb pedig

Kucseráé. Hetek a pszichiátrián. A semmiben. Halálok láncolata. Táncolat. Halál-táncolat, keringő az infúzióval, kaszával, csirkefejjel, run-caccam, run-caccam, ahogy a tánciskolában tanították nyolcadik osztály után. Felvette az öltönytárogatot, begombolta, és mikor az övért nyúlt, a nadrág ülepe lecsúszott a térdéig. Odatipegett a tükörhöz. Semmi szokatlant nem látott, ő ilyennek találta magát a napokkal, az apró elmozdulások sohasem feltűnőek. Átment Lajos bácsihoz, és ráállt a fürdőszobamérlegre. A műszer hetvennégy kilót mutatott. Jocó sohasem volt magas fiú, de zömök, néha egészen húsos hasa, oldala, háta nyolcvanhárom kiló alá sohasem engedte csökkenni testsúlyát. Tótvárosba költözésekor nyolcvannyolc kiló volt. Most hetvennégy. Az tizennégy kiló mínusz. Jocó nem akart hinni a szemének, beállította a mérleg nyelvét a nullára, ráállt, becsületesen előredőlve, nem úgy, mint korábban, mikor súlypontját igyekezett leginkább hátratulni, mert úgy fél kilót még le lehetett csalni a valós eredményből. Hetvennégy. Döbbenet.

Hová tűnt tizennégy kilónyi Voith József?

Nem volt abban a súlyban kedély, öröm, régi szokások? De hiszen azt sem tudja, mikor látott működő tévét utoljára! Pedig szigorú napirendjéhez hozzátartozott a tévé villogásának drogja. Szobája, anyja érkezéséig, egy feldúlt szeméthalom volt, ahová csak háltni járt, gyakran még azt sem. Minden kifakadt, átalakult és bekavarodott. Lehet, hogy abban a tizennégy kilóban volt a régi énje. Egyáltalán, van *új*? A hájban, a húsban, a vérben ott van az én, a jellem, a rögeszme? A tévézés szokása például lement az úszógumival. A zsírban megannyi rossz szokás. A soványság maradt, a maradék testben a vágy, az állandó ösztön tombolása. Talán a vékony, inas test követeli az új tempót, az új módokat, alakít magának normákat. Például, hogy újabb és újabb nőket hódítson meg, mert minden test valódi csoda, egy elképzelhetetlen univerzum, a combok ívelése, formái, a más ízű, rajzolatú ölek, a homlokok domborodása, a szeméremajkak tágassága mind különbözik. És egyik gyönyörűbb, mint a másik! A szétáruló lábakkal kinyílik a világegyetem, a harmatos csiklók állása, a vágytól behúzódo, feszes vagy enyhe hasfal, olyan, mintha a látást, a lélegzést, a létezést tagadná meg magától, ha megtartóztatja magát. Mennyi varázs, mennyi kerek fenék, ahogy elsuhan a biciklin ülve, a boltban állva, az utcán szembejönnek a formás keblek, még a téli pulóverben is látszik, ahogy hullámszik a léptekkel együtt! Melltartó nélkül biztosan kicsit enged, már nem tartana meg egy ceruzát keresztben, de az esésében rengeteg báj van...

Jocó megint elképedt magán. Miféle gondolatok ezek? Ez van a vékony inakban, a feszesebb testben, a hāj hiányában? Vajon van a világegyetemben egy úszóguminyi Voith József alakú lyuk? Erősen hátraszélzte a haját, és átment megnézni, Szalma Lajos valamelyik öltönye passzol-e rá. Talált egy egészen újat, bézsben. A nadrág hosszú volt, de gombostűvel ügyesen feltoldotta a szárát. A zakó vékony, tétre túlzottan is, de az ujjja legalább felhajtható. Az inget kiggyűrve hagyta. Jól állt. Meglepően jól.

Az ügyészségen senki sem tudta leplezni meglepődését. Fejérné, Jocó instruktora egészen elképedt, de még a lányok bājgúnár szakmai felügyelője, Lénárd doktor is megdicsérte „Józsi nagyszerű küllemét”. Dr. Voith József fogalmazó még sohasem kapott bókot nőtől. Egyáltalán, eddigi szerény pályafutása során

még nem tett nő hízelgő megjegyzést a küllemére. Ildikó és Angéla most elhalmozta. Körüldongták, kacarásztak minden mondatán, mintha csak ömlene belőle a humor. Jocó magabiztos volt és higgadt, nem szállt a fejébe az áradó udvarlás, és finom mértékletessége még vonzóbbá tette. Délutánra már kapott is egy ügyet, dr. Lénárd Gábor pedig meghívta egy kávéra és cigarettázni. Jocó mint egy megállapodott, érett férj állt fel az asztaltól, és olyan hűvös melegséggel fogadta el az invitálást, hogy Lénárd doktort láthatóan átjárta a hála. Jocó a kávézás után bement a mosdóba, megmosta az arcát, és belenézett a tükörbe. Mi történik itt? Egy elvékonyodott, csinos arc nézett vissza rá, a haja remekül állt, a gátlástalan zselézés, amit mindig úgy megvetett, latinos jelleget kölcsönzött neki. Nézte a tükörképet, mintha a kedvező külső elárulna valamit. Mikor történt ez? Tizennégy kilót fogyott, és nem vette észre? Apja halála után kezdődhetett, a körülményes és véget nem érő kihallgatásokon? Vagy már akkor beütött az ideg a gyomrába, mikor ideköltözött Tótvárosba, nagybátyja „szárnyai alá”? Lehet, hogy már az albínó férfi gyötrelmes halálakor elfogyta a tizennégy kiló felét? Nem volt válasz. Csak egy meglehetősen új, idegen dr. Voith József, akit a tükörben látott. Jocó megtörölte az arcát, és elindult kifelé.

Angéla ekkor lépett be.

Jocó korábban biztosan megjegyezte volna, hogy ez a férfitoalett, és komolyan is gondolta volna, hogy a vele szemben álló nő *eltévesztette* az ajtót, hogy nem vette észre a szoknyás és a nadrágos sziluett közötti különbséget. Ám most csak elmosolyodott, és megmutatolta a lányt. Régen nem látta, és mikor utoljára megnézte magának, még nem *ezzel* a szemmel tette. Ott állt vele szemben egy tulajdonképpen ismeretlen nő, Litovszki Angéla fogalmazó. Ildikó barátnőjével nem voltak külön útjai, Angéla nem járt Szalma Lajos testsémajavító tornaszakkörére, és a drogos estéken sem fordult meg, nem hagyta, hogy két férfi párosodjon vele órákon át, sőt Ildikó elejtett megjegyzéseiből Jocó úgy tudta, Angéla már menyasszony. Mialatt Jocó távol volt, mert elvesztette az édesapját, és mert „egyéb problémái akadtak,” Angéla kezét megkérte komoly udvarlója. Angéla megállt, megtámaszkodott a mosdóban. Jocó most vette észre, milyen arányos a teste. Mindene vaskos, gömbölyű, húsos, de olyan szabályosan, mintha arányszámok mentén húzták volna meg a vonalait. A cseppként elfolyó melle alatt ívesen befelé húzódott a has és a pompásan proporcionált feneke csak annyira húzott ki oldalra, amennyire a mell is széttartott. Kékesen csillogó, hosszú, koromfekete haját kontyba tűzte fel, és oldalt, mintha csak véletlen lenne, néhány tincs incselkedően kihullott. Jocó odalépett, és belecsókolt a nyakába. Szinte csak belelehel. Angéla elfordult, szemben állt a mosdóval, látta magát a tükörben. Jocó megcsókolta a tarkóját, és mintha fel akarná melegíteni, körbelihegte.

– Csodáld magad – suttogta –, hogy milyen gyönyörű vagy!

Angéla nem válaszolt semmit, de a karja megfeszült, megszorította a mosdó karimáját. Jocó hátulról hozzásimult, és tovább csókolgatta a pihés, szabadon maradt nyakat. Altestét egészen a lányéhoz szorította. Fel le csúszkált, és újabb csókokat adott a lány nyakára, most már nyálasan, ragadósan és hosszan. Mikor megfordította, Angélának izzott a tekintete. A csókot mégis úgy elhúzta, kifeszítette, mintha meggondolta volna magát. Mikor a lány ajkához ért, az szinte

elrántotta a fejét, olyan apró, vonyításszerű sikoly szakadt ki belőle, akár egy magára hagyott apró állatból. Ez a hang szétszakította a fegyelmezett játék auráját. A mozdulatok éhesek lettek és gyorsak, elvadultak, Angéla Jocó inge alá nyúlt, szinte dörzsölte a bőrét, akárha melegíteni akarná. Jocó gombolni kezdte a feszülő blúzt, de az apró gombokkal meggyűlt a baja, ezért a lány fejezte be, aztán felhúzta a szoknyáját, és letolta az apró, csipkéekkel kiveret, fekete bugyit. Csak az egyik lábával lépett ki belőle, a másikon ott maradt, a fehérenmű úgy feküdt a körömcipőn, mint valami régimódi ruhadarab. Bár a lány türelmetlenül magához vonta volna, Jocó leguggolt a mosdó elé, és beszippantotta a csuromvizes ajkakat. Vigyázott rá, hogy a csiklóhoz ne érjen azonnal, csak egy pillanat múlva szikrázzon oda a nyelve hegye. Angéla formás pamacsra borotválta az ölet, friss volt, illatos, szoláriumbarna, selymes bőrén néhol egészen apró, szinte odafestett szeplők. Jocó egyetlen mozdulattal behatolt a felajzott, forró testbe, akadálytalanul siklott be, felnyársalta, a lány vinnyogni kezdett, és mindkét lábát megemelte, hogy Jocó a lehető legjobban hozzáférjen. A fiú jobb kezével Angéla lábát tartotta, ballal pedig befogta a száját. A mosdó kicsit magasan volt, pipiskednie kellett. Örült, önfeledt zakatolásba kezdtek, Jocó néha meglassított, ügyeskedett kicsit, hogy aztán váratlanul ismét teljesen behatoljon. A lány néhány ütemmel hamarabb élvezett el, Angéla teste megfeszült, igyekezett visszatartani a fiú csípőjét, arca fájdalmasan eltorzult, de Jocó késve, éppen ekkor ért a csúcsra, és még lökött néhányat, majd az utolsó, talán az utolsó utáni pillanatban kirántotta magát a lány testéből, és csatakos, aranyló ölébe élvezett.

Az ajtó ekkor nyílt ki.

A fehér, ragacsos tej utolsó cseppjei még Angéla ölére csurogtak, kifeszült egy testből álló vezeték, és még egy testté fonta a kettőt. Spermafonál. Fonódott az élet elpazarolt vezetéke.

Ildikó rágt a száját és igyekezett fölényes lenni.

– A friss menyasszonka meg itt kefélt?

Aztán Jocóra nézett.

– Menők lettünk, a régi macát kihagyjuk a jóból. Mi? Te hálátlan dög!

Kucsera Tibor halotti torát Szalma Lajos házában tartották. A rendes házában. Csicsely jött el, Jordán Mancika, a Pedró csaposa és az édesanyja, idősebbik Mancika, Ildikó, aki feltűnően kerülte Jocó tekintetét, és aki a legkevésbé sem illett a kocsmai társaságba. Mancika féltékeny gyanakvással figyelte a csinos, fiatal lányt, hogy legyeskedik-e Szalma Lajos körül. A temetésen csak ők voltak, Ildikó nélkül, öten. A baromfi-feldolgozó üzemből senki sem jött el, egy hivatali koszorút küldtek, és a Kucsera családból sem akadt rokon, akit érdekelt volna az esemény. Lajos bácsi saját zsebből fizette ki a temetést. A gesztus túl nemes volt, pazarlóan nagylelkű, Kucserának ugyanis volt annyi félretett pénze, ami a temetés költségeire elég lett volna. Szükségtelen volt a nagystílus gálánskodás. De Szalma Lajos ragaszkodott hozzá, hogy barátját az ő költségén földeljük el. A torfeszengős volt és ijedt. Jocó úgy érezte, még soha senki nem járt Lajos bácsi házában, idegenül ténferegtek a hideg és kedélytelen szobákban, a Pedrótól alig néhány háztömbnyire lévő ház eddig ismeretlen terület volt, Lajos bácsi polgári

énjének szimbóluma. Mindenki a hétvégi ház melegét ismerte, a titokzatos vegykonyhát, a dél-amerikai és egyéb egzotikus drogok és ajzószerke alkímiáinak kuckóját, nem ezt a rideg kastélyt. Csicsely András nem tagadta meg magát, bár kivételesen nem a nevetve születő Khámról, hanem egy *Siegfried* nevű alakról magyarázott, aki inkább tetszett mesehősnek, mint mitológiai figurának. A bizonyos Siegfried hőstette az volt, hogy megölt egy sárkányt, és miután a mesebeli szörnyet kivégezte, ivott a véréből. A sárkányvér hatására megtanult a természet nyelvén. Itt Csicsely hosszadalmas hatásszünetet tartott, Jocó úgy vélte, azért, hogy mindenki érthesse, Kucserára gondol. A párhuzamra. Aztán ki is mondta, hogy Kucsera mennyi állattal végzett, az a temérdek halál, aminek okozója volt, bizonyosan visszazárlt rá valahogyan, és lehet, hogy ivott is a kivégzett állatok véréből, ami valamelyest megmagyarázná a kissé aberrált szokást, hogy fejekből befőtteket készített. Icuka a legkevésbé sem értett egyet Csicsellyel, és lekussolta, hogy sürgősen fejezze be ezt a badarságot. Kucsera egyszerűen megbolondult, és őszintén szólva sohasem volt normális. Csönd lett. Mindenki Szalma Lajosra nézett, a beszélgetések rendes ritmusa általában úgy alakult, hogy Szalma doktor ilyenkor, a vitás helyzetek kiéleződésekor megszólalt, és ellentmondást nem tűrő hangon kifejtette az igazság szűzségét. Ez a rutin olyan mélyen beleégett a társaságba, hogy most, anélkül, hogy összebeszéltek volna, mindenki Lajos bácsira várt. Mondja el, mi a helyzet. Szalma Lajos kifelé bámult, az utcai ablakon át, és hümmögött valamit. Dalolt. Zavarodottság támadt a társaságban, kétely, és talán kis rémület is. Ismét Csicsely kezdett el beszélni, hogy de igenis, Siegfried értette a természet nyelvét, a zsiros, fekete föld szavát, a sziklák jajgatását, az állatok kéjelgését, a növények siránkozását, a méhek örömet, a felhők kacagását, Kucsera *ugyanígy* értette, érthette a halál nyelvét. De legalábbis az élet utáni életről sokkal többet tudott, mint a jelenlévők összesen. Nem lehet, hogy a testtől elválasztott fejek, a *hóhér otthonában*, konzerválva ne jelentsenek semmit.

Hogy egy ilyen akciónak ne legyen következménye!

Legalább az, hogy Kucsera ismerte, milyen meghalni, érezte, tudta, mi történik abban az áldott pillanatban, mikor a test fél kilóval könnyebb lesz, mert elszáll belőle a lélek.

Jocó, mintha mindezekből semmit sem értett volna meg, minden átmenet nélkül megkérte rá Csicselyt, hogy mutassa meg a *krumplis trükkjét*. Így fogalmazott: a trükköt. Csicsely szemén átvillant valami, valami méltatlankodó hév, de nem tiltakozott a megnevezés ellen, inkább úgy nézett Jocóra, mint egy árulóra, egy valamikori jó pajtásra, aki nyeglén kifecsegi a gyerekkor szent titkait.

– Azt elő kellene készíteni, ugye? – nevetett Mancika. – Nincs pucolva krumpli.

Jocó különös gomolygást érzett a gyomrában, malícia volt benne, indulat, erő, és mindezek úgy örvénylettek ott, akárha egy tárcsás mosógép keverné őket. Szinte rosszul volt, a fülébe egy vékony, éles sípolás fúródott, és a hang egyre erősebb lett, Jocó egy másodpercre összegörnyedt, aztán feltartotta a kezét, mintha csak pálmát akarna formázni vele, ujjait széttartotta, görcsbe állt az egész alkarja, egy-két ütemre leállt a légzése, és hiába próbált levegőért kapkodni, nem sikerült. Mikor újra kinyílt a tüdeje, köhögnie kellett, másik kezével a szájához nyúlt,

köhögött és zihált, miközben a jobb kezében, a semmiből, megjelent egy tisztára mosott, meghámozott, egészséges burgonya.

A *trükk* zajos sikert aratott.

Csak Szalma Lajos nem szólt semmit.

Jocóra nézett, bólintott, amolyan „tudtam én”- „megmondtam én”-formán. A belenyugvó bölcsességével. Kőműves Kelemen nézhetett így, mikor meglátta, hogy az ő felesége jön felfelé a hegyen. Khám nézhetett így, mikor a másnapos apja számon kérte, miért nevette ki a szerszámát. A Jóisten nézhetett így, mikor Éva beleharapott az almába. Oidipusz nézhetett így, mikor megértette, hogy az a kereszteződésben megölt férfi az apja volt. Lázár nézhetett így, mikor észrevette, hogy újra él.

Jocó büszke volt, de kevélységéhez bocsátkozott egy kis szégyen. Az is. Tagadás, hogy nem, nem lehet igazad, Lajos bácsi, és akkor sem lehet, ha mégis. Oktalan dac, amely mögött már nincs bázis, csak remény és hit. Jocó nem értett semmit, és szüksége lett volna a nagybátyjára. Minden eddigénél nagyobb szüksége. De Szalma Lajos visszafordult az ablakhoz, és egészen kimerően megkérte a társaságot, hogy távozzanak. Jordán Mancika és az édesanyja az első szóra ugrottak, méltatlankodva indultak vissza a Pedróba, ingerült káromgúnyuk behallatszott a folyosóról. A két asszony félig tótul, félig magyarul szidalmazta Lajos bácsit, és a nevetséges halotti torát. Csicsely is búcsúzni készült. Jocó elindult, nem nézett Ildikóra, de érezte, hogy a lány követi.

Alig léptek be Jocó apró odújába, Ildikó rárontott, elé guggolt, kigombolta a nadrágját és a szájába vette a farkát. Jocó nézte a lány izgatott bociszemét, ahogy a szemgolyó egészen fölcsúszott. Nézte a szem tejfehér tükrét, és mintha valaminek az előszele lenne, ideges izgalom tört rá.

Annak a tudata, hogy mindjárt *emlékezni* fog.

Emlékezni fog rá, mi történt Kucsera Tibor lakásában.

És ez a folyamat előjele. Megjött a hír a hírről. Fölemelte a lányt, az ágyra lökte, és teste gépiesen megtette, amit meg kellett tennie. De közben, akárha egy érzékeny, vékony filmszalagon érkezne, csurogtak vissza az emlékek, ahogy Csicsely üvölni kezd, kapkod és elrohan, ők meg állnak ott ketten, és Lajos bácsi zord szemmel néz a halomra, és azt kérdezzeti, érzi-e Jocó az őbelőle, Lajos bácsiból áradó hideget, érzi-e a halál erotikus közelségét, mert most itt van velük, és közben egyre csak az üvegszilánkokból és állati fejekből álló rakást nézte, hadonászott, akár egy túlbuzgó karmester, mintha irányítani akarná a halált, „ez életünk kivételes pillanata”, kiabálta, és Jocó meredten bámulta, hol őt, hol a halál valóságos kazlát, Lajos bácsi meg csak kántálta a szöveget, hogy igen, ez a halál igazsága és bosszúja. Többé-kevésbé azt mondta el a kivégzettek bosszújáról, amelyekről Jocó másnap úgy vélte, ezek saját kútfőből származó gondolatai, hogy a kivégzettek bosszúja, főlöské halála most kéjeleg, mert miattuk illan el a hóhér lelke. Lajos bácsi ezt kiabálta, de egyre erőtlenebbül, egyre megjátszottabban, és a sámáni karmozdulatok is egyfajta önbuzdításnak tunktek, nem egy valódi karmester jeleinek, és Jocó az üveg-, és fejhalomra nézett, mintha mozdult volna, hideget, fagyos hideget érzett áradni magából, miközben arra gondolt, hogy Szalma Lajos csak egy bohóc, egy szánalmas paprikajancsi, semmi köze

ahhoz, ami itt történik, illetve dehogynem, annyi, hogy tudja, nagyon is tudja, mi a helyzet, hogy csak lát, de nem *érez*, körön kívül van, peremen, periférián, az üvegen túl.

A visszáján, igen, a fordítottján. Menthetetlenül ott.

Jocó látta Lajos bácsi konzervált fejét egy befőttesüvegben, a megbosszulandó élet egy fej nélküli, Szalma Lajos-alakú hiány képében. És ez a vákuum csak a szavak tengerét jelentette. A befőttesüvegben a szóvesztett Lajos bácsi, egy néma, bedunsztolt szájhős. Felül kupak. A halom mintha megint megmozdult volna. Szalma Lajos egészen lelankadt, Jocó most tisztán érezte, hogy fél, gyilkos kéjről szó sincs, nagybátyja rápillantott, aztán vissza a halomra, és mindketten odanézték, mikor Kucsera összeszabdalt keze kibukkant a fejek és az üvegcserepek alól, és Jocó érezte, hogy tombol, süt belőle a fagyosság, és látta, Lajos bácsi zokog, és a lába alatt tócsa van, hogy csurog a nadrágszárán a húgy.

Mire a mentők megérkeztek, Szalma Lajos egy söprűvel próbálta fulladt barátját kiszabadítani, nadrágja csupa vizelet. Semmiféle hideget nem árasztott magából. Valami affélét ugatott zokogva, hogy „bocsáss meg, barátom, bocsáss meg!”.

Varga Imre

Sorsalakító

*zűrzavaros még víz és föld együtt
nosza teremtsd át hass bele lelket
s mozdul a sárgömb bömből a bábu
és a bensődben újra elindul*

*engedje el mindazt ami ő volt
ne sirassa magát hagyja el énjét
nyíljon meg a ki- és belátásnak
teste szeme bár nincs aki nézzen*

*nyelvével látja történnek benne
nyugvásból jön elő zsong minden
s oda is halkul csendjébe a szó*

*űrbe a forma abból bukik fel
meg-megtartja neve még pillanatokra
majd újra a zengő fény tölcisére Om*

Az önfelejtő fohásza

*Felejtsem el én is magamat,
Nagy boldogan felejtsem.
Önmagamból és a világból
Szédülve, zuhantva leejtsem.
Ady Endre: A békés eltávozás*

*Arcomra tavaszi ég tapad
Zsombékos néma rét a testem
A hangom már az hallhassa csak
Aki át e jaj-világi csenden*

*aki vágyik rajta túl zajon
lángoló tárgyakon is túlra
ahol már a pokolbéli malom
zaját a legyen! visszazúgja*

*Ahogy a fű, a fa – én sem értem
de látom azt mi tudhatatlan
Nincs már itt bűnöm s nincsen érdem
Mindegyik magamon túlhaladtam*

*A semmi teremt egy miccre meg
Az ürességbe hangzik el minden
Ami volt s lesz mind átremeg
És aki vagyok az a nincsen*

*Ha senki ennek a leírója
Olvasója is csak káprázat
Úr fénye rezseg hullott hóra
Jelezve csak a teremő lázat*

Ókori pornográf töredék

(helyreállított dara; szonettesítve)

*Hérat sinaj! Hóre bazu venász.
Suri hé! Vénánim s nédukké.
Zsóra bhánam vóramacs ké-thelász.
Szurati. Hóz, húz! Penadikke.*

*Szubogod hóroz; vezet á szeráz.
Vondóm kelszító, fárazz á sekhé:
Vozdámel bezdá fuhrad'i ber ász.
Zokhézó! Zokh, khé. Forn aetó hek'é.*

*Bászatina vozéra hészí.
Vaszmála szméti, hói színát.
Dósziko bérá: doszika tész'i.*

*Daszkala céti szór icinát.
Dzsáluga zak, zak, vészada kondzsi.
Zó kaparízse szopturu rond i'zs.*

Győri László

A Hamburg–New York-i hajójárat

Tisztelt Uram, 1957-ben hazám Connecticut nevű óceánjáróján teljesítettem szolgálatot mint másodtiszt, írja a levél. Feladójának anyanyelve a helybelieké, az amerikaié, egyébre sohasem tett szert, annál az oknál fogva, amit mi, nem angolul élők, olyan keservesen tapasztalunk, tudniillik, hogy aki ezen a nyelven született a földre, annak az egész föld a birtoka, akinek meg nem, az sírjon, de csúnyán, hogy nem volt akkora szerencséje, a levelet tehát azon az egyetlenen írja, amelyet ingyen sajátított el egészen korán, úgy, hogy észre sem vette.

Tisztelt Uram, írja a másodtiszt, 1957-ben a Connecticuton teljesítettem szolgálatot, amelyet valamilyen oknál fogva, amelynek nyomára azonban sehogy sem tudtam rátalálni, a menetrend által megszabott időpontban nem indított el a kapitány, sőt határozottan visszatartott, látszólag minden külső ok nélkül, hiszen a hajó New Yorkból a legjobb erőben ért a kikötőbe, s a szokásos műszaki felülvizsgálat mindent rendben talált rajta. A szakemberek hamar végeztek vele, a kapitány azonban, bizonyos Jim Austen, aki szintén a legjobb erőben volt, élete delelőjén, amennyiben történetesen a kikötőbe való érkezés utáni napon töltötte be negyvenedik esztendejét, még arra is emlékszem, hétfő volt, amikor ünnepeltük, az ilyesmit szokatlan időkben nehezen felejtí el az ember, a kis események is nagynak tűnnek, jelentékenyeknek, hogy úgy mondjam, túlnőnek önmagukon, valahogyan – bocsássa meg, hogy íróemberek dolgába ártom bele magam, akik a képzelet erejét kihasználva emelik fel a magasba a hétköznapiakat, de akkor, amikor csak a lassú, sivatag várakozás töltötte be az életünket –, valahogyan minden kis esemény különös fényt meg különös árnyékot kapott, olyan volt az egész, mintha déli tizenkét óra lenne, amikor a nap merőlegesen tűz, a sugarak mind-mind egy-egy a földre derékszögben, kilencven fokban leszúrt pálcák, nincs árnyékuk tehát, a pálca meg az árnyék egy és ugyanaz, de akkor megmagyarázhatatlan módon a déli órákban is hosszú árnyékot ejtettek a tárgyak. Először fel sem tűnt neki, írja a másodtiszt, akinek a nevét még nem tudom ide följegyezni, mivel az csak a levél alján fog megjelenni, ha egyáltalán el fogja árulni, hogy minek rögzítették, mivel különítették el ebben a földi létben, de miért ne álljon elő vele, egyelőre semmi okát sem látom, hogy eltitkolja. Kicsit gyerekes és zavaros ezzel a hosszúra nyúló déli árnyékkal, úgy látszik, öregkorára a hajdani kemény legény agya lágyulni kezd, jó, hogy az utolsó pillanatban még úgy-ahogy összeszedte magát. Először fel sem tűnt neki, közli, de később tudatos

figyelem alá vonta a rendellenes jelenséget, s meggyőződött róla, hogy a dolog ugyan fizikailag lehetetlen, a törvény, a fény egyenes vonalban való terjedésének törvénye azonban ama napokon a déli harangszó tájékán elájult, elvesztette az eszméletét, nem mintha akkora forróság uralkodott volna, hogy az idézte volna elő a vérapályt, a rossz vérellátást, nem, a szokásos, az évszaknak megfelelő volt a hőmérséklet, bármiféle kilengés, ingadozás nélkül, az eszméletvesztés azonban újra meg újra bekövetkezett, aztán minden további nélkül megszűnt.

Mondanom sem kell – írja –, hogy legnagyobb örömömre, hiszen jól tudtam, a türelmetlenség, a semmittevés, a képzelet rossz tréfája, olcsó bohóc munka, ideje leszámolni vele, ideje nem érni rá egyetlen pillanatra sem. A hajó megmozdult, én is a helyemen álltam, kényes, nehéz művelet egy akkora ládával, mint a Connecticut, megmoccanni, olyan szűk helyen, mint a kikötőnek ez a Zokninak csúfolt része, yardról yardra arrébb csúszni egyenesen, néhány fokkal balra, majd a következőkben néhány fokkal még mindig balra, azután teljes erőből, úgy, hogy recsegnek bele a bordák, tattal bemászni a Harisnyába, ugyanis azt a másik átok verte dokkot meg Harisnyának hívták. Csurgott rólunk a függőleges veríték, mire a helyünkre zökkentünk, de örültünk a verítéknek, végre történt valami. Ne haragudjon, egy fecsegő vénember nyújtja Önnek minél hosszabbra azt, ami a valóságban is hosszú volt. Fialat voltam, harmincéves, otthon feleségem, gyerekem, fiam, s a hamburgi kikötőben, ebben a német tébolydában rohadtunk hetek óta. A matrózokkal naponta fölmosatták a padlót, a szakácsoktól mindig újabb meg újabb kreációkat követeltek, egy héten sem ismétlődhetett meg ugyanaz a menü, amit az előzőn szolgáltattak fel, agyvelejüket a végsőkéig kifacsarták, amíg a hajó evett vagy emésztett, szakácskönyveket olvastak elzsibbadt pupillával szüntelenül, s ételneveket harsogtak föl-alá járkálva a tűzhelyek között: mézes halpите, lekváros tőkehal, borba fullasztott heringpástétom, magyaros éhomrakás, francia belevaló, ökörtérdsaláta, májas buzda, borjúszelet kínai falon, s amikor már berekedtek, föllázadtak: ham and eggs, ketchup, eggs and ham, tee, milk, Mcdonald's, susogták végső erejükkel. A hajóácsok rozsdát kalapáltak, a szent hajónaplóba kabarétréfákat kapart a másodkapitány, mert rádöbbsent, hogy eddig magába fojtotta a humort. Annyi kimenőnk volt, amennyi sem azelőtt, sem azután soha. Aki még nem szedte föl a maga tripperét, igyekezett minél gyorsabban fölpackolni, egy lánytól egy éjszaka nem biztos, hogy sikerül, jobb egyenesen kettővel kezdeni, az egyiknek csak adott egy kis trippert az Úristen, úgyhogy párosával szedte mindenki a lépcsőt, s görnyedve járult a doktor elé, abban a biztos tudatban, hogy még Hamburgban bekövetkezik a gyógyulás, de az is lehet, hogy újabb keringőre muszáj felkérni a trippert, s még azt is lesz idő elsimítani, írja a másodtiszt.

Március tizenötödikének hajnalán egy zászlónyel koppantotta meg kajütöm ablakát. A nyél után, mint egy bábszínpadon, egy lobogó vászon is fölemelkedett: három szín tolult föl egymás után, azt azonban már nem tudtam megállapítani, hogy a három elkülönült-e egymástól, három sáv emelkedett-e föl, vagy pedig egymásba voltak itatódva, amint azt sem, hogy a három hogyan követte egymást, egyáltalán függőlegesen-e vagy vízszintesen: a zöld, a vörös meg a fehér.

Azonkívül az egész hajó, az egész derék tengeri tárgy is kavalkádba lépett: egyik pillanatról a másikra hangözön borította el, s amint az első meghökkenés véget ért, s kissé megnyugodtam, megállapítottam, amennyire egyáltalán lehetséges volt, hogy a néptelen, a tétlen fedélzetsort emberek árasztották el, akik olyan nyelven léptek egymással kapcsolatba, amelynek idiómája előttem teljesen ismeretlen volt. A hangözön mindent elárasztott, azonban komor és vékony, korántsem harsogó szökőár módjára. Kiléptem az ajtón. Mogorva, szomorú, elkínzott, leszegett fejű embereket láttam, férfiakat, nőket, gyermekeket vegyest. – Kik maguk? – kérdeztem az egyik férfitől. A tömeg mélyéről válaszolt egy női hang az én saját anyanyelvemen, tűrhető akcentussal. – Aha, szóval úgy? – mormoltam. – Szóval ez az, amire vártunk! Erre várt a Connecticut! Jim Austen, a kapitány fölkiáltott: – Na, végre! Belevágunk! – Mibe? – kérdeztem. – Hát abba! – S elkiáltotta magát: – Mindent bele! Mutassuk meg az Istennek, milyen az Egyesült Államok lelke, a fenébe is!

A kapitány ellátott bennünket sok-sok ív papírral, egy üveg tintát is készenlétbe tétetett, s elhelyezkedtünk egy hosszú, keskeny asztalnál George-dzsál. – Nem bízhatom másokra. – Igenis, kapitány úr! A matrózok sorra terelték a tömeget, s elsőnek egy férfit pillantottam. A tolmács, az az illető hölgy a sűrűből hátulról, ott ült közöttünk, s meg kell adnom, igen hasznos, igen formás támaszunknak bizonyult. – Neve? – Válaszolt. – Hogy írja? Mire a férfi neve papírra került, eltelt jó öt perc, s ez így ment emberről emberre, névről névre, mert ez a nyelv irtózatosan messzire állt az angoltól, meg minden központi nyelvtől, a franciától, a spanyoltól, a némettől, egyáltalán minden civilizált nép nyelvétől, úgyhogy mire az utolsó ember, egy húszéves, ferde orrú fickó neve is papírra került, háromszor kelt föl és ment le a nap, vagyis nem egészen, hogy pontos legyen, fordítva: naplemente előtt, esti szürkületben írtam be a fickó nevét a lajstrom végére. A fickó vidáman nézegetett, úgy látszik, örök jókedvre hangolták az istenek, örök optimistának teremtette az Úr, mert amikor egy csillagot vettem a neve alá, jelezve, nincs tovább, föl kacagott, és azt kiáltotta: – Kanyec filma! – Mondanom sem kell, milyen zordan meredtünk rá, George egyenesen hátrahőkölt. A vidám fickó arcából kifutott a vér, csak most kapott észbe, hogy nem ideillő módon tréfálkozott, s hebegett-habogott valamit. A tolmácsolány elpirult, azt se tudta, hogyan hozza helyre a meggondolatlan, ízetlen csíny, a végén azonban mi nevettünk a legjobban. – Te kis kanyec filma, jól megnevettettél bennünket. S tisztelegtünk.

Felálltunk, nyújtóztunk egyet, s betértünk a szalonba egy jó öreg whiskyre. Mind a ketten ismét szokásos teendőinkhez láttunk. Megérkezett a kikötői patkány, így neveztük azt a motoros bödögét, amely a Harisnyából az Északi-tenger harapós vizeire vitte a vásári sokadalomból a Connecticutot. Kivitt bennünket, levált előlünk, s mi orral neki a tajtékoknak! Belefúrtuk magunkat, a Connecticut sok vizet szorít ki, s ment minden a maga útján unalmasan, örökösen egyforma amplitúdóval, mégis azzal a belső feszültséggel, azzal a lélekben hevülő izgalommal, amely mindenha szükséges is odakint az óceánon. Maga a víz féken tartotta belső feszültségeit, a szerencsétlen menekülteknek igazán nem lehetett panaszkodni.

rá, nem toldotta meg azt a szenvedést, amely anélkül is eltöltötte őket szülőföldjük, szereteteik elvesztésével, a szülőföldével, amelyet mi amerikaiak is szoktunk hazának hívni emelkedettebb, lassúbb óráinkban, Pearl Harborjaink szomorú idején; elvesztették a hazát, amely jól-rosszul, inkább gonoszul bánt velük, mint édesen, s egy idegen, ismeretlen, járatlan világba tartottak, amely ugyan a mi nagy és szabad Egyesült Államunk, de nekik egyelőre csak zúzmara, homályos ígéret, semmi egyéb. A bizalom tartja bennük a lelket, bár a kezdeti üres rosta, amely mi voltunk velük szemben, napról napra, mérföldről mérföldre megváltozott. Először a gyerekek vettek le bennünket a lábunkról, ők ütötték át először a kerget. Esküszöm, Uram, némelyik gézengúz már egészen tűrhetően gagyogott angolul, mire felbukkant a szegély.

Már bocsánat, de általában véve elég bűdösnek hatott az egész eleven rakomány, habár alig lötytyent egyet-egyet az óceán, a tengeri betegség úgy döntötte őket a korlátnak, mint a dominót. Úgy kóvályogtak, mint ősszel a légy, azonban a légy is belejön az őszbe, ha erős akarat él benne. Szavakra találtak, csipegetni kezdték az angolt, a régi nyelveleckék emlékei feltolultak, az emberi elménél mégisincs ámulatra méltóbb.

Többek között egy héttagú család szorongott a Connecticuton, pátriárkája, a hetvenen felüli vén (soha nem felejttem el azt a méltóságteljesen csüngő két pulykabőnyét, igen, a két lecsüngő hajfűrtöt, amely szüntelenül mutatta hitét) fiatalkorában Chicagóban töltött néhány esztendőt, s most ismét odakészült vinni sátoralja népét, de New Yorktól nem messze meghalt, noha már sejlett a szárazföld. Léven, akinél könnyű helyen áll az ismerkedés, sokakkal összebarátkoztam, igazán kegyes volt az ég, ami az időjárást illeti, többekkel, egyebek közt a derűs húszéves fickóval, aki a pusztáról származott, s csikós volt otthon, betyár a Hortobágyon, ha ugyan igaz, hiszen örökké bolondozott. Kártya- és különböző leleményes, ördögien ügyes, szemképráztató bűvészmutatvánnyal rukkolt elő, úgyhogy a végén rendszeresen fölléptettük a szalonban, még egy kis gázsit is kapott érte, nem csoda, hogy egyre vidámabban, egyre magabiztosabban uralta a maga kis birodalmát, önnön személyét. Ügyesen vágott bele aztán odabent, a szárazon a vajba, jól meg is tollasodott. Csak az utolsó tíz esztendőben vesztettem el a nyomát. Talán még él valahol, talán ismét hazatért Magyarországra, s újra csikós és betyár a Hortobágyon. Ami azonban már a történet vége.

Igen, akik miatt hetekig várakozott (legfelső helyről, szigorúan bizalmasan érkező parancsra, amely egyedül a kapitány titka volt) a Connecticut a Zokniban, a Harisnyában, azok az ötvenhatos őszi magyar kitörési kísérlet menekültei voltak.

Addig, akár a többi tökfaj amerikai, azt sem tudtam, hogy van egy Magyarország. Csak ekkor bukkant ki a száraz kontinens mélységes messzeségéből. Egy nagy lötyty volt Európának az a föltja az orosz birodalom árnyékában, jószerivel az egésztől azt hittem, ha hittem egyáltalán, hiszen ki akarja hinni, ami

nem létezik neki, hogy az ott mind Oroszország. Hát nem! A szabadság eloldja az egésztől a részt, a rész kipirul, előnti az élet. Ez a filozófiám a szabadság mibenlétéről, amelyhez az Ön honfitársai juttatták el azon a Hamburg–New York-i úton a Connecticut óceánjárójának tökjei másodtisztjét.

Tisztelt Uram, azóta sok-sok év telt el, s most a lajstromot, az utasok névsorát, a nagy és dicsőséges Connecticut ezerkilencszázötvenhét márciusi utasainak névsorát, akiket a Connecticut Hamburgból egyenesen New Yorkba transzportált, van szerencsém Önnek mint az 1956-os magyar forradalom kutatóintézete tudományos igazgatójának mellékelten megküldeni, amely szerencsés utunk végén énmellém szegődött, a kapitány s a hatóság figyelme ugyanis pusztán az utasokra terjedt ki, a névsorra már nem, a mintegy négyszáz szerencsétlen menekült épp elég munkát adott azokban az órákban, amikor a Connecticut végre ismét a kikötőbe zökkent, új névsort állítottak föl, sokkal keményebbet: rubrikák öveztek minden egyes nevet, akár felnőttől, akár csecsemőről volt szó, a hamburgi névsor eljelentéktelenedett, így szegődött mellém abból a célból, hogy emlékül eltehessem, amit megtenni nem is késlekedtem.

Tisztelt Uram, most, hogy betöltöttem hetvenedik évemet, nem sok esélyt látok már arra, hogy bármi módon hasznát vegyem a Connecticut ötvenhét márciusi Hamburg–New York-i útja névsorának. Nem hajónaplót küldök Önnek, csak puszta utaslistát, egy száraz lajstromot, a sorsok sajnálatosan hiányoznak a nevek mellől: Agnes Csepregi, Ervin Csepregi, Joseph Csepregi, Margith Csepregi, Joseph Dorogi, Abraham Feldmayer, Eva Feldmayer, Fanny Feldmayer, Maximilian Feldmayer, Salamon Feldmayer, Samu Feldmayer, Siegfried Feldmayer, Laslo Hadházi, Michael Kerekes, Thomas Kiss, Alícia Kolláth, Bela Kovács, Steven Kovács, John Kovács, Mrs. Kovács, Tibor Kovács, Joseph Nagy, Joseph Pesti, és végül az örök húszéves, az ördögös Thomas Toth. Ötszázan voltak, alig valamivel kevesebben.

Kiváló tisztelettel Frank Harrison.

Esteban Zazpi de Vascos

Kecsua dalok*

1.

*Sírnál csak, kedvesem,
mert én most elmegyek,
zúgó vizek mentén
tengerig elmegyek.
Sirass csak, kedvesem,
összegyűlt könnyeid
tenyeredbe gyűjtsed,
napestig sirass.*

*Hogyha visszatérek,
megiszom könnyeid,
meggyógyulok tőlük,
mikor visszatérek...*

*Tudod, visszatérek,
sírnál csak, kedvesem,
várj reám,
hozzád visszatérek.*

2.

*Mit akarsz, keselyű,
mit akarsz, te héja,
nincs nékem szeretőm,
akit tőlem eltépj,
akit tőlem elvőgy...*

*Ha szeretőm volna,
a szememben lakna,
fehér solyóm volna...
A szememet tépd ki,
keselyű,
te héja...*

3.

Büdös dögkeselyű
elvitte kedvesem,
egy spanyol karvaly,
ellopta szeretőm...
Hozd vissza, keselyű,
hozd vissza, te karvaly,
átkot mondok reád,
szörnyű imádságot...

Hozd vissza, spanyol grand,
hozd vissza, kedvesem,
mert ha átkom nem fog,
ha nem öl meg téged,
éles hegyű törrel
én öllek meg, keselyű,
te büdös spanyol grand,
te fekete karvaly...

4.

Jarahui, jarahui,
ha elmész gyermekem,
minket ne felejts el.

Nézz vissza az útból
minden estefelé,
nézz vissza mifelénk,
könnyebb lesz a nagy út,
megitat a csermely,
nem hagy szomjan téged,
hogyma visszanezel...

Mikor reánk gondolsz,
szállást ad az erdő,
vacsorád is léssen,
kőpárnád megpuhul,
hogyma visszanezel...

Simogat a szél majd,
langyos lesz a zápor,
hosszú, hosszú úton

*nem lesz hógörgeteg,
a nagy hegyek ormán
nem lesz hózivatar,
mert neked menni kell,
mert neked jönni kell,
vár apád, vár anyád
gyermekem,
egyetlenem,
várlak...*

5.

*Hacienda,
gőgös hacienda,
zöld tengerben úszó,
rózsaszín palota...*

*Messziről nézlek,
messziről félek,
csipkés ablakaid,
rideg párkányaid,
hacienda,
büszke hacienda,
engem szomorítanak...*

*Talpig selyemben
lobogó lányaid,
tőlem messzi vannak,
mint a fehér lovak,
hacienda,
éjjel is világló,
fényes hacienda...*

*Legszebb akkor lennél,
akkor lennél legszebb,
mikor a mély hajnal
meg-meglobogtatna,
piros pírba vonna,
talpig porig égnél,
fényes hacienda...*

6.

*Pici madár,
gyöngyszemecske,
a hajamban kaktuszvirág,
a kedvesem hozta,
sziklák között szedte...*

*Tükörszárnyú szivárványom,
gyöngyszem madár,
a keblemben dohányvirág,
a kedvesem hozta,
patak mellett szedte,
a kelyhében
csókját küldte...*

*A keblemre
hull a könnyem,
siratom a szeretőmet,
bánatosan várom...*

*Pici madár,
gyöngy szivárvány,
nézd meg milyen árva vagyok,
ne tépd el virágom,
megsebzett virágom....*

7.

*Kokalevél,
fényes kokalevél,
te segíts meg engem,
vigyél el messzire,
álomba hullass
kokalevél
vigyél kedvesemig,
vigyél el engem.*

*Elvitte egy kegyúr,
elvitte egy gringó
messzire, messzire
röpíts kokalevél,
mint az álom röpíts,
a gringóig röpíts...*

*Zárdába zárta,
magának ajánlja
kicsi leánykámát,
kicsi szeretőmet,
kokalevél segítsd,
álmomba segítsd...*

8.

*Olyan a kedvesem,
mint a pálmafa ága,
egyedül én tudom,
mint a felkelő Nap,
olyan az ő szíve,
egyedül én tudom:
a keblén két Hold van...
Ó, te messzi tenger,
lago Titicaca,
beléd hullott
a pálmafa ága...
Ne tudja meg senki,
benned két Hold fürdik
és a felkelő Nap...*

9.

*Mint a vadat befogták,
katonának vitték el,
ide is, oda is
futtatják...*

*A fegyvere parittyá,
bambusznád a szuronya,
kelj fel, feküdj,
ugratják.*

*A kaszárnya porondján
ide-oda rugdalják,
hasra lökik,
nyalatják
az őrmesterek mocskát.*

10.

*Kedvesem, ha visszatér,
rongyokban ha visszatér,
könnyeimmel mosdatom,
fényesítem aranyra
csókokkal*

*Kedvesem, ha visszatér,
csontváz lesz, ha visszatér,
megitatom lámatejjel,
kukorica anyácskával
etetgetem majd,*

*Kedvesem, ha visszatér,
hangja sem lesz,
szava sem lesz,
én sem szólok,
nem kérdezem,
hogy merre járt,
csak nézni fogom én.*

11.

*Harang kondul,
galamb száll fel,
ezüst szender,
éji lepke
soha le ne szállj.*

*Ha elmegyek
éji szender,
ezüst álom,
a virágok kelyhe előtt,
te csak zurzulázz,
soha le ne szállj...*

*Vissza sose térek,
röpke szender,
ezüst lepke,
hogyha te leszállsz,
meghalok én,
sírni se fogsz már.*

12.

*Illapa, illapa,
Hold lánya Killa,
a szakadék fölött,
a vad folyó fölött
miért énekelsz?*

*A sziklaszegélyre,
illapa, illapa,
holdleány Killa
engem miért hívsz?*

*Odavarázsolsz,
megbabonázol,
Illapa, illapa,
telehold lánya,
szakadék szélén
kereslek már én.*

*Illapa, illapa,
holdleány Killa,
nem lellek sehol,
mért sírsz hát értem,
hogyha csak hívogatsz
s nem vársz meg
sehol?*

13.

*Árva kondor,
bús keselyű,
fönt a havas szikla ormán
miért vagy egyedül?*

*Cuzco körül
hullával van beterítve
a nagy tarka rét.*

*Vértől bűzlik
messzi pampa,
temetetlen halottaktól
rohad el most
Cuzco körül
a letiport rét.*

*Kihánytam már
minden csügöt,
beteg vagyok,
havak fölött
csüggök egyedül*

14.

*Coracora, de messzi vagy,
oda mennék én.
Amikor a hajnal hasadt,
odament egy szőke legény,
a nyakamra gyöngysort fűzött,
intetgetett még...*

*Coracora, de fényes vagy,
fényesebb a gyöngysoromnál,
napok hosszát szól az ének,
de sehol nincs,
sehol is nincs,
a szőke legény...*

15.

*Aludj, fiam, árva fiam,
balzsamfából van a bölcsőd,
aludjál,
tejem helyett mézet igyál,
ne sírj, fiam, aludjál,
nádszirupot hozok,
aludj, kicsi árvaám,
megölték apádat,
kicsikém, ne sírj,
téged is megölnék,
soha fel se nősz...*

*Ne sírj, árva fiam,
megfejem a kecskét,
apád helyett nőjj,
árva fiam, tente,
aludjál, aludj...*

16.

*Csalogány, csalogány,
éjszakán át csivitelő
csapodár madár,
ne vidd el álmom,
hagyj aludnom, csalogány,
csattogó madár...*

*Egész éjt csak forgolódom,
eléget a tűz,
elhamvaszt a vágy
csalogány, csalogány,
hajnalig csak hánykolódom
csapodár madár,
takaróm ölelem,
párnámat csókolom,
mért nem hagysz aludni
csapodár madár?*

17.

*Forrás partján
sárga virág nő,
halottak lelke,
sárga virág nő.
Holdra vonít egy kutya,
sárga virág nő,
jön a kaszás az éjben
sárga virággal,
táncoltat a halál,
sárga virág nő,
menni kell, ha elvisz
sárga virággal*

18.

*Hercegnő volt,
királyi mátká,
falakat emelt köré
az apácazárda.*

*Hercegnő volt,
a nagy inka lánya,
kőfal sem védhette,
apácazárdá,
egy cifra hidalgó
virágot tépett,
királyi mátkát,
hercegnők legszebbjét
ágyába vitte,
kedvére játszott,
egy nap megunta
a hercegnő húsát,
a spanyol hidalgó
utcára dobta,
a nagy inka lányát
utcára dobta...*

*Ő inkább meghalt,
hercegnő maradt
ott is,
hercegnő maradt*

19.

*Várj, hiába várj,
szerelmed, ha elveszett
vissza sosem tér,
messzi földön vándorol,
többé sose várd,
elveszett a vándorod,
várj, hiába várj,
szerelmed, ha elesett,
több meg se tér
te keresd meg valahol,
vár hiába vár...*

1782 után

* Minekutána 1781 májusában, Tupac Amaru borzalmas kivégzése után végképp megszöktem a spanyol királyi katonaságtól, hosszú időig az Apurimac völgyében, illetve a Vilcabamba hegyeinek indián falvaiban bujdokoltam. Szerencsémre befogadtak, segítettek rejtőzködéseimet, olyannyira védtek, mint ha közülük származtam volna. Valamennyire meg is tanultam a nyelvüket, éltem a mindennapjaikat, legtöbbször nyájaikat őriztem, mert innen tudtam a leghama-

rabb ellépni, ha jöttek a corregidor járőrei. Lassan-lassan közējük valóvá váltam, velük örültem, velük vigadtam, velük szomorkodtam. Nagyon megszerettem inkább szomorú, mint vidám énekeiket: a hailijket, a huaynokat, a vajnyukat, az aravikat. Ezeket a dalokat általában rögtözzik, vagy ha nem is, ahány énekes, zenész, annyszor változnak. Az előadó egyénisége szűli mindig újra és újra ezeket a dalokat, amelyeknek a formai szabályai sem ennyire rigorózusak, mint az európai daloké. Amennyire szerény kecsuatudásom engedte, sokat lefordítottam belőlük, jobbára csak a tartalmi hűségre törekedtem. Vilcabamba hegyeiben ismerkedtem meg egy Pachacuti nevű pap-haravikuval (így nevezik a kecsuák a dalnokaikat), aki nem vette fel a keresztény hitet, egy tekervényes barlangban élt, rejtőzködött a hódítók és papjaik elől, az ősi inka főistent, Virakocsát imádta. Tőle tanultam sokat történelmükről, himnuszairól, mondáikról, mítoszaikról. Ezeket felhasználva európai módi szerint írogattam aztán az „Inka románcokat”.

Ferenczes István átköltései

Harkai Vass Éva

Levele érkezett

*csak ült a képernyő előtt s csak olvasott
mindig ugyanazt előlről s újra
csak ült és olvasott már nem is tudta mit
csak azt hogy olykor megremeg
mint kint a lombok ha zörgeti
a szél a súlyos ágakat
az ágakon súlyos gyümölcsök
az erkélykorláthoz koccan egy-egy barack
s a koccanások ritmusa
a morze-jel: csütörtök*

Feledésre és elmúlásra

*én arra gondolok s ő arra gondol
én másra gondolok s ő másra
én másra gondolok s ő arra gondol
én arra gondolok s ő másra
ezer ok feledésre és elmúlásra
végtelen utakra visz mi véges
kiürülnek a készletek
elmerülnek a részletek
rúzzsal elkevert málnaíz
túl szép és túl édes*

Négysoros

Ötven elé
J.-nek, N.-nek és F.-nek

*Majd elleszek,
ha L leszek,
s nem ámulok,
hogy elmulok.*

Ami mulandó. A kép fonákja

*Ami súlytalan, ellebeg.
Torlódnak vizes fellegek.
Fonnyatag liget
kondenzált légterében
szellőzködnek a hársak.
A szem fényérzékeny
hártyáján kiéleződik
a kép és szétperreg.
Nem tartósak az álmok.
A tudat fontosnak hitt tényeit
még őrzi az emlékezet,
mint macska tartja kölykeit
egy szakadék felett,
majd elejti.
Test és emléke együtt zuhan,
sebeiket a mélység rejti.
A szem, a száj, az orr felejt
a látványt, ízt és illatot.
Tapintást a kéz
már nem idéz,
se dombot-völgyet,
se hajlatot.
A parton kikötött,
gazdátlan csónakok.
Vékony szálakon lengő
napok, hónapok.*

Ami tartós. A kép színe

*Kék, kék, kék,
ránézni nem lehet.
Szikrázó téli reggelek.
Szoktatom szemem a fényhez.
Mint szentképen szentek
feje körül a fénykör,
sárgállik, tágul s rám tör.
Lát és tapint és megremeg.
Távoli csontfehér telek
mélyén keresi árnyát.
Ha megleli, rám teríti, úgy véd,
mint madár ejti kicsinyeire
puha szárnyát.*

Orosz László

Az én 1956-om

A forradalom kecskeméti eseményeiből aligha vonhattam volna ki magamat, nem kerülhettem el a megtorlást sem. Ismertek, számon tartottak, számítottak rám akkor is, amikor állást kellett foglalni, akkor is, amikor a forradalom leverése után példát kívántak statuálni.

Az alatt a nyolc esztendő alatt, amely 1948 ősze, tanári pályám kezdete, Kecskemétre kerülésem óta eltelt, elhalmoztak elismerésekkel, kitüntető megbízásokkal. Fél éve sem voltam még Kecskeméten, amikor a Katona József Társaság tagjává s egyszersmind ügyvezető alelnökévé választottak. 1949 nyarán megbíztak az általános iskolai szaktanítói tanfolyamon a magyar irodalom előadásával, őszén – alig több mint egy esztendei tanárság után – szakfelügyelővé neveztek ki. A gimnáziumból a magasabb fizetéssel járó szakértségi tanfolyamra helyeztek át. Tanítottam a pártfunkcionáriusok gimnáziumi levelező tagozatán is. Rám bízta az Ismeretterjesztő Társulat (TTIT) megyei alakuló gyűlésének a vezetését, a megyei tagozat alelnökévé és az irodalmi szakosztály elnökévé választottak. Számos előadást tartottam, írásaim jelentek meg a helyi lapban, a *Kiskunság* című helyi folyóiratban és az Irodalomtörténeti Társaság folyóiratában, az *Irodalomtörténetben*. A *Bács Megyei Füzetek* 1. számaként jelent meg 1954-ben Katona Józsefről írott füzetem, ennek az átdolgozott változatát adták ki 1955-ben útmutatóként a TTIT előadói számára. 1956-ban a Magvető Kiadó megbízásából, sajtó alá rendeztem Kazinczy *Pályám emlékezete* című művét. 1955-ben „Kiváló tanár” kitüntetést kaptam. Beválasztottak a Hazafias Népfront megyei bizottságának a vezetőségébe.

Eközben azonban azt is tapasztalhattam, hogy nem tartanak a rendszer megbízható hívének. Amikor aspirantúrára jelentkeztem, azzal utasítottak vissza: „Nem volt Eötvös-kollégista úrifiúk számára szervezték ezt.” Baróti Dezső, a szegedi egyetem bölcsészeti karának dékánja 1954-ben azzal az ígérettel neveztetett ki kari titkárnak, hogy hamarosan áthelyeztet az irodalmi tanszékre: nem kerülhetett rá sor, a pártbizottság megakadályozta. Hiába pályáztam a pécsi pedagógiai főiskolára is. Súlyosabban érintett ezeknél, hogy 1950-ben mit sem tehettem, amikor egy igen kedves tanítványomat a minisztérium kizárta a tanulók közül. Azt talán már említenem sem érdemes, hogy 1950-ben kétszer tettek ki az albérleti szobámból: egyszer egy funkcionárius, majd egy szovjet tiszt kötözött a helyemre.

A politikától távol tartottam magamat. Amikor állást kínáltak a megyei művelődési osztályon, nem fogadtam el. Különféle továbbképzéseken kellett részt vennem, oktatókádér lettem, de nem emlékszem, hogy e minőségemben valamit is tettem volna. A szakfelügyeletről már 1951-ben leköszöntem. Két – véleményem szerint visszafogott hangú – cikket írtam az ideológia jármába fogott irodalomtanításról (1949-ben és 1956-ban), egyik sem jelent meg, csak 1992-ben közölte őket történelmi dokumentumként a szegedi egyetem Actája.

1956 tavaszán behívtak a városi pártbizottságra, felajánlották, hogy bevesznek a pártba. Nem kívántam belépni. „Nem ért egyet a szocializmussal?” – kérdezte az illetékes elvtársnő. „Azzal igen, azzal azonban nem, ahogy önök kívánják megvalósítani” – feleltem. Akkor ennek nem lett következménye. Annak is csak később, és gyaníthatóan, amit közel egy időben „műveltem”. A Népfrontba hívatlak. Iskolai órám lett volna, csak később akartam menni. Ragaszkodtak hozzá, hogy azonnal. Bosszantott, hogy semmibe veszik a munkámat, az elfoglaltságomat. A titkár valami jelentést kívánt velem átnézetni, nyelvileg kijavíttatni. „Én elvégzem a magam munkáját, ön is végezze el a magáét” – mondtam neki, s távoztam. Ha arra kért volna, hogy szabad időmben keressem fel, még inkább, ha ő keresett volna fel kérésével, nem utasítottam volna vissza. Következmény? A letartóztatásom után ellenem felhozott legsúlyosabb, teljesen alaptalan vádat föltehetően a Népfrontban koholták.

A forradalmat megelőző eseményekről (az SZKP XX. kongresszusa, a Petőfi-kör vitái, Rákosi felmentése, Rajkék temetése) csak felületesen, újságból, rádióból értesültem. A történeteket egyrészt a diktatúra enyhülésének, másrészt a párton belüli személyi ellentétek megnyilvánulásának láttam. Gerőt nem becsültem többre Rákosinál, Rajk rehabilitálását – emlékezve belügyminiszterségére – nem az igazság érvényre jutásának, csak a Rákosival való leszámolás jelének láttam.

Október 2-án irodalmi ankét volt Kecskeméten a TTIT-ben Sánta Ferenc és Csoóri Sándor részvételével (a szintén meghívott Pándi Pál nem jött el). Én elnököltem. „Őszinte hangú, őszinte szavú, rég áhított beszélgetés volt ez” – írta másnap a *Népújság*. Letartóztatásom után azzal vádoltak, hogy egy kérdésre válaszolva tagadtam a szocialista realizmust, s ezzel szovjetellenes hangulatot keltettem. Arra is akadt tanú, aki szerint azt mondtam, oroszot csak azért tanítottam, mert kényszerítettek rá. Oroszt nem tanítottam, a szocreálnak pedig a gimnáziumi tankönyvben is szereplő zsdánovi meghatározását (pozitív hős, forradalmi romantika) kifogásoltam, említve, hogy az a szovjet irodalom java alkotásaira sem illik.

Nem nagyon emlékszem az 5-i értelmiségi ankétra, amelynek Erdei Ferenc és Mód Aladár volt az előadója. Jobban egy Erdeivel való szűkebb körű beszélgetésre a TTIT irodájában. Óvatos visszafogottsággal határolódott el a rendszertől, saját korábbi szerepvállalásától is.

Katona Piroska tanárnő kezdeményezte és szervezte meg, hogy fölmenjünk Budapestre Németh László *Galileijének* október 20-i bemutatójára. Nemcsak a dráma mondanivalója, hanem az előadás szüneteiben a lengyelországi eseményekről érkező hírek is ráhangoltak bennünket arra, ami három nap múlva kezdődött.

Csak 24-én reggel, a rádióból tudtam meg, hogy az előző délutáni tüntetés a fővárosban fegyveres összecsapásra vezetett. Először azt hittem, győzött a hatalom, az erőszak. Azután szinte óráról órára erősödött bennem, bennünk a bizakodás: az egyetemisták tüntetése győztes forradalomra vezethet.

A helyi lap 24-én különkiadásban közölte, hogy újraválasztották a Központi Vezetőséget és a Politikai Bizottságot, Nagy Imre lett a miniszterelnök. Felhívást tettek közzé a harcok beszüntetésére, statáriumot hirdettek. A 25-i számban Nagy Imre szózata jelent meg a magyar néphez, 26-án közölték: Kádár Jánost választották meg a Központi Vezetőség első titkárának. A személycserék azt látszottak bizonyítani, hogy a pártban felülkerekedett az ellenzék. De olyan gyanút is keltettek, hogy így akarják leszerelni a gyökeres változást kívánó ifjúságot meg támogatóját, az értelmiséget. Kecskeméten pedagógusok keresték fel a megyei művelődési osztály vezetőjét: továbbítsa a miniszterelnökhöz tiltakozásukat fiatalokúak statáriális bíróság elé állításával szemben. Az osztályvezető megtagadta kérésük teljesítését.

A kecskeméti harcokról nincs más emlékem, mint az, hogy ötéves kisfiunkat féltve a szoba védettnek vélt sarkába húzódtunk.

30-án fölkeresett volt kollégám, Madarász László, akkor a TTIT megyei titkára. Közölte, hogy a Népfront javaslatára a megyei Nemzeti Bizottság tagjává választottak: menjek a megyeházára az alakuló ülésre. Nem akartam menni. Valami olyat mondtam: „Egyétek meg magatok, amit főztetek!” Úgy értettem, hogy hibáikért, a kialakult helyzetért vállalják a felelősséget a párttagok. Végül katonai autó jött értem s vitt el az ülésre.

A bizottság már együtt ült. Mintegy tizenöten lehettek, Madarászon kívül a Kossuth-díjas növénynevesítőt, Mészöly Gyulát ismertem, és látásból még néhányukat. Úgy ítéltam, a többségük párttag, vagy a párt számára megbízható ember. Lehet, hogy engem is annak tartottak.

Arra kértek, hogy egy már megfogalmazott szöveget, ha szükséges, fogalmazási hibáit kijavítva, diktáljak le a szomszéd szobában a gépirónőnek. Lediktáltam. Ebből formálták később azt a vádat, hogy november 3-án olyan körlevelet fogalmaztam és diktáltam, amelyben párttagok letartóztatása szerepelt.

Közben a már megfogalmazott szöveg folytatásáról vitatkoztak. Nem álltam meg, hogy ebbe bele ne szóljak. Elmondtam, hogy a főtebb már említett ok miatt a pedagógusok bizalma megrendült az osztályvezetőben. Javasoltam, hogy a szovjet tisztai családok által kiürített lakásokat utalják ki rászorulóknak, mert úgy tudom, az veszi birtokba őket, aki tudomást szerez róluk. Abból, hogy tartsanak szabad választásokat, a szabad szó kihagyását javasoltam, mert ennek a jelentése az elmúlt években ellenkezőjére változott (Szabadság!, Szabad Nép, szabad szakszervezet stb.). Nem látom értelmét, hogy a szovjet csapatok kivonulását követeljük, amikor szemünk láttára vonulnak Dunaföldvár felé. Kérjünk inkább tájékoztatást a kormánytól, hogy tudtával és beleegyezésével-e. Javasoltam, hogy támogassuk a DISZ-től független ifjúsági szervezetek létrejöttét. Már nem emlékszem, elfogadták-e valamelyik javaslatomat, ellenük nem szóltak.

Később megbíztak, hogy a Bizottság részéről tartsam a kapcsolatot a *Petőfi Népe* címet fölvevett megyei napilap szerkesztőségével. Kétszer vagy háromszor

fölkerestem őket. Az akkori főszerkesztő letartóztatásom után azt állította, hogy én követeltem, jelentessenek meg egy ÁVH elleni cikket. (A terjesztésére már nem került sor, a nov. 4-i számba tették bele, én már csak a rendőrségen olvastam a letartóztatásom után.) A tanúként megidézett újságírók azt vallották, hogy a főszerkesztőtől akkor hallottak a cikk megjelentetésével kapcsolatos kívánságomról, amikor megkapták az idézést a tárgyalásomra.

Azt hiszem, november 1-jén alakult át a Nemzeti Bizottság Forradalmivá. A párttagok kimaradtak, új tagok léptek be. Dallos Ferenc, a megyei tanács elnöke helyett Magócsy Géza, a megyei bíróság elnökhelyettese lett az új vezető. Rendet, nyugalmat kívánt teremteni, szorgalmazta az üzemekben a munka föl-vételét, eszközei azonban nem voltak ehhez. Egy munkásgyűlésre engem akart maga helyett elküldeni, mert megfenyegették. Nem vállaltam.

Nem tagadom: félttem. Attól tartottam, hogy a Szovjetunió nem enged, a Nyugat nem segít. A bizottsági tagság alól való fölmentésemet azért is kértem, mert visszavágytam az iskolába. A tanterem falai között szabadnak éreztem magamat a legsötétebb diktatúra alatt is. Legalább ezt a tanítási óra alatti szabadságot szerettem volna biztosítani. Nemcsak magamnak. 3-án még részt vettem egy diákgyűlésen. Több kollégával együtt rendre, nyugalomra igyekeztünk inteni a fiatalokat. Azzal búcsúztunk, hogy hétfőn (5-én) találkozunk az iskolában.

Mi történt eközben az iskolában? Talán október 31-én az igazgató, Szabó Adorján a megyei művelődési osztály vezetőjének az utasítására bizalmi szavazást kért önmaga ellen. Egyetlen szavazatnyi különbséggel nem kapott bizalmat. Háromtagú intézőbizottságot választottak: Szemerey Andort és Szóts Rudolfot, a két volt igazgatót meg engem. Fölkértük Szabó Adorjánt, hogy támogatásunkkal vezesse tovább az iskolát. Ellene semmi kifogást sem lehetett hozni azon kívül, hogy párttag volt. Később, november közepén megjelent a *Petőfi Népe*-ben az új párt, az MSZMP szervezőbizottságának a névsora, köztük Szabó Adorján neve. A következő számban tiltakozott: nemcsak a szervezőbizottságnak, az új pártnak sem tagja. Talán szintén október 31-én váltottuk le – két-két küldött minden iskolából – a városi művelődési osztály népszerűtlen vezetőjét, s választottuk helyére a volt tanfelügyelőt, Vágó Dezsőt. Megható volt, hogy „Isten nevében” vette át a tisztséget. Nem sokáig viselte. Szabó Adorján is csak 1957 nyaráig maradt a Katona Gimnázium igazgatója.

A november 4-i szovjet beavatkozásnak csak a durva módja ért meglepetés-ként. A konszolidáció némi reményét keltette, hogy nem Rákosi vagy Gerő tért vissza, hanem a forradalom idején Nagy Imre szövetségesének mutakozó Kádár. Eljutott később hozzám Bibó István tervezete a kompromisszumos megoldásra, hallottam arról is, hogy egy fővárosi értelmiségi csoport Kodály Zoltánt javasolta államelnöknek. A *Petőfi Népe* november 24-i számában október 23-ra úgy emlékezett, mint új korszak kezdetére. Kádárék „forradalmi”-nak nevezték magukat, mintha az október 23-án kezdődött események, az akkori követelések örökösei volnának. November 26-án a kecskeméti pedagógusok gyűlésén 12 pontban foglaltuk össze követeléseinket, többek között az iskolai hitoktatást, a jogtalanul elbocsátott pedagógusok állásukba való visszahelyezését, a korábbi vasúti kedvezmény visszaállítását és a bérek javítását követeltük. A *Petőfi Népe* november

29-i száma egyetértett velünk, csak az anyagiak teljesítésére nem látott egyelőre lehetőséget.

Durva szavakkal támadta a pedagógusokat Kocher László, a megyei tanács elnökhelyettese; azt követelte, büntessék meg őket az „ellenforradalom” megindításáért. December 2-án pedagógus küldöttség járt Dallos Ferenc megyei elnöknel, Kocher leváltását kérve. Dallos – úgy emlékszem, már korábban – megkérdezte tőlem, vállalnám-e az elnökhelyetteséget. Nem vállaltam. Madarászt javasoltam, később valóban ő lett Kocher utóda.

Bibó említett tervezetétől, a Nagybudapesti Munkástanács megalakulásától, fővárosi értelmiségi csoportok, főként az Írószövetség állásfoglalásától ösztönözve december elején értelmiségi gyűlést akartunk rendezni. A kecskeméti származású, hazalátogató Révész László jogászprofesszor is biztatott erre bennünket. Szabadi Sándor református segédlelkész, volt Eötvös-kollégista, akivel baráti kapcsolatban voltam, ismertetett össze vele. Abból a sajtóban megjelent közleményből, hogy Nagy Imre társaival együtt „saját kérésére” távozott Romániába, arra következtettem, hogy nem indul ellene eljárás, idővel talán visszatérhet a politikai életbe is. (Sorsáról csak kivégzése után, 1958. június 17-én értesültem.) A gyűlés tervét közzeltük a megyei és városi tanácsi és pártszervekkel: ha nem is támogatták, nem is tiltották. Szükségesnek tartottuk, hogy engedélyt kérjünk a szovjet megszállóktól is. Egy oroszul tudó társammal (már nem emlékszem, kivel) elmentem a szovjet parancsnokságra. A bennünket fogadó tiszt telefonon felhívta a megyei pártbizottságot, s oroszul tudó társam szerint azt kérdezte, letartóztasson-e bennünket. Erre nem került sor, de érzékelve a helyzetet, lemondunk a gyűlésről.

A decemberi sztrájk eredményességében nem bíztam, egy kijelentésemet azonban később vádként használták ellenem. Két kollégám tanúskodott, hogy szót emeltem mellette. Egy kolléganő aggályoskodására, hogy a sztrájkoló munkások nem kapnak bért, azt mondtam: ez most számukra nem anyagi kérdés. A sztrájk napján több diák nem jelent meg az iskolában, az én osztályom teljes létszámmal távol maradt. Azzal mégsem vádoltak, hogy én bírtam rá őket. Bizonyára nem akadt közöttük, akit rá tudtak volna venni arra, hogy – hamisan – ezt vallja. (Kollégáim között akadt, aki tanúskodott ellenem, tanítványaim között egy sem.)

Az egyre szigorodó intézkedések, különösen a rögtönítélő bíraskodás bevezetése letörte a kibontakozásban való reménykedést. A november első napjaiban érzékelhető ellentétet, megosztottságot azonban megszüntette, vagy legalábbis háttérbe szorította az egyetemes reménytelenség. Újabb megosztottság abban mutatkozott, ahogy a nyugatiak, az ENSZ segítségének elmaradásáról vélekedtünk. A MUK-ban (márciusban újra kezdjük) kevesen hittek, leginkább talán a kormány, amely március 15-e előtt tömeges letartóztatást rendelt el. Annakra nem éreztem magamat fenyegetve, hogy a megyei pártbizottságon tiltakoztam pedagógusok „begyűjtése” ellen. Hamarosan elengedték őket, persze nem a tiltakozás hatására.

Egyes írók letartóztatása és súlyos ítélete (Déry Tibor, Háy Gyula, Zelk Zoltán) éles ellentétben állt a korábban ellenségnek tartott Németh László és Szabó Lőrinc

Kossuth-díjával. Titokban terjedt Illyés Gyula *Egy mondata* és Tamási Áron *Gond és hitvallása*, sérelem őket nem érte, csak azokat, akiknél megtalálták ezeket.

A tanítás megnyugtató volt. Kedves osztályom volt az, amely júniusban szép sikerrel érettségizett, hasonlóképpen szerettem az ez évben harmadikos orosz tagozatú, iskolánkban első koedukált osztályt. (Nemcsak nekem, nekik is rosszul esett, hogy 1958 májusában a tablójukra nem tehették rá az arcképemet.) A városban egy irodalmi sorozatban Tolsztojról és Dosztojevszkijről tartottam előadást. Kritikát írtam Németh László 1956-ban megjelent *Égető Eszter* című regényéről (az Irodalomtörténet 1957. évi 3. száma közölte, amikor már börtönben voltam).

Csak június végén, az iskolai év befejezése után éreztem, hogy a proskribáltak listájára kerülhetek. Áthelyeztek a Bányai Júlia Gimnáziumba, s ott az igazgató közölte, hogy magyart nem, csak latint taníthatok. Feleségemet ugyanakkor a tanítónőképzőből általános iskolába helyezték. Rosszabbul járt két kollégám, Szóts Rudolf és Tóth László: őket „népgazdasági érdekből” tanyai iskolába távolították el.

Egy számomra korábban ismeretlen ember figyelmeztetett, hogy letartóztatásomra készülnek. Dallos Ferenc segítségére számítottam. Távollétében a felesége fogadott, azt ígérte, hogy a férje kiáll mellettem. Július 14-én nyugtalan hangulatban utaztam Csépára anyám és akkor nála lakó nagyanyám meglátogatására. Még akkor éjjel utánam jöttek a rendőrök Kecskemétre. Otthon kerestek, a feleségemtől tudták meg, hogy hol vagyok. Amíg vissza nem hoztak Kecskemétre, lakásunk környékét fényszórázták. Házkutatást is tartottak, bár azt hiszem, maguk is tudták, hogy nem találnak semmit. Amikor Csépán letartóztattak, megkérdezték, van-e nálam fegyver. Belenyugodtak, hogy nincsen.

Fizikailag nem bántottak egész rabságom alatt, csak gúnyolódtak velem. Akadt, aki részéről rokonszenvet is tapasztaltam.

Nagy letartóztatási hullám esett a július 15-ére virradó éjszakára. A zárkában, ahova kerültem, ismerőst is találtam: egyik volt tanítványom „horthysta” katonatiszt édesapját. Volt tanítvány a rendőrök közt is akadt. Később ő lett a kihallgatóm.

Kezdetben többen „foglalkoztak” velem. Nemcsak mondataimat elferdítő, hanem teljesen alaptalan vádak is nekem szögeztek. Nem tudtam őket rávenni, hogy hallgassák meg azokat, akik tisztázhattak volna. Kérdezgettek másokról is. E kérdésekre nem is akartam, többnyire nem is tudtam volna válaszolni. Különösen érdekelt őket Dallos Ferencsel való kapcsolatom. Bizonyára valóban szót emelt érdekemben. Csak mostanában gondolkodtam azon, mi kelthette fel jóindulatú érdeklődését irántam. Talán az, hogy megtudta: Eötvös-kollégista voltam én is, mint Dallos György, az ő 1956 januárjában elhunyt bátyja. Érdemes lett volna ezt említenem, ha akkor eszembe jutott volna? Mit tudhattak kihallgatóim az Eötvös Collegiumról? Tájékozottságuk különben is igen hiányos volt. Mikor egyikük azzal vádolt, hogy Bibó Lajos műveit terjesztettem, nem álltam meg, hogy ki ne javítsam: nem Lajos, hanem István. Írásbeli vallomásomat volt tanítványom így minősítette: „Tanár úr, ez a dolgozat elégtelen.” Ezt nem annyira bántónak, mint inkább szellemesnek találtam. Jó néhány éve én voltam kénytelen elégtelent írni az ő latindolgozatára.

Két hét múlva több társammal a tököli internálótáborba vittek. A kísérő pufajkásoknak csak a beszéde volt durva, a parancsnok, Ferenczi százados beszéde is emberséges. Megérkezésünk után tudtuk meg, hogy a más megyékből érkezett internáltakat kísérőik „búcsúzásul” megverték.

Hatalmas teremben helyeztek el bennünket, összekeverve más megyeiekkel. Emeletes ágyakkal határolt „lakrészünket” csak mosdóba meg WC-re menet hagyhattuk el (mindkét helyen hosszan kellett várakoznunk), továbbá udvari torna alkalmából. Én orvoshoz is jártam, ekcémás fületem már a rendőrségen is kezelték. Az a rémhír járta, hogy azért hoztak bennünket a Duna mellé, mert hajón visznek a Szovjetunióba. Ezt nem hittem.

Egy délután az irodába hívtak. Egy Kecskemétről érkezett rendőrtiszt besúgásra akart rávenni. Nem vállaltam. Aláíratta, hogy erről soha senkinek nem beszélek.

Úgy emlékszem, hogy augusztus 20-án hoztak vissza többedmagammal Kecskemétre. Útközben néhány szovjet katonát látva arra gondoltam, nekik sem könnyebb, mint nekünk: ők sem szabadok.

Október 6-áig a rendőrség fogdájában tartottak: időnként kihallgattak, eredménytelenül. Volt úgy, hogy a zárkában egyedül voltam; olyankor fel-alá sétálva verseket mondtam magamban. Naponta kb. tíz percre kiengedtek egy kis zárt udvarra sétálni. Egyik alkalommal Katona Piroska szólott (suttogott) ki egy oda nyíló ablakból. Volt úgy, hogy hárman voltunk: egy szerb fiú, egy szerbül tudó középkorú férfi meg én. A szerb sokat kérdeztetett, talán besúgó volt. Egy alkalommal a fogdába látogató megyei főügyész fasisztának nevezett. A szerb megkérdezte, valóban az vagyok-e. Nem álltam meg a választ: „Ez az ember azt sem tudja, kik voltak a fasiszták.”

Mielőtt átadtak az ügyészségnek, átvittek a börtönbe, Virág főhadnagy (volt tanítványom) közölte velem, hogy ellenem a BHÖ I/1. pontja szerinti vádat javasolják: büntetése halál, életfogytig vagy tizenöt évig tartó börtön. Megkérdeztem, mire alapítják ezt a vádat. „Már október 2-án tagadta a szocialista realizmust, ezzel szovjetellenes hangulatot keltett, s így Kecskeméten kezdeményezte az ellenforradalmat.” Megkönnyebbülve kérdeztem, szerinte milyen ítéletre számíthatok. „Elítélik egy évre, vagy annyira, amennyit előzetesben tölt, megdicsérni nem fogják.” Azt hiszem, kitűnik ebből, hogy a vád megalapozatlanságával tisztában voltak az illetékesek, s előre tudták az ítéletet is.

Személyautóval, a városban hosszan tekeregve vittek át a néhány percnnyire fekvő megyei börtönbe. A félegyházi művelődési házat vezető színész volt az útitársam, állítólag azzal vádolták, hogy elszavalta a *Nemzeti dalt*. (Volt olyan vádirat, amelyben az szerepelt, hogy a *Nemzeti dalt* is, a *Talpra magyart* is elszavalta a vádlott.)

A börtön zsúfoltabb, de barátságosabb volt, mint a rendőrségi fogda. A zsúfoltság lassan-lassan megszűnt, végül már csak négyen voltunk a négyágyas cellában: egy bajai főorvos, egy bajai jogtanácsos, Magócsy Géza, korábban a megyei bíróság elnökhelyettese, a forradalom utolsó napjaiban a megyei forradalmi bizottság elnöke és én. Egyikünk sem volt különösebben közlékeny, beszédes, de jól kijöttünk egymással. Az egyik börtönőr a doktor urak zárkájának nevezte a

miénket, s arra is célzott, hogy fogva tartásunkat méltánytalannak, igazságtalannak tartja. Magócsy megírta az egyik általa elítélt rab fellebbezését, a bajai orvos az egyik smasszer szemét kezelte. Olvasgattunk: a börtön könyvtára ugyan nem valami színvonalas választékot kínált, de a könyvtáros (a később tíz évre ítélt kunszentmiklósi tanár, történelem-szakfelügyelő, Csikesz Ferenc) igyekezett viszonylag jobb könyvekkel ellátni bennünket. Az ügyész később megengedte, hogy a feleségem angol nyelvkönyvet adjon be számomra, a börtönben tartott karácsonyi könyvvásáron német novellagyűjteményt vásároltam. Az ügyész, Deák András igyekezett rendesnek mutatkozni: lehetővé tette, hogy az irodájában a feleségemmel négy szemközt találkozzam, arra azonban hiába próbáltam rávenni, hogy vizsgálja ki alaposan az ellenem felhozott vádakat.

Januárban magas lázzal a betegszobába kerültem. Az ismerős börtönorvos, Csorba Sándor gondoskodott rólam, segített a betegszobában borogatásokkal ellátó rabtársam, Kardos János bíró is. Kiküldtek felülvizsgálatra az SZTK-ba a szintén ismerős Domján Lajoshoz. Értesítette a feleségemet, s mikor jó óra múlva a folyosón várakozó börtönőr megkérdezte, sikerült-e találkoznom a feleségemmel, nyugodtan válaszoltam, hogy sikerült.

Persze korántsem volt minden ennyire derűs. Még novemberben fölkeresett egy rendőrtiszt, a decemberi gyűlés előkészületeiről faggatott, s azzal fenyegetett, ez lesz ellenem a legsúlyosabb vád, Virág azért nem tért ki erre, mert menteni akarta volt tanárát. Azután, ki tudja, miért, kinek a közbenjárására, erről az ügyről később nem esett szó. Aggasztott bennünket a súlyos ítéletek híre, engem főként az, mihez tudok kezdeni, ha kiszabadulok ítélettel megbélyegezve. Ügyvédem, Szendrő József önként és honorárium nélkül vállalta a védelmemet. Többször kérte, hogy helyezzenek szabadlábra, de hiába: a „várható súlyos ítéletre” hivatkozva mindig megtagadták.

Márciusban kaptam meg a vádiratot s az idézést a 18–19-i tárgyalásra. Az időszűk ő, aki kísért, elővette a bilincset, azután megkérdezte, mi a foglalkozásom, s mikor mondtam, hogy tanár, eltette. Kellemetlen meglepetésként ért, hogy zárt tárgyalást rendeltek el. Csak utólag jöttem rá, hogy ennek az volt az oka: tudták, hogy az ellenem felhozott vádak látványosan dőlnek majd meg. Feleségem igazgatója, Bakos István engedélyt kapott rá, hogy a megyei művelődési osztály megbízásából részt vegyen a tárgyaláson. Felháborodott a hamis tanúskodása mellett makacsul kitartó Kancsár Sándorné viselkedésén, állítólag a szünetben azt kérte a tárgyalást vezető bírótól, a hamis tanút tartóztassa le, engem pedig engedjen szabadon. Hálás lehetek a Kancsárné által megnevezett gépírónőnek, Szabó Ferencnének, akit nyilván nem lehetett rávenni, hogy azt vallja: november 3-án letartóztatásokra utasító körlevelet diktáltam neki. Szabóné behozta annak a szövegnek a másolatát, amelyet október 30-án diktáltam, Mészöly Gyula pedig igazolta, hogy az már előzőleg megfogalmazott szöveg volt. Derűs színfoltként említem, hogy amikor Mészöly Gyulát szólították tanúskodni, bejőve odalépett hozzám, kezét fogott velem, s leült mellém a vádlottak padjára. Utólag azt mondta: úgy érezte, ha én ott ülök, neki is ott a helye. A Virágtól említett vádat, a szoc-reál tagadását a tárgyaláson az ügyész visszavonta: „Egy irodalmi irányzatról való vélekedés nem képezi bűncselekmény tárgyát.”

Azt hittem, szabadulok. Nem így történt. Valaki a terhemre közbeavatkozott: a tárgyalást elnapolták „a vád kiegészítése” végett, engem pedig más zárkába helyeztek, hogy ne beszélhessek össze az egyébként tanúként már kihallgatott Magócsy Gézával. Abban a nagy cellában, ahova áthelyeztek, talán húszan is voltunk, számomra ismeretlen emberek. Érthető, hogy bizalmatlanul fogadtak: miért tettek oda?

A március 31-i tárgyaláson nem került sor a vád kiegészítésére. Az április 1-jeire egy mogorva őr kísért, megbilincselve. A bilincset az ügyész utasítására sem akarta levenni a kezemről, pedig már csak az ítélet felolvasására került sor: 8 és fél hónapi előzetes letartóztatás után 8 hónap izgatásért. Elengedtek, a börtön kapujában nemcsak a feleségem várt, hanem négy kollégám is: Szemerey Andor, Szóts Rudolf, Tóth László, Mester Barna.

A megyei főügyész eltérő minősítés miatt súlyosbításért, mi az ügyvéddel fölmentésért fellebbeztünk. A Legfelsőbb Bíróság szeptember 8-án tárgyalta a fellebbezéseket: a minősítést (izgatás) és a 8 hónapot helybenhagyta, de a letöltött büntetést – szokatlan módon – három évi próbaidőre fölfüggesztette.

Megkönnyebbülés? Mi lesz ezután? Visszakerülök-e az állásomba? A megyei művelődési osztály letartóztatásom napján fegyelmet indított ellenem, 1957. szeptember 16-án állásomból elbocsátott. A Bányaiban július közepéig járó fizetésemet előbb kifizették a feleségemnek, majd visszafizették vele. Munkakönyvembe sem a Bányaiba való áthelyezésem, sem szeptemberi elbocsátásomat nem írták be, hanem azt, hogy 1958. május 11-én bocsátottak el a Katonából. Kértem elmaradt fizetésemnek legalább az 50 százalékát. Választ sem kaptam. Kértem, hogy az egyeztető bizottság a jogerős ítélet után tárgyalja az elbocsátás ellen beadott fellebbezésem. Erre 1958. november 14-én kerül sor. Elbocsátásomat hatálytalanították, alacsonyabb, általános iskolai tanári munkakörbe soroltak az 1958–59-i tanév végéig. A művelődési osztály nem fellebbezett, egyszerűen nem vette tudomásul ezt a döntést. Fölkerestem Molnár Frigyes, a megyei pártbizottság új első titkárát, korábbi pedagógust, s megkérdeztem tőle, elhelyezkedjem-e fizikai munkásként. Azt felelte: Ne! (A felesége tagja volt az egyeztető bizottságnak.)

Bátrabban segítettek a fővárosiak. Nagy Miklós, Eötvös-kollégiumi szobatársam, irodalomtörténész, egyetemi oktató sokat tett értem. Ortutaynál kevés sikerrel járt, Bóka Lászlót és Szauder Józsefet azonban rávette, hogy irodalomtörténeti munkámat méltató írást adjanak a bíróság előtti felhasználásra. Az Akadémiai Kiadó még a jogerős ítélet előtt szerződést kötött velem, Nagy Miklós javaslatára, Jókai-regények kritikai kiadására, az Akadémiai Könyvtár, Bóka javaslatára, az Ady-bibliográfia készítésében való részvételre. Eötvös-kollégista évfolyamtársam, Simó Jenő, akkor az Európa Kiadó igazgatója német regényeket lektoráltatott velem. Vargha Kálmán, egyetemi évfolyamtársam, az *Irodalomtörténet* szerkesztője, miután fogva tartásom idején megjelentette kritikámat az *Égető Eszterről*, hosszabb tanulmányt közölt tőlem a történetíró Katona Józsefről. Volt kecskeméti tanártársam, Dankó Imre, akkor a gyulai múzeum igazgatója, Pálffy Albertről íratott és jelentetett meg tőlem egy füzetet.

Mivel a kritikai kiadásokhoz meg a bibliográfiához Széchényi könyvtári kutatásra volt szükség, s mivel Kecskeméten nem kaptam állást, 1958 őszén néhány

hónapot a fővárosban töltöttem, feleségem nagybátyjánál lakva. 1959 elején a helyi újságban olvastam, hogy a Béke téri iskolában adminisztrátort keresnek. Pályáztam. A megyei művelődési osztály akkori vezetője, Barabás János kinevezésemre ráírta: „További intézkedésig ideiglenesnek tekintendő”. Nem tudom, attól tartott-e, hogy a párt nem járul hozzá a kinevezésemhez, vagy azt latolgatta, nem kellene-e mégis tanárként foglalkoztatni.

A Béke téren szeretettel fogadtak, nemcsak régi ismerőseim, mindenk előtt Karátsony Kálmán igazgató, hanem azok is, akiket akkor ismertem meg. Többször fizetésemelést kaptam azzal a megokolással, hogy az iskolai adminisztrátorok közül nekem van legmagasabb iskolai végzettségem. (Persze a fizetésem így is jóval kevesebb volt a tanárinál.) Az Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének kérésére kutatónapot is kaptam. Az adminisztrátori munka nem volt megerőltető: rendeztem közben az iskola könyvtárát, s jutott időm arra is, hogy délutánonként irodalomtörténeti munkámmal foglalkozzam.

Arra a többször megismételt kérésemre, hogy az egyeztető bizottság határozata szerint helyezzenek tanári állásba, nem kaptam választ. Madarász László, akkor már a megyei tanács elnökhelyettese, talán azért, mert jobbnak látta, ha távozom a megyéből, Dabason próbált számomra könyvtárosi állást szerezni. Oda is, a pápai mezőgazdasági technikumba is sikertelenül pályáztam. 1960 novemberében azt kértem, hogy nevezzenek ki a Katona Gimnázium akkor szervezett könyvtárosi állásába. Waldapfer Eszter, az Országos Pedagógiai Könyvtár igazgatója szakmailag alkalmasnak talált, politikailag azonban nem. Bencédy Józsefnek, a minisztérium középiskolai osztálya vezetőjének, volt Eötvös-kollégiumi „családapámnak” a segítségét kértem. Vállalta értem a politikai felelősséget, így megkaphattam az állást.

A megyei illetékesek közölték velem, hogy rendezhetem, leltározhatom, katalogizálhatom a könyveket, kölcsönzést azonban nem folytathatok, a tanulókkal nem érintkezhetem. Ekkor jelent meg – váratlanul – egy bizonyos Kőrösi elvtárs a megyei pártbizottságról, s kijelentette, hogy teljes jogú tanárként irányíthatom a tanulók olvasását. (Valami olyat mondott: „Akinek mi megbocsátottunk, annak megbocsátottunk.”) Megbízólevelet kaptam arra is, hogy segítsem a város iskolai könyvtárainak munkáját.

A főállású iskolai könyvtárosok között több hozzám hasonló, félreállított tanár akadt. Különös jóindulatot tapasztaltam a szakfelügyelő, Károlyi Ágnes részéről. Tanácsára beiratkoztam levelező hallgatóként a budapesti egyetem könyvtár kiegészítő szakjára. Különösebb megerőltetés nélkül szereztem meg 1965-ben a könyvtáros diplomát. Ekkor már tanítottam, sőt osztályfőnök is voltam.

A megtorlás éveiben sok ember rokonszenvét éreztem: nem azért, amit tettem, hanem azért, amit elszenvedtem.

1971-ben Olaszországban jártunk. A vonaton egy tanár, megtudva, hogy magyarok vagyunk, elmondta: diákjai 56-ban az olasz trikolor színeit magyar sorrendben hordták, ezzel ünnepelték győztes forradalmunkat. „Győztes?” – kérdeztem – „mi másként éltük meg”. Egy kérdéssel felelt: „Eljöhett volna Itáliába feleségével együtt 1956 előtt?”

(Ennyit akartunk?)

Nyilas Atilla

A Túra

[„És az Íge testté lett és lakozék mi közöttünk”
(Ján. 1,14)]

*2006 első felében megjelent a hetedik kötetem,
címe: Túra. Hátizsákkal, galambszürke kabátban
két körfrizurás, szőkésbarna fiú
barangolt a hegyekben, óriás fennsíkokon,*

*verőfényes téli időben, hideg tisztaságban,
irdatlan hófehér felhők alatt, elhagyatva,
mintha megszakadt volna egy fontos kapocs —
felhők, fennsík egyként ezt támasztották alá,*

*nem beszélgettek, mégis nagyon együtt voltak,
közös ügyben jártak, meg-megállva
kilométerköveknel, jelzőkaróknál, ősi fáknál,
mindegyiken egy-egy vers,*

*de nem papíron, kitűzve, hanem az anyagukban,
és nem beléjük vésve, hanem akárha
eredendően ők maguk lennének az a vers,
a fiúk tökéletes szinkronban olvasták,*

*világos, érdekes, felszabadító poémák,
szabad áramlásúak, mint fönt a felhők,
azonban az egyikkel, amely egy szikladarab,
tudták, különösen vigyázni kell,*

*ahogy nézték, közben már mehetnékjük volt,
taszította őket a gyökere, lényege,
mégis érezték, csak azzal együtt teljes a könyv:
megtestesült verseivel maga a táj —*

*„Amikor fölébredtem, még megvolt négy sor,
ám délutánra az is elszállt. Na, akkor valamikor,
valahogy, valameddig, valamiért, valahol
beszélhetnénk a tervezett útról.”*

Katonavonat

*Nyitott vonaton, vagon tetején
vagy teherautó platóján utazom.
Félig ülök, mellettem-fölöttem
fegyveres, talán golyószóróval.
A velünk párhuzamosan haladó
szerelvényen egykori egységem,*

*öregkatonák és a velem együtt
bevonult „táposok” vegyesen,
összesen körülbelül tizenöten,
nem látom közöttük magamat.
A fegyveres alighanem végezni
készül mindegyikükkel, ámbár*

*nem világos, robbantás révén,
vagy egyesével szedné le őket,
mindenesetre figyelmeztetnem
kell húsz év előtti bajtársaimat,
fölhívni vagy -hívatni, értesíteni
családjukat a veszélyről, sorra*

*zakatolnak elő a nevek, s hogy
ki hol lakik: Debrecen, Kiskun-
félegyháza, Cegléd, Budapest,
de egyikük számát sem találom
a mobilom telefonkönyvében —
és közben le is merülök teljesen.*

Fried István

Jókaival az abszurd határán

(Történetek egy ócska kastélyban)

„akkorákat fohászkodott néha, mint egy alvó tehén...”

*„Egyszóval minden élő és nem élő tárgy
hozzáfogott, hogy engem itt üldözzön.”*

A Jókai-életműről egyszerre állítható, hogy szerves építkezés eredménye, amely a szükségszerű(?) belső törésektől eltekintve egy XIX. századi, romantizáló narratívába való bele-növésről és az önlegitimáció biztosította hely(zet)-kijelöléssel viszi végbe az önmeghatározás irodalmi/történeti cselekvését, de az is, hogy legföljebb sokáig elfedett, kevésbé látványos, mellékesnek minősített epikus vonulatok mellőzésével szemléltethető problémátlanul a neki tulajdonított nemzeti narratíva; valójában párhuzamosan futnak a nemzeti mitológiát megalapozó, rögzítő, kiteljesítő epikus történetek azzal a fajta elbeszéléssel, amely vagy tudomást sem vesz a történeti-kortársi „nevelési”-nevelődési regényváltozatról, vagy úgy tesz, mintha a „klasszikus” irodalmi feladatok közül a szórakoztatást, az élvezetnyújtást vállalná, és a kevésbé fajsúlyosnak tetsző, vígjátékisággal jellemezhető írásmóddal az alacsonyabb szintű elvárásokat elégítené ki az író, az igénytelenséget mutatná föl a hivatalos tudat funkcióját betöltő szövegiség hazafias pátozásával szemben.¹ Azaz egyfelől a Bach-korszak hazafias ellenállását, allegorizáló beszédét, majd a teleologikus történet szemléletet regényekkel igazoló epikus alakzatok magasabbrendűségét már csak azzal is igazolná Jókai, hogy az alternatívaként bemutatott „könnyebb” műfajokat, netán a fentebb stíltól eltérő, anekdotizáló, az életmű járulékos elemeiként fölfogható, többnyire kisregényi jellegű, a *Dekameront* feltöltő novelláit az életmű periférikus területére lokalizálná, és ezzel mintegy sugallná az életmű értelmezésének és a nemzeti történeti tudatnak összeláthatóságát.

Általában elmondható, hogy a „mesemondó” Jókai a nemzeti mitologikus történetek megalkotójaként kapott hol előkelő, hol kevésbé előkelő helyet (politikai és irodalompolitikai rendszerektől függetlenül!) az irodalomtörténetben, és az anekdotizáló, életképeket alkotó, a komor fenségű vagy szentimentális jelenetekben gazdag regényekbe illesztett humoros betétek, alakok „realizmusát” méltányló (olykor főleg vagy csak azt elismerő) kortársi irodalmi kritikától, és a XIX. századnak olykor másodlagos romantikáját átíró, de nemegyszer Victor Hugóval egészen közvetlenül rokonítható² Jókai-epika főleg az olcsóbb közönségsikert megcélzó „regényiparos” termékeként könyveltetett el, különös tekintettel a későbbi (nem egyszer morbid) szexualitásra³ (amely nem bizonyosan csupán az „öreg” Jókainak a rokonok által betegesnek hitt fantáziálásában nyilvánkozott meg), a horror-elemekre (amelyek ugyancsak elmarasztaltak), valamint a testi, idegi, szellemi „extremitás”-okra irányuló, már egészen korán regénycselekménybe szőtt epizódokra.⁴ Kurta kitérőképpen hadd említsem a *Kárpáthy Zoltán* epizód szereplőjének, Kőcserepynének idegállapotát, csöndes örülését leíró részt, ezzel kapcsolatban a számos Jókai-regény pittoreszk részleteként szolgáló, a kortársi kritikában és a Jókai-irodalomban általában különncnek, elrajzoltak stb. minősített szereplők és jelenetek, valamint a kortárs

pszichológiai nézetek szembeállításánál révén feltároló gondolkodási eltérést a „normális”-tól és/vagy a megszokott-tól. Ezáltal pedig olyan személyiségrajzok és beszédmódok feltárolásának kísérletét, amely még a nemzeti narratívába sorolható epikus alakzatok ellenében működő szubverzivitásra hoz, látszólagosan epizodikus, példát.

Csak hogy – még mindig az áttekintésnél és az általánosságnál maradva – fölvetődhet a kérdés, hogy Jókai kisebb-nagyobb mértékben megbomlott agyú szereplői, felfokozott idegállapotú alakjai, az átlagostól (mármint a Jókai-regényeknek tulajdonított) beszédmódtól eltérő fogalmazással élő figurái éppen úgynevezett torzultságukkal, személyiségvesztettségükkel, képzelődéseikkel, olykor szó szerint lefordított metaforáikkal nem figyelmeztetnek-e a személyiség fenyegetettségére, a jól ápolt külső mögött működő, nem vagy alig ellenőrizhető belső (ösztön)erőkre, a világ kiismerhetetlenségére, a formális logika csődjére stb.? Talán érdemes volna Jókait olyan „világirodalmi” kontextusban (is) szemlélteni, amely nem bizonyosan egy trivializálódott, másodlagosnak tekintett, a rémregényes elemek alacsonyabb rendűségét tételező, természetesen XIX. századi és bizonyosan romantikus epikus terv szerint szerveződött; és amely nem e romantikával párhuzamosan alakuló realizmus vitapartnere, hanem amely ennek a realizmusnak azzal a(z) antropológiai, olykor episztemológiai) tézisével áll szemben, amely egy némileg leegyszerűsített eszmiségű felvilágosodás ember- és világképe örököseként véli műbe írhatónak a fejlődés és a nevelés, a normalitás és a betöltendő társadalmi szerep, a „klasszikus” retorikán alapuló beszédmód és az értést eleve feltételező kommunikáció „regényszervező”, cselekmény által kibontható elképzelését. Ellenben korántsem a romantika „árnyoldala”-ként funkcionáló, hanem a romantika természetéből következő, messze nem bizonyosan a bináris opozíciók (egyébként fehér-fekete jellemek regényi cselekvésére ösztönző) tézisszerűségére épített, differenciált, rétegzett, a személyiségben rejtőző önellentmondásokat kibontó regénység magyar szerzőjeként (is) láttatható Jókai, aki a természettudományos vívmányokat, ismereteket⁵ akképpen „démonizálja”, hogy e „démonizálás” segítségével átírja a társadalmi együttélés normáinak konvencionális „világát”. Még akkor is, ha a „démonizálás”, az extrémnek elgondolt jelenetek és figurák a történetek lezárultával egy humanizált létezésben (vagy – más esetben – a mű sugallta igazságszolgáltatásban) kapnak helyet, vagy utasítatnak ki a létrehozott harmoniás világrendből.⁶ Aligha tagadható, hogy a boldog befejezés sem feledtetheti el sem a rémületet, hogy minek árán valósulhatott meg a „rend”, sem a fenyegetést, amely talán csak időlegesen/ideiglenesen tűnt el (vagy húzódott vissza). A *kőszívű ember fia*i egyrészt valóban katarzissal zárul, a „nemes” felmagasztaltatik, az „aljas” megbűnhődik; de részint a Baradlaynéval szembeállított Alfonsine számára nincsen katarzis, másrészt a Richard által gyámoltott Palvicz Károly „sorsa” sem oldódik meg; ám ha a Jókai-életműben továbbolvasunk, akkor Alfonsine „utódaként” Athalie-t nevezhetjük meg, akit *A tengerszemű hölgy* Erzsikéje követ, Károly *Az arany emberben* Krisztyán Tódorként köszön vissza. Egyszóval az életmű egésze messze nem a véglegesen (és végletesen) befejeződő történet lehetőségét hirdeti meg, hanem, az egymásra utaló motivikus sorok segítségével, a megismételhetőséget olyképpen tanúsítja, hogy az ismétlés újra-mondás és nem újramondás, változat, az ismétlések eljátszanak az eshetőségekkel (Károly és Tódor dél-amerikai közjátékaira célzok). Mindazonáltal az életmű nem olyan értelemben alkot „egységet”, hogy általa egy fejlődéselvű (a fejlődés és a hanyatlás periódusait váltogató, a krízis-átalakulás-új korszak egymást követő sorával érzékeltethető) írói pálya volna kibontható; hanem éppen ellenkezőleg, túlzással élve, nemegyszer egymást vitató írói módszertanok élnek egymás mellett, módosítva e kiélezett fogalmazást: Jókai (és bizonyára mások) esetében nemcsak egy regényen belül tapasztalhatjuk meg, hogy az „nyelvek rendszere”, szociolektusok „konkurrenciaharca”, hanem az elmondható nagy valószínűséggel az életmű egészére is. Valójában (anélkül,

hogyan az életmű szigorú megtervezettségét feltételezném) olyan írói-műfaji projektumról lehetne szólni, amely törekszik a hivatalos tudat elvárásainak kielégítésére, ezzel párhuzamosan, egyáltalában nem kifejtve, inkább más művekbe rejtve, robbantgatja a hivatalos tudat nyelviségét, emberképét (többnyire, főleg a pálya első szakaszában óvatosabban, a pálya fordulója után kevésbé óvatosan, még a lezáratlanságot is megkockáztatva, azaz felmondva a harmónia-elvet). Annyi minden bizonyonnyal feltételezhető, hogy legalább két tényező érdemelne meg, hogy a Jókai-kutatásban az eddiginél lényegesen több figyelemhez jusson:

1.) Jókai regényeiben az idegi folyamatok leírása részint orvosi szempontból bizonyulhat érdekesnek, ám Jókai romantikája, antropológiája, illetőleg a regénynyelv újragondolását jobban segíti, ha örültjeinek, túlfeszített idegzetű szereplőinek alternatív világát kísérelnénk meg rekonstruálni; alternatívnak nevezhető ez a világ mindenekelőtt azért, mert nem feltétlenül logikája hogyanjában tér el az „épeszűekétől”, hanem tárgyi és nyelvi „leképzettségében”. Azaz a személyiség és a „világ” közötti, természetes nyelven zajló kommunikáció helyébe olyan nyelviség lép, amely másfajta viszonyrendszerben érdekelt, és amely nem vagy alig értelmezhető mint „helyettesítés”, inkább egy viszonylagos autonómiával rendelkező „világ” artikulálódik. Ennek következtében a kialakuló helyzetekben szerepet kapó (regény- vagy novella-) alakok különféle reakciói jelezhetik az átjárás lehetőségét és/vagy képtelenségét a kétfajta megnyilatkozás, tudatállapot között.

2.) Amiről még eddig nem volt szó: messze nem bizonyos, hogy megelégedhetünk e szokványos műfaji besorolással: Jókai egyébként is ingadozott a műfaji megnevezések között, ám ezúttal az a XIX. századi regényterv sérül, amely a klasszikus drámáktól legalább a cselekmény egységének elvét kölcsönözte. Ugyanis az idevonatkoztatható alkotások egy némileg rövidre záró olvasat szerint (s ebben a Jókai-kutatás számottévvő része osztozott, legfőleg a szerkesztetlenséget vagy aránytalanságot róttá föl írónknak) a regény eseményeinek fő vonulata mellett a kitéréseknek minősített/bélyegzett „epizódok” összefügghetnek a folytatásos regény „dramaturgiájához” való alkalmazkodással, azaz az egyes folytatások olyan típusú lekerekítettségével, amely a folytathatóságot (vagy annak illúzióját) fenntartja, a kifejeletet elodázza. Igaz, ezáltal az epizódoknak nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint amilyenek a könyvalakban megjelenéskor lesz. Így kettős műfaji elgondolás érvényesül: a közlés helyétől (napilap stb.) függően: a folytatásos regényé, elbeszélése, kisregényé, majd a kötetben az esetleges önelnevezése, amely egyben az olvasás mikéntjét (is) irányítaná.

A *Történetek egy ócska kastélyban*⁷ már a címével és az első megjelenés helyével a szórakoztató irodalomba való besorolást sugallja. A *Nővilág* 1858-as évfolyamában látott először napvilágot, a Vajda János szerkesztette „irodalmi divatlapban”, és már 1863-ban elkészült első német fordítása, a pesti német nyelvű olvasóközönséget célozta meg. Hogy aztán az 1880-as és az 1910-es esztendőik között előbb Bécsben, utóbb Berlinben népszerű sorozatok darabjaként különféle fordítások révén hódítson a német nyelvű közönség között. Már az első kiadás a *Magyar könyvek a nép számára* (Ungarische Bücher für das Volk) negyedik darabjaként jelzi, hogy a szerkesztők hová sorolják ezt a Jókai-művet, feltételezve, hogy a kevésbé műveltnek gondolt nagyközönség számára terjesztett mű népiesnek gondolt tartalmánál fogva népszerű lesz. Az ausztriai kiadást az *Allgemeine Nationalbibliothek* sorozata vállalta, s a két, egymást követő megjelentetés kedvező olvasói reakcióról tanúskodik; miként az 1908-as, majd az 1910-es berlini, amely az Universal Bibliothek-beli megjelenéssel igazolta (legalább) az eladhatóságot. A fordítások címváltozata viszont a sorozatok igényét csak részben veszi figyelembe, a visszafogottság csak részben magyarázható a magyar cím átírásával, inkább a tárgykör megjelölése révén kínál információt. Az *Auf meinem Schlosse* a perszonális előadásra utal, a *Die unsichtbare Sängerin*

az elbeszélés által közvetített rejtélyességre, a *Geschichten aus einem alten Schlosse* (összhangban az olasz fordítás címével, az 1975-ös *In un vecchio castello*val) részint a magyar változat megfeleltője, részint az apró eltérés a jelzõt tekintve (ócska–alt) mérsékli az eredeti szöveg humorba hajlíthatóságát, viszont átveszi a „történetek” kettős értelmezhetőségét. Nevezetesen azt, hogy felfogható műfaji jelölésnek: nem egyenes vonalú elbeszélést, hanem esetleg visszapillantásokkal teli történetmondást kapunk, amelynek során az egyes epizódok egymással egyenrangúak, ugyanakkor csak együtt „értvényesek”. Ilyen módon a terjedelem miatt nem nevezhető regénynek, de egy epizód kibontását elvégző elbeszélésnek sem. Az egyes szám azt üzenné, hogy az elbeszélő azonos a főszereplővel, aki azonban csak elbeszélőként vesz részt minden eseményben (az egyes történeteket többnyire neki beszélik el, ő közvetíti az olvasóknak). A többes szám hangsúlyozza, hogy a történetek összefüggő, ám laza egymásutánjából kerekedik (kerekedhet?) ki a történet, de feltételezteti azt is, hogy a figurák saját sorsukkal a történet megosztottságát, széttartását tanúsítják, egyben az azonos kiindulópontból szétágazó cselekmény nem más, mint megannyi sorslehetőség, amely a Jókai-műben beszédmód- és magatartás-változat. Pontosabban szólva: beszédmód által körvonalazódó magatartás-változat, valamint magatartás-változathoz alkalmazkodó beszédmód. A címben előforduló jelzős szerkezet a magyar nyelvi alakban az oxymoronhoz közelít, a kastély előkelőségre utaló, nemesi légkört feltételező jelentés lehetőségét némileg lerontja az *ócska*, amely a történetek ismerete nélkül vonatkozhat a kastély állagára, de a német fordításban jelölt alt (rég)i szintén odagondolható.⁸ Az ócska – régi – kastély egyben lokalizál, mindenképpen vidékre gondolhatunk, esetleg távoli, eldugott helyre, ahol furcsa *történetek* játszódhatnak le. Die unsichtbare Sängerin (A láthatatlan énekesnő) ugyan ébreszthet hoffmanni reminiscenciát, akad majd olyan szöveghely, amely erősítheti ezt, ám az említett (és Hoffmanntól sem idegen) rejtélyesség a címben még nem árulja el, vidám vagy szomorú történetről lesz szó, egyelőre elegendő az érdeklődés fölkeltése ezzel a kissé *bulváros* címmel. Csak kiegészítésül jegyzem meg, hogy a lerövidített olasz cím nemcsak a műfaji kérdést hagyja nyitva, hanem a történeti versus jelenkori problémát sem hozza elő, ellenben a határozatlan névelő a lokalizálhatatlanság képzetét keltheti.

A „történetek” aztán részint kielégítik a várakozást, részint ellene szegülnek. Első megközelítésben elfogadható a „humoros” történet megjelölés,⁸ amelybe rémregényes epizód, titokzatos előtörténet és érzelmes kifejtet egyaránt belefér. Ilyen módon mintha egy kibővített anekdotát olvasnánk, s ezzel a Jókai-szakirodalom visszaigazolása történe meg. Az anekdotikusság tételezéséhez az egyes szám első személyű elbeszélés szolgál bizonyítékkal, illetőleg a csattanósra kihegyezett zárlat, a történetegészt pedig a bevezetéshez szükséges külső körülmények viszonylag részletező leírása kezdi, hogy aztán lassan-lassan sor kerüljön az eddig homályban hagyott részletek föltárására, a hirtelen jelentkező rémregényes elem beiktatására, majd a meglepetésszerű fordulatra, amelyet aztán egy újabb kisebb kitérő után a megoldás zár le. Ez az egyszerű, áttekinthető szerkesztés módot nyújt arra, hogy a történetfejlesztés különféle irányainak esélye fölvetődjék, és ha a polifónia még jelentkezik is alternatívaként, a hangnem és a célzat szerint minősíthető történetmondások felé mozduljon el (legalábbis egy darabig) a cselekményvezetés. Így a bevezetésben szóhoz jut a nemesi polgárosodás igénye, a hagyományos gazdálkodói életforma meg a kereskedelem, a birtok korszerűsítése, „ipari üzemmé” átalakítása problémája, amely persze nemcsak Jókait foglalkoztatta, hanem inkább Jókai adott hangot ennek a korigénynek. A továbbiakban aztán vált az elbeszélő, és – ugyan tartózkodik az olcsó humorizálástól – a bolondok házából szabadult és rögeszméikhez ragaszkodó alkalmazottak rajzában a groteszk, a nyelvi humor, a helyzetkomikum elemeit vegyíti, olyan szituációkat létrehozva, amelyek részint az alacsonyabb szintű komikumból táplálkoznak (a rögeszmés magatar-

tás karikatúrisztikus vonásainak kacagtató hatása); van esélye egy kísértetregénybe, egy érzelmes regénybe, egy bűnügyi regénybe hajlításnak anélkül, hogy bármelyik lehetőséget végig kijátszaná az elbeszélő, mindegyik csak annyira bontakozik ki, hogy megakadályozza a másik lehetőség teljesebb kifejlését. Így az alakzatváltozatok mintegy egyensúlyi helyzetet hoznak létre. Nem hiányzik a „deus ex machina”-epizód sem, az ócska kastély mozgásba hozott gépezete részint véget vet a bűnügyi regénnyé alakulásnak, részint leleplezi a kísértethistóriát, részint előkészíti a történet lezárását, az érzelmes regényből vett befejezés-lehetőség megfontolását. Ily módon valóban „Történetek” látszik a leginkább elfogadható „műfaji” jelölésnek, melybe a följebb említett epikus-hangvételi-tematikai kezdemények „beleférnek”, egyben érzékeltetve azt is, hogy e történetek összeolvasódása következményeképpen minden egyes történet többszörösen rétegzett, másképpen szólva, egyetlen történet sem teljesen „egy”-hangú, hanem mindegyikben ott rejtőzik-rejtőzhet a másféle fordítás esélye. Az a tény, hogy az egyes szereplők életrajzának csupán egy, a „történetek” szempontjából jelentős szegmensével ismerkedhetünk meg, ennek folyamánaképpen (a „klasszikus” vígjátéki módszer szerint)⁹ a tipizálódás felé mutató vonásai lesznek dominánsak (noha nem merevednek típusokká, ellenben, ismételten olyképpen fogalmazva: sem nem „sémák”, sem nem típusok, inkább markánsan körülírt, „behátárolt” jellemek, újra meg újra kibukó szólásokkal, újra meg újra előbukkanó reflexekkel); éppen a köznapiság és az extremitás határmezsgyéjére helyeződnek így az ócska kastély ágensei. Még egy ponton kell tovább vinnem a fejtegetést: a tisztartó, a komornyik, a lovász, a kocsis, a kapuőr és végül a „fogadott árvaleány” birtokon tartása a feltétele a birtok megvételének, ezek külön-külön élnek egyszerre a birtok hétköznapijaiban és a maguk extremitásában. Az „ócska kastély” azonban csupán azáltal válhat az extremitások színhelyévé, hogy az egyéni-egyedi különbségek összeadódnak, hiszen az egyénre szabott furcsaságok sem nyelviségükben, sem verbális megnyilatkozásaikban nem érintkeznek, hanem egymás mellett, egymástól függetlenül léteznek. Ugyanakkor ez az egymástól független létezés egymásmellettiiségével mintegy „tablóvá” áll össze, melyen megrögződnek a személyiségek. Korántsem annyira, hogy ne lennének „átírhatók”, átrendezhetőek, ne volna áthidalható a szakadék a hétköznapiaság és az extremitás között. Ehhez azonban az elbeszélő értelmezési stratégiájának radikális újragondolására van szükség, ha úgy tetszik, önmaga számára megnyugtató és magabiztos világképének ugyancsak átírására, átrendezésére, a „lehetséges világok legjobbika” elképzelés fokozatos felszámolására. Ami adott esetben együtt jár a „nyelvjátékából” való kilépéssel, a másik, a mások nyelvjátékába való fokozatos belépéssel.

Ennek megértéséhez azonban kissé hátrább kell lépnünk. Az elbeszélő – mint a fölvezetésből megtudhatjuk – szilárd gazdálkodási, kereskedési, rövidebben: életvezetési tervvel rendelkezik. Nem riaszthatja el az „ócska kastély” megvásárlásához fűzött, följebb említett feltétel, a kísértetkastély rémképét a másodlagos romantika eszköztárába utasítja vissza, felmondván a kísértetkastély rekvizitumainak leltárát, olyan „nyelvtudásról” téve tanúbizonyságot, amely a „professzionális” olvasónak sajátossága. S nem az olvasottak naiv befogadásával jellemezhető, éppen ellenkezőleg: a tudatosan realista megközelítés nyelviségét szegezi szembe a Dumas-típusú kastélyromantikával, idesorolva a francia irodalomban egy időben népszerű vámpírtörténeteket. „Nem, uram, bennem nem folyik arisztokrata vér, én jámbor kalmár fia vagyok; hozzám nem fognak a méltóságos halott asszonyok másvilági pongyolában leereszkedni.” Még két idézettel körvonalazom a kalmár fiának nyelvvilágát. Az első folytatja a följebb abbahagyott gondolatmenetet, s egy romantizáló és e romantizálást szétfoszlató cselekvés közötti diachotómiát a nyelvi humorral hozza helyzetbe: „aztán én szándékozom nagyszerű sajtkészítést berendezni, a sajt szagától pedig minden kísértet elszalad;

tudja ön, uram, semmit sem utálnak úgy a túlvilági szellemek, mint az ostyepka szagát; én pedig ezt a nemzeti fromage de Zólyomot akarom nagyban tökéletesíteni”. A szókincs segítségével kiélezett ellentét a régi meg az új, a kísérteties és az evilági, a képzeleti/irodalmi meg a szakmai, ipari, vállalkozói területre tagolják a szemléletet, amelynek kísérteties, romantizáló képzelei az említett nyelvi humort tekintve vannak visszavonhatatlanul vereségre kényszerítve a szakmaisággal szemben, amelyet a tájnyelvi (ostyepka = füstölt sajt), a francia kifejezés (fromage = sajt), a lokalizálás (Zólyom) hitelesít, a szellemet a radikálisan köznapin lemérve és könnyűnek találva. A romantizálónak a realistába, a szakmaiba bekebelezése, ezáltal a létezésben új – nyelvi – hely kijelölése részint az olvasmányokra (például Dickensre) emlékeztetéssel történik (a látogatók feljedése a bútorroppanástól megidézheti Clennamnén házát Dickens 1855–57 között megjelentetett *Little Dorrit*-jában, jóllehet Jókai nem ismerhette e műve írásakor a Dickens-nagyregényt), részint a mesei és a „reális” állandó szembesítésével, amelynek következtetése az elbeszélő magatartását zárja vissza egy szűkebben érthető magatartásformába: „mert hiszen én felvilágosodott ember vagyok, akit meg lehet azzal ijeszteni, hogy az adósom megszökött, de azzal, hogy valaki, akinek nem tartozom semmivel, a másvilágról visszajön, bizony nemigen.”

Ha körütekintünk a XIX. század európai irodalmában, és megkíséréljük a *Történetek egy ócska kastélyban* elhelyezését, akkor E. T. A. Hoffmann és Oscar Wilde romantikus és deromantizáló elbeszélései közé illeszthetjük. Hoffmann *Klein Zaches genannt Zinnober* (1819-es megjelenés, Kis Zaches, más néven Cinnober) felvilágosodás-szatírája az önnön mítoszába merevedő, magabiztos felvilágosodástudat és a mesei-tündéri-kísérteties konfliktuslehetőségeit feltárva és satírában „megítélve”. Oscar Wilde *The Canterville Ghostja* (1887-es megjelenés, *A canterville-i kísértet*, színdarabnak és filmnek is feldolgozva) kísértetkastélyában a régi meg az új szemlélet, a földhözragadt realista meg a romantizáló, a játékos meg a komoly hasonlóképpen állítódnak egymással szembe, mint Jókainál; és még hasonlóknak minősíthető az a fordulat is, hogy az önmagát felvilágosodottnak-modernnek hirdető világba óhatatlanul belecsempésződik az érzelmes, amelytől a modern világ megszabadulni látszott. Annyi részösszegzésül elmondható, hogy az önmagát korszerűnek hirdető, beszédéből az érzelmes megszólalást kiutasító személyiség felvilágosodottsága önnön korlátaiba ütközik, tapasztalnia kényszerül, hogy a bináris oppozíciókra osztott világ (romantizáló-realista) jóval összetettebb, „átmeneti” (nyelvi) alakzatokkal gazdagabb, rétegzettebb, mint azt feltételezhetné, a réginek hitt nem bizonyosan és nem minden tekintetben képes megválaszolni a fölvetődő kérdéseket. Márpedig e kérdések nem úgy és nem olyan nyelvi formában merülnek föl, hogy vitathatatlan feleletekkel lefednék az újra meg újra jelentkező problémaköröket. Ennek következtében a „felvilágosodott” ember magabiztossága ismerethiányának, tapasztalatai szűkösségének jelződése. Nyelvébe a szókincsnek csak meghatározott szegmensei tartoznak, az ismerethiány alkalmatlanná teszi a nyelv más tartományainak és e tartományba tartozó tudatnak átlátására, különösképpen „jóindulatú” hermeneutikájára. Amíg a Jókai-alak felvilágosodottsága erejével tud közvetíteni a saját és a másik nyelvjátéka között, ám látszólag odahagyva a maga nyelvjátékát, elfogadva a másikat, valójában a közvetítés segítségével időleges megoldást talál az ócska kastély szereplői magatartásának formálására, addig éppen ott bizonytalanodik el, ahol a mesei- „kísérteties” eltér a maga nyelvétől, maga gondolja a dalt vagy zenét a „sphaerák harmóniájának”, hogy aztán önnön beszédéből kitűnően „kedves kísértetről”(!) elmélkedjék, „láthatatlan dalos szírenemről”, ezzel már Friedrich de la Motte Fouqué 1811-es *Undinéje*, Sellője közelébe értünk, amely a XIX. században operaszínpadra is került¹⁰, majd „az én tündéremről” gondolkodik, hogy a Hamupipőke-történet felé fordítsa az események menetét, persze, csak egy villanásra, az eseménysor vége felé már „megálmo-

dott tünemény”-ről van szó, akinek nevét is lehet tudni: Viola, amelynek más népnyelvi formája: ibolya, árvácska¹¹, ekképpen nemcsak saját történetére utal vissza, hanem a történet nyelviségébe belopja az érzelmi beszédet is. Ez a fokozatos közelítés az eddig kizárt nyelvhez, illetőleg a nyelv érzelmi tartományához, relativizálja a felvilágosodott vállalkozó korszerűnek hitt magatartását, értésére hozza beszédének-tudatának szűkösségét, sőt: fenyegetettségét, sérülékenységet is. Míg a maguk extremitásába zárkozó alakok nyelvi-tudati védettségüket szegezhetik a tudatos-„ésszerű” viselkedést-beszédet igénylő világgal szemben, a vállalkozó felvilágosodottsága legfőljebb a tapasztalati valóságra hivatkozva, „tényeket” fölmutatva-megnevezve, a romantikus irodalomban, a mesében, a „ritterrománok”-ban¹² kételkedve építheti meg a maga világát, vonja be a szereplőket a maga világába. De már azáltal, hogy minden más szereplőt úgy mozdit ki nyelvjátékából, hogy látszólag elfogadja annak szabályait, előkészíti útját a kilépésre, fölkészíti a nem vagy alig érthető, a „kísérteties” befogadására. Viola éjszakai látogatásainak sokáig értelmezhetetlenségébe nem nyugodván bele, az empiriára bízva a titok megfejtését, csakhogy az ócska kastély zegzugaiban (labirintusában?) nem képes éjszaka kiigazodni, s a legnagyobb eredménynek az tetszik, hogy visszatál szobájába. Ez az epizód már a linearitás esetleges tökéletlenségére figyelmeztethetné, hiszen a körköröség (a kiindulóponttra való eredménytelen visszatérés) ellenében nem érvényesül fölfedezői mivolta. A romantizáló előfeltevéseket, a regényességet határozottan elutasító, kinevettető felvilágosodottság, azaz korszerűség szembekerül olyan tüneményekkel, amelyeknek nem ismeri magyarázatát, amellyel szemben tehetetlennek bizonyul. E tehetetlenség-érzet következtében rádöbben a megnevezések bizonytalanságára; a főljebb idézett sorozat érzékeltetheti, miként kerül mind közelebb egy olyan nyelvi tartományhoz, amelynek létezését korábban legfőljebb az irodalmi funkcionálásban vélte megengedhetőnek, noha korszerűtlennek, és amely immár sokféleségével, a sziréntől a tüneményig, a maga gazdagságára, sokrétűségére inti. Ez az egyelőre a tudatban, a gondolatáramban, a belső beszédben artikulálódó újfajta nyelviség akkor lesz nyilvánossá, amikor a történet azzal fenyeget, hogy a rémregényesbe fordul, a rablótámadás révén kriminalisztikai mozzanatok lépnek a cselekménybe. A meneküléshez is szükséges a romantikus/romantizáló, az átlagromantikus irodalomban „elhasznált” eszközök működésbe lépése, a történet fordulata, a titkos szerkezetek meglepetésszerű helyzetet eredményeznek¹³, „s midőn én meglepetve tekinték a kandalló felé, íme az tüzestől, mindenestől együtt eltűnt a szobából, s ahol azelőtt volt, ott egy halovány, fehér alak állt előttem, reszketeg éji méccsel kezében, mit másik kezével eltakarta – az én álmaim megtestesült képe”. Ami kiváltképpen feltűnő, az álom befogadása a tapasztalati valóságba, az álom megtestesülése a valóságfogalom átrendezése, valamilyen köztes állapot be/elfogadása, s csak mellékesen, semmiképpen nem egyeztethető össze egy felvilágosodott-korszerű (akár idézőjelbe is tehető) gondolkodástípussal. A szöveg folytatásában hősünk elsajátítani látszik azt a beszédet, nyelvi alakzatsort, amelytől korábban tartózkodott, és nem pusztán szókincsében tapasztalható változás, hanem részese lesz annak a romantikus regénybe illő fordultnak, amelyben a „való” világ helyét az irodalmi, a színpadi, a csodás foglalja el:

„Egy villámperc a bámulatra, a másodikban tündérem odaszökött hozzám, megragadta kezemet, odarántott magához a kandalló helyére, s abban a percben, mint a színpadi sülyyedő, alácsúszott velünk a csodás talapzat.”

A továbbiakban hősünk ingadozik a magyarázat (magyarázkodás?) kényszeressége és a „csodás” elfogadása között. A következő, hosszabb bekezdés józan leírással szolgál a „titok megfejtésével” kapcsolatban, a pontos bemutatás a józan vállalkozó közleménye. Az azután következő bekezdés kiasztikus megszerkesztettségével (jellemző módon a tündéralom-tündér ismétlődik) szembeállítható a józan helyzetfölméréssel, és az ismét

egyetlen villanásra földerengő „szigetképzet” („a szabadulás egy olyan csendes, hozzájárulhatatlan helyre...”) visszahozza a csodásba belépés eseményének, elképzelésének elejtett fonálát. Ekkor már a felvilágosodott-korszerű ember alkalmassá lesz arra, hogy az érzelmes regény közelébe kerüljön, s a zárlatban újra a beszédé, a nyelv lesz a főszerep. Az addig néma, csupán dallal kommunikáló „árvácska”, Viola beszélni tanul, a nyelv közvetítőként fogadtatik el, a küldő és a fölvevő a beszédtanítás-tanulás ritmusában közeledik egymáshoz: „Egy hó múlt el az esemény óta, mialatt én abban a munkában fáradok, hogy egy nem e földről való tündért a mi emberi beszédünkön szólni tanítsak.” A „munkában fáradok” a tapasztalati valóságra emlékeztet, de a „nem e földről való tündér” a tapasztalati valóságon túli jelenség emancipálását hangsúlyozza.

Az elbeszélő önmaga által vázolt útját végigkísérve még egy kiegészítő megállapítást szükséges megtenni. A térbeli elrendezés viszonylag könnyen szemléltethető: a fővárostól (de legalábbis olyan várostól, ahol élénk kereskedés folyik) tart az út a vidékig, a centrumtól a centrumon túlig, a perifériáig, mely úttal maga az elbeszélő ismerteti meg az olvasót.¹⁴ Az időviszonyok ennél összetettebbek. Az utolsó mondat időhatározó szava a „most”, ez a cselekmény jövőbeli lezárulását ígéri, míg az elbeszélés terjedelméhez képest viszonylag hosszabb fölvezetés múlt ideje az utazás kezdetével jelen időbe hajlik át. A jelen idő akkor vált át ismét a múltba, amikor a titkok föltárásáról esik szó, az egyes szereplők múltjáról, illetőleg Viola sorsáról. Ekképpen történet és előtörténet egymásba szövődik, azzal párhuzamosan, ahogy az elbeszélő átadja az információközlést annak, aki a titokról be tud számolni. Mindez nem feltétlenül jár az egyes szám első és harmadik személy váltogatásával, a tisztartó olykor rezonőrként tűnik föl, hogy az elbeszélő beleképzelje magát beszédébe, és a saját szavaival megszólaltassa: „Az én tisztartóm, aki figyelemmel kísérte az én mindenféle variation átmenő orvosi praxisomat, csak úgy mosolygott felettem. Gondolhatta magában: »Könnyű volt kifognod annak a sok mindenféle parasztnak bolondságán, de fogj ki az enyémen.«” A másik változat szerint a tisztartó „vallomását” az elbeszélő tolmácsolja, meghagyva a beszédet az elbeszélés tónusában: „Utána tizennégy napig lázban volt, azután felgyógyult szépen, s többet nem vesződött gázzal, sőt később azt is elmondta, mikor és hogyan jutott ő e kínzó rögeszméhez.” A továbbiakban az elbeszélés tónusában folytatódik a múltba történő visszapiantás. A tisztartó „kigyógyítása” egyben a történetek befejeződését ígéri, ám az eseménymenet tovább fokozza a történeteket; méghozzá azáltal, hogy a privát szférát engedi szóhoz jutni, nevezetesen az árva leány és az elbeszélő történetét léptetve be a „kigyógyítandók” közé. „Most már csak két örültem volt még a háznál, akiken gyogyrendszerem nem fogott: az egyik az én láthatatlan dalos szírénem, a másik meg saját magam, aki szerelmes vagyok bele.”

Am amíg idáig eljut az elbeszélő, addig a saját meg az idegen viszonyának lehetőségeit többször végig kellett gondolnia. Hiszen felvilágosodottsága az emberi viszonylatokat tekintve nyelvi alkupozícióba helyezi, a „megörökölt” alkalmazottakkal nem elsősorban oly módon ért szót, hogy eltűri extremitásukat, hanem sokkal inkább azzal teremti meg a megnyugtatóvá váló egymáshoz közeledést, hogy belép nyelvvilágukba, a számára szokatlan nyelvvilágban tájékozódik, annak szellemében jár el. Nem a felvilágosodás logikáját, ok-okozati érvelését veti be, hanem úgy tesz, mintha átlépné a másik extremitásának határát, és azon belül cselekedne. Nem kölcsönös megcsalás révén „gyógyítja” ki alkalmazottait, illetőleg teremti meg a további együttműködés feltételeit, hanem végigviszi, ad absurdum feszíti az extremitást, maga is résztvevőként cselekedik. Klárándy gróf csak lecsöndesítette „bolondjait”, az elbeszélő visszahozza őket az extremitásból a hétköznapiakba. A komornyikot „vízkúrának” veti alá, a jámbor kapussal a „feudális jog” szellemében jár el, a „kis gnómmal”, a kapussal, aki magát Lappónia¹⁵ királyának tartja, közli az

elbeszélő, hogy ő meg az orosz cár, a tisztartót szaván fogja, olyan próba elé állítja, amely addigi önprezentációját fogja semmissé tenni. A vízkúrának alávetett Louis pedig „nagyon sokat elveszített nevetési kedvéből, s odalenn erősen panaszkodott a cselédeknek, hogy az ő gazdája aligha meg nem bolondult kisére”. Persze, a szerepek nem cserélődnek föl, mindössze annyi történik, hogy a továbbiakban már nem a bolondházból a gróf által a kastélyban alkalmazott alakok extremitásáról töpreng az elbeszélő, hanem önmagát jellemzi illetéknéppen:

„Szerelmes, holdkóros, monomán, hallucinans. És mit tudom én még mi mindenféle variációja van ennek a szónak: »őrült«, én az mind magam vagyok.”

Elbeszélése során teszi a kijelentést: „Azt mondják, bolond ember, aki az álmát elbeszéli másnak. Hiszen én nem is állítom, hogy nem vagyok az.” A rejtélyek feltárulása előtt még egy különös tapasztalásban van része. Attól kapja a felvilágosítást, akitől a legkevésbé várta, a „bohókás kapus” mondja el a kastély alakjainak és a daloló lánynak történetét. Azt nevezetesen, hogy Klárándy gróf attól való félelmében: halála után az örültek házába zárják a leányt, „leánya végett saját kastélyából csinált örültekházát”. Hozzáteve még ennyit: „Egyedül én voltam annyi között az egyetlen ember, akinek mind az öt érzéke rendben volt, hanem éppen én űztem azért a legtöbb bódultságot, hogy híre menjen.”

Az eseménymenet minden részlete magyarázatot kapott, csakhogy az eseménysorozat képtelenségek halmazának tetszik, állandó szerepcserékre van szükség ahhoz, hogy a történetek kibontakozzanak, a folyamatos félreértésekből lesz/lehet: értés. Az éneklő lány kedvéért Klárándy gróf megfordítja a világ rendjét, de csak annyira, hogy leánya védelemhez jusson, a kapus az örült „álarcát” veszi föl, hogy megtéveszthesse a világot, a birtokot végre megvásárló elbeszélő rendteremtő cselekvése csak egy bizonyos határig lehet eredményes, ellenben maga – volt róla szó – földadja magabiztos felvilágosodottságát; s bár nappali életét változatlan intenzitással éli, magános töprengéseiben a létezés olyan szférájáig hatol, amely új felismeréssel, pontosabban szólva a nem-ismeret kétségeivel ismerteti meg:

„Mindennap úgy éreztem magamat, mint akinek valakije meg van halva, s minden éjjel azt álmodja, hogy él, és azon töprenkedik, milyen különös az, hogy valaki élhet, aki már meghalt; nappal pedig látja, hogy valóban meghalt, s azon gondolkodik, milyen különös az, hogy valaki meghalt, aki még él.”

Az egzisztenciális elbizonytalanodás immár nyitottá teszi a kiszámíthatatlan, a véletlenszerű befogadására, a rablótámadás és annak következményei csupán bevégeznek azt a folyamatot, amely a saját nyelvjátékából a másokéba vezette, s eltérítette az ész- és anyageelvűség logikájától. Amint Klárándy gróf „korrigálta” a maga kikökönt világtrendjét, akképpen az elbeszélő „nevelődése” a kisszerű racionalitástól a sajátban nem tudatosított idegen feltárulásáig vezető, egy összetettebb nyelviséggel jelzett útja sugallni engedi: az „idegen szó” érvényesülésének, cselekményt előidéző aktivitásának szükséges teret engedni ahhoz, hogy a félreértések pozitívítása kibontakozhassék. Hogy elbeszélő és elbeszélt között létrejöhessen a dialógus. A csoportelvű nyelvi érdekelttség megismerése és (ha csak látszólagos) elfogadása teremtheti meg a jobb értés feltételeit, és fordíthatja le egy reménybeli „koinéra” az extremitás nyelviségét. A tisztartó nem pusztán jobban tudja a kémiát, mint az elbeszélő, hanem annak nyelvét is célszerűbben képes használni. Nincs más hátra, mint a kémia nyelvének, a mechanika és egyéb modernizációs eljárásoknak együttes alkalmazása, olyan nyelvi terület föllelése, amely még „érthető” a tisztartó számára, de amelybe mégis akarata ellenére vonódik be. Mindennek ellenére továbbra is megmarad és „aktív” a szóban rejlő ambivalencia: a szövegben kulcsfontosságú „őrült”, amely az elbeszélőnél az idők folyamán *dőrévé*, *bohókássá* szelődül, más jelentéskörben használtatik, amikor az alkalmazottakat jellemzi, más értelemtulajdonítási folyamat ját-

szódik le, mikor önmagáról állítja. Hiszen az utóbbi esetben részint érzelmi színezettel töltődik föl, részint az idegen világba való belépés és az elbeszélés által történő távolságtartás „dialektikájában” oszcillálóan a dekodolandó „üzenetet”. Ez az ambivalencia Jókai elbeszélésében nem ironizáló közegen hatol át, hiszen az elbeszélő a maga érzelmi (és értelmi) nevelődésének történetét az egyidejűség távollatlanságával beszéli el, minek következtében az idegen szó beiktatása a maga nyelvi tartományába a nevelődést formálja, nem pedig egy kettős perspektívát tesz lehetővé. Mindez nem szünteti meg az extremitások halmozódásából adódó (most már kimondható) abszurditást, azt, amit Jókainak fölrottak: a képtelen helyzetek és alakok egyoldalúnak minősített színre állítását. Lehet, hogy éppen ezek a képtelenségek segítik ironkat abban, hogy kitörjön a nemzeti narratíva vállalt egysíkúságából, és még az odasorolható prózai művek betétjeként becsempéssze a főleg az anekdotákból eredeztethető, olykor túlfeszítettnek gondolt komikumot. Ez a komikum merít ugyan a vígjátéki helyzetkomikumból, még többet azonban az anekdota nyelvi humorából, a félreértések/értelmezések, a saját meg az idegen nyelvi világ konfliktusai-ból. Ehhez talált rá Jókai a valóban abszurd szituációra, az elcsöndesített és megjárt szott „őrültségek” változataira, magatartás-lehetőségeire és beszédére. A magyar romantika „őrült” alakja Petőfi versében fogalmazódik meg, aligha mellékes, hogy monológ formában, mintha egy dráma kiszakított részlete lenne. Ehhez képest Jókai elbeszélése a megszeli-dített, „klasszicizált” romantika változatával állna elő, a képtelenségek összegződése korántsem egy lehetséges vagy feltételezett drámaiság felé mutat, hanem a korszakban elfogadott epikai történetfejlés irányába.¹⁶ S bár a cselekmény elbeszélése nem igényli az irodalmi-epikai konvekcióktól eltérést, az alakok szokásainak, beszédének, a szavak által jelzett összeütközéseknek és nem utolsósorban az „ideológiának” (felvilágosodottság versus őrültség) konfliktusai következtében egymásra halmozódnak a különféle (irodalmi) forrásokból ideemelt (lét)helyzetek és magatartásformák. Ezek – minthogy mindegyik figura saját történettel, pontosabban szólva: nem-történettel rendelkezik (vagy nem rendelkezik) – legfeljebb a befejezésben juttatják „megoldáshoz” az addig önállóulni látszó epizódot. Klárándy gróf „felfordított világa” nem csupán az elkülönülés teret teremti meg, amelybe a modernizációs szándékú, kronológiára beállított elbeszélő lép be, hanem az extremitásokat egyben társadalmasítja is ebben a térben, ehhez kell akarva-akaratlanul alkalmazkodni a másképpen szocializált elbeszélőnek. A helyzetek abszurdításából leg-följebb az érzékeny regénnyé alakulás emelheti ki a szereplőket. A felvilágosodottságnak magabiztos-egyszerűsítő alakzata azonban kizáratik a megoldás eseménytörténetéből.

Jegyzetek

- 1 Erről, valamint egy másféle Jókai-olvasás lehetőségeiről vö. tőlem *Öreg Jókai nem vén Jókai*. Budapest, 2003.
- 2 Zsigmond Ferenc megrovólag említi Hugo és Jókai „Kelethez való holdkóros vonzódás”-át: Jókai. Budapest, 1926., 130.
- 3 A Jókai-szakirodalom értékeléséről az 1. sz. jegyzetben idézett könyvemben számolok be.
- 4 A jól ismert korai elbeszélésektől ezúttal eltekintek, és *A falu bolondjai* című rövidprózára hívom föl a figyelmet: *Elbeszélések (1853–1854)* 5. k. S. a. r Szakács Béla. Budapest 1989. 116–134. A Jókai közreműködésével szerkesztett *Vasárnapi Újság* már első évfolyamában publikált cikket *A bécsi tébolydáról*. 1854. 135–136. Az ismeretlen szerzőjű írás szembeállítja a „Budán létező derék, de magán intézet”-et a bécsi kórházzal, amelynek fő törekvése a gyógyítás, az őrültek „mindig számokban” térjenek „vissza az életbe, hogy hasznos tagjai lehessenek családoknak s a polgári társaságnak.” A Jókai-novelláskötet az elbeszéléshez fűzött jegyzetben közöl adalékokat a kérdéskör szerepéről a Jókai-életmű ez éveiben: 570–574.

- 5 A *Fekete gyémántok* meg *A jövő század regénye* erre jó példa. Jókai és a tudományok viszonyáról néhány résztanulmány: Moesz Gusztáv: *Jókai mint növénypathológus*. Uránia, 1921, 1–4. sz. 17.; Uő: *Jókai növényismerete*. Természettudományi Közlöny, 1925, 109–199.; Földvári Aladár: *Jókai – a geológia népszerűsítője*. Uo. 1939, 357–363.
- 6 E tézis igazolására ugyancsak a *Fekete gyémántok*hoz és *A jövő század regényéhez* utasítanám az olvasókat.
- 7 A szöveget az elbeszélések új, válogatott kötetként megjelentetett kiadásából idézem: *Novellák*. Utószó, vál. Lukácsy Sándor. Budapest 1993. 226–360.
Ballagi Mór (szerk.): *A magyar nyelv teljes szótára*. Pest, 1873. I. szerint az ócska: avult, nem új, kissé régi. Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. Budapest, 1970. II., 1065. 1604-ből származó adat szerint az ócska: régi elhasznált, elnyűtt (alt, abgenüzt), 1803-ból elcsé-
pelt, érdektelenné vált példákat hoz a szótár, 1810–1898 között jelentett silányt, vacakot, csekély értékűt.
- 8 Szinyei József: *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban*. Budapest, 1939. I., 317. „általában a mese alapja a legnagyobb mértékben valószínűtlen, de első személyben, a kastély új tulajdo-
nosa által itt-ott humorral s a maga lelki megfigyeléseivel elmondva realisabb színt nyer, s ríktó romantikája enyhül. Mulattató olvasmánynak igen érdekes.”
- 9 Itt nem azzal érvelnék, hogy Jókai a „történetek”-ből zenés vígjátékot készített *A bolondok grófia* címmel, amely többet érdemelne, mint amit a szakirodalomtól eddig kapott, hanem inkább arra utalnék, hogy az egy, visszatérő mondattal jellemzett, egy cselekvési sorral az olvasó elé állított figurák részint Dickens „módszerét” idézik, részint a Kisfaludy Károly kezdeményezte vígjáté-
kokra utalnak vissza.
- 10 Albert Lortzing *Cár és ácsa* volt igen népszerű Magyarországon, nem 1845-ös keltezésű *Sellője*, E. T. A. Hoffmann operájának ismerete sem bizonyítható. Ám idegondolva a Ruzsalka-feldolgozásokat, állítható, hogy az európai XIX. századi operában népszerű volt ez a téma.
- 11 Czuczor Gergely–Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. Pest, 1862–1874. I–VI. adatait hasznosítottam a történet szavainak jelentését keresvén.
- 12 Jókai és a magyar regény „előzményei” viszonya még további kutatásra vár, a György Lajos által emlegetett néhány adaton túl bizonytalán bőven akad még föltárnivaló. György Lajos: *A magyar regény előzményei*. Budapest, 1941., 41, 245, 283, 495.
- 13 Nem elképzelhetetlen Mikszáth *Különös házassága* egy epizódjának bevonása a „tárgytörténet-
be.”
- 14 Korunk gondolkodása a „spatial turn”-ként elkönyvelt jelenséget a posztmodernnek tulajdo-
nította, hangsúlyozván a szinkronitás és a diakronitás megváltozott viszonyát. Jókai annyiban tekinthető e fordulat előfutárának, hogy például ebben az elbeszélésben a kastély és a világ (benne a tébolyda) kölcsönös áthelyeződésével játszik el, a diakronitást, az alakok „előtörténetét”
történetük további epizódjaiba illeszti, az emlékeztetés és a felejtetés dialektikájában mutat-
koztatóan érdekeltnek. Éppen ezért itt a tér sincs alárendelve az időnek, inkább az időtényező idomul a térbeliséghez. A kérdés részletes kidolgozása: Doris Bachmann–Medick: *Cultural turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*. Hamburg, 2006., főleg: 284.
- 15 Lappóniában nyilván az 1850-es esztendőkre Reguly Antal révén időszerűsített finnugor elképze-
lés (Sajnovics) kísért. A *Szabadság a hó alatt* című regényben majd az orosz–finn viszony emlékére figyelhetünk. „Finn-, Lapphonról”: *Egy bujdosó naplója*. In: *Elbeszélések* (1850) 2/b k. S. a. r. Gyórfy Miklós. Budapest, 1989, 103. A *Mahizet*, lapon (vonatkozású) ősmunda 1852-ben jelent meg Müller Gyula Nagy Naptárában. A lappokról a magyar irodalomban (Jókai említése nélkül): Halász Ignác: *Sajnovics hatása a magyar költészetre*. Budapesti Szemle, 1880. 22. k. 92–123.; Sajnovics *Demonstratiójának hatástörténetéről*: Kisbán Emil: *Sajnovics János* (1753–1785). Budapest, 1942, 47–51.
- 16 *A novella alapeszméje komoly*. Vannak benne humoros jelenetek, de ezek egyáltalán nem bohóza-
tok.” Vnutosko Berta: *Jókai Mór drámái munkássága*. Budapest, 1914, 55.

Lengyel András

„...a vulkánló Európa hátán”

Németh Andor, a berlini tudósító

1

Az *Emlékiratok* olvasói tudják, hogy Németh Andor, a *Bécsi Magyar Ujság* munkatársaként egy ideig lapja berlini tudósítója volt, s így – értelemszerűen – Berlinben élt. (vö. *A szélén behajtvva*. Bp. 1973, 609–617.) Magából az emlékezésből azonban nem derül ki, pontosan mettől meddig tartott ez a periódus. Az *Emlékiratok* szövegében természetesen számos olyan utalás van, amelyik valamely eseményhez, így – közvetve – időponthoz köti a tudósítói korszakot, ezek az utalások azonban a memoárok természete szerint kronológiailag szétfolyóak: az emlékező, évtizedek távolából, már nem tud konkrét időpontokat megnevezni. Kutató legyen tehát a talpán, aki magából az *Emlékiratok*ból kikövetkezteti a berlini periódus időhatárait. (Talán nem is véletlen, hogy a szakirodalom mindmáig mélyen hallgat e periódusról, pedig – mint látni fogjuk – nagyon is lényeges életszakasról van szó.) Ha azonban Némethnek a *Bécsi Magyar Ujság*ban publikált írásait az *Emlékiratok* utalásainak ismeretében tekintjük át, figyelve az írások bizonyos külsőségeire is, viszonylag jól bemérhető, mikor tartózkodott Németh Berlinben. Az „összeolvasásból” kiderül, hogy ez a periódus kb. 1922 novemberétől 1923. november közepéig, esetleg végéig tartott. S 1923 decemberében, amikor a *Bécsi Magyar Ujság*, elvesztítvén felvevőpiacát, fölszámolt, már bizonyosan újra Bécsben élt: néhány heti munka után ott kapta meg végkielégítését.

A berlini év természetesen nem egynemű periódus volt, idejét Németh nemcsak székhelyén, Berlinben töltötte, hanem, onnan kiruccanva, ellátogatott a Ruhr-vidékre, Bajorországba, sőt még Svédországba is, mindenhol tudósításokkal látva el lapját. Ezek az újságírói portyázásai értelemszerűen tagolják berlini időzését, s lehetővé teszik annak összefüggő történetként való kezelését. Tudósítói munkájának értelme természetesen magából tudósításaiból derül ki, azok mutatják meg, mit élt át s mit látott meg Németországban, az egyes írások áttekintése előtt azonban célszerű legalább az alapvető kronológiai kérdéseket tisztázni.

Az első kérdés nyilvánvalóan az, mikor s hogyan került Berlinbe Németh? Az *Emlékiratok* erről meglehetősen szűkszavúan számol be: „Ekkoriban tört ki Németországban az infláció, és a *Bécsi Magyar* kiküldött, hogy menjek át Berlinbe. Előzőleg a *Bécsi Magyar* Kiadó egy folyóiratot indított meg, amelyet ketten szerkesztettünk Kassákkal” (SzB,609–610.). Szerencsére tudjuk, e Kassákkal közösen szerkesztett lap a furcsán szokatlan elnevezésű 2x2 volt, amelynek első 32 oldalát Németh, második felét Kassák állította össze. Ez a folyóirat valamikor 1922 októberében jelent meg. Az új, s mint kiderült, kérészetűnek bizonyult avantgárd lapot Németh október 8-án harangozta be a *Bécsi Magyar Ujság*ban, *Író és közönség* című cikkében: „E sorok írója néhány napon belül Kassák Lajossal egy modern művészeti folyóiratot küld világgá 2x2 címmel.” (BMU, 1922. okt. 8.) Magát a

megjelenést a *Bécsi Magyar Ujság* 1922. 214. száma regisztrálta, 2×2. Kassák és Németh Andor művészi folyóirata címmel, majd, november 5-én Komlós Aladár értékelte: „Mi ennek a folyóiratnak a jelentősége? Egy szóba foglalva az, hogy a Nyugat utáni írónemzedék orgánuma.” (BMU, 1922. nov. 5. 8.) Komlós ekkor még reménykedett a folytatásban: „A nagyobb közönséghez való eljutás érdekében” – írta – „kívánatos [...], hogy e revü ne váljék kísérleti laboratóriummá (erre ott a MA)”. Valószínű, hogy ekkor, azaz november elején, maga Németh is reménykedvén a 2×2 folytathatóságában, még Bécsben tartózkodott. S csak ezt követően, valamikor november második felében, amikor kiderült, hogy olvasói érdeklődés híján nem lehet folytatni a közös vállalkozást, települt át Berlinbe. Danzinger (utóbb: Agárdi) Ferenc Déry Tiborhoz írott 1922. december 1-jei levele szerint: „A Panoráma Bölönivel és Kóhalmival a napokban átköltözik Berlinbe. Németh Andor hétfőn ment ugyanoda” (Déry Tibor levelezése 1901–1926. Közread. Botka Ferenc. Bp. 2006. 235.). Ez a hétfő november 2-a volt, Németh Andor tehát ekkor költözött át Berlinbe. Az első, már berliniként keltezett írásai december elején jelentek meg. A *Bécsi Magyar Ujság* 277. száma két olyan cikket is közölt, amely már az új berlini tudósító számlájára írható. A *fekete Berlin*, amelynek cikkvégi, nyomtatott keltezése ez: „Berlin, december hó”, alá van írva, bizonyos tehát, hogy ez Németh írása. E cikk, nagyon jellemzően, azzal indít, hogy „először” a „legáltalánosabb képet” adja a városról, s érezhető is, ez a városkép csakugyan egy friss szem új látása. Ugyanebben a számban olvasható *Halottégetés* címmel, „Berlin, december 3.” keltezéssel egy névtelen cikk is, amely – alcíme szerint – „A Bécsi Magyar Ujság jelentése”. Bár a földolgozott téma, a berlini krematórium működése, kétségtől szokatlan, sőt morbid, s itt a tudósító nem is nevezi meg magát, a szerző aligha lehet más, mint az új berlini tudósító, azaz maga Németh Andor. Mindkét írás létezése föltételezi, hogy aki írta, az valamennyi időt már eltöltött Berlinben, már túl volt az elhelyezkedésen, a várossal való első ismerkedésen.

Németh, mint az *Emlékiratokból* kiderül, Berlinben „egy elegáns penzióban” szállt meg, „a város centrumában, a Kurfürstendammhoz közel, a Nürnberger Platzon.” (SzB, 612.) Elhelyezkedését, berlini életét megkönnyítette, hogy az osztrák schilling és a német márka árfolyamkülönbsége számára kedvező volt: „A német márka úgy leszállt, hogy szinte milliósként érkezünk ki. A schilling vásárlóereje tízszer akkora volt, mint a márkáé, s a márka még mindig zuhant. Pár hét múlva már óránként emelkedtek az árak.” (SzB, 612.) A panzióban, ahol elhelyezkedett, magyarok is laktak, az *Emlékiratok* egy Kalmár nevű emigráns kommunistát és feleségét, „Loncit” említi meg, valamint a pár napig szintén ott időző két pesti asszonyt: Devecseri Erzsit és Grosz Rózsit. Utóbb, főleg a Nürnberg kávéházban más magyarokkal is összefutott, így pl. régi jó ismerősével, a festőművész Berény Róberttel, Balogh Lászlóval, „az igen kedves és lelkes kommunistával”, a még Bécsből ismert Gerő Györggyel, majd később a Bécsből szintén Berlinbe költöző Komlós Aladárral. (vö. SzB, 612., 613.) Főnöke az akkoriban éppen szintén Berlinben tartózkodó Bölöni György volt. „A Bécsi Magyar Ujságnak egy hetilapja is volt, amelyet Berlinbe nyomtattak. Ennek a hetilapnak Bölöni György volt a főszerkesztője, de ő intézte a Bécsi Magyar berlini ügyeit is. Nekem tehát Bölöni volt a főnököm, tőle kaptam a fizetésemet, és ő irányított ide-oda, a politikai események szerint.” (SzB, 613.) A Bölöni házaspárral s Bölöni közvetlen munkatársával, Kóhalmi Bélával Németh így szintén sűrűn összejött a berlini időkben. „Bölöniné remek vacsorákat készített, melyeknek elkészítésében Gyurka is részt vett. Főként hazai ételekkel traktáltak bennünket, lucskos káposztával, káposztás rétesekkel és ilyesmikkel.” (SzB, 613.)

A tudósítói munka, a jelentős németországi események nyomon követése Némethet természetesen el-elszólította Berlinből. Németország ez időben különösen nehéz, sőt válságos időket élt. 1923. január 11-étől Franciaország katonailag megszállta a Ruhr-vidék

kétharmadát, s 2100 km² és hárommillió ember francia megszállás alá került. Ipartelepeket foglaltak le, szén-, fa- és nyersanyagszállítmányokat rekviráltak el stb. Majd a szinte azonnal kibontakozó passzív ellenállás letörésére, márciustól nyílt erőszakot alkalmazva, 150 ezer ember erőszakos kitelepítésére is sor került, március 31-én pedig az esseni Krup-művekben a franciák a német munkások közé lőttek. A kialakuló konfliktus messze a lokális konfliktusok fölé nőtt, alig pár évvel az első világháború után egy új nagy összeütközés föltételei bontakoztak ki. E helyzet érthetővé teszi, hogy a berlini tudósítót 1923 márciusában Bölöni a Ruhr-vidékre is elküldte. Némethnek az onnan adott beszámolója, *A vörös föld* 1923. március 25-i keltezéssel április elején jelent meg. (BMU, 1923, 78. sz. 2.) A riporterútról az *Emlékiratokban* egyebek közt ez olvasható: „Bölöni kitűnő ajánlólevelekkel látott el, mire végigjártam a franciáktól megszállt városokat, Essent, Düsseldorfot és más helyeket. Az utazás nagyon izgalmas volt.” (SzB, 613.) Útja legnagyobb élménye Essenben érte, ahol a megszállók s a bányászok ellentéte a legvégtetesebben bontakozott ki. A Ruhr-vidéken való bolyongása során még Hollandiába is majdnem eljutott, de a holland határnál föltartóztatták. Komlós Aladár emlékező cikkéből tudjuk, hogy Némethnek e térségből küldött beszámolóit élénk olvasói érdeklődést váltottak ki.

Meddig tartott ez a „riporter” kiruccanás, nem tudjuk megmondani, valószínű, hogy pár hétnél nem volt hosszabb. Azaz, április közepén Németh már újra Berlinben tartózkodott. Május vége felé azonban, Hitlerék mozgolódásáról értesülve, Bölöni újabb nagy útra küldte ki – ezúttal Münchenbe. Ennek a bajorországi útnak olyan dokumentumai vannak, mint a *Fehér Bajorország* (BMU, 1923, 118. sz. 3.) és *A reakció arcképei*. (BMU, 1923, 120. sz. 3.) Németh ekkor nemcsak Adolf Hitlerre figyelt föl (információit részben a *Zürcher Zeitung* tudósítójától, a még Bécsből ismert Benedek Károlytól szerezte, aki egyik propagandakörútjára elkísérte a majdani Führrert), de arra a szociokulturális közegre s arra a légkörre is, amelyik akkor Bajorországot jellemezte: arra, ami utóbb a náciizmus melegágya lett. Azt is tudjuk, ekkor, mint az *Emlékiratokból* kiderül, Németh „egy Starnberger See melletti kis faluban” meglátogatta az ott időző Déry Tibort is. (SzB, 615.) Ez a bajorországi kiruccanás valamikor június elején vagy közepén ért véget: június közepén már bizonyosan megint Berlinben volt – legalábbis erre vall a *Bécsi Magyar Ujság* 1923, 133. számában megjelent írása.

Nem köthető pontos időponthoz, de nagyon valószínű, hogy valamikor ekkor, 1923 nyarán került sor az Ernst Bloch-hal való személyes megismerkedésre is. Az *Emlékiratok* szerint, Gerő György közvetítésével, egy „meleg nyári este” látogatta meg berlini otthonában a filozófust, aki, tudjuk, már hosszabb ideje egyik kedves szerzője volt. (vö. SzB, 612.) Ez az időpont megjelölés önmagában is júniusra, esetleg júliusra utal. A „Berlin, június hó” keltezésű, *Ernst Barlach* című cikkében (BMU, 1923, 133. sz. 6.) azonban név szerint is utal Blochra: „Ernst Barlach berlini” – írja itt Németh –, „hivatására nézve képzőművész, sőt mint ilyen egyike a legismertebbeknek; szobrai az állami galériák büszkeségei. Ami a darabjait illeti, azok dilliantikusak, de abban az értelemben, ahogy Bloch, a filozófus beszél némely dillitáns művészetéről.” Úgy gondolom, Bloch véleményének ez az aktualizáló fölhasználása aligha véletlen. Az olvasmányélményt nyilván a személyes találkozás (vagy annak esedékessége) hívhatta elő. Sőt az sem lehetetlen, hogy a „beszél” szó használata itt nem metaforikus, hanem valóban a *beszélő*, élőszóban megnyilatkozó Blochra utal. Azaz, a személyes találkozás, az eszmecsere ekkor már megtörtént.

1923. július végén mindenesetre Németh megint hosszabb útra indult: Bölöni egy nagy nemzetközi sportesemény kapcsán Svédországba küldte ki. (vö. SzB, 615.) Németh ugyan egyáltalán nem érdeklődött a sportok iránt, írásait ismerve nehéz is lenne elképzelni mint sportriportert, feladata azonban nem is a szoros értelemben vett sportújságitás volt, inkább svédországi élménybeszámolókat vártak tőle. Így, közelebről meg nem határoz-

ható időben, július vége felé elindult Svédországba. Berlinton Sassenitzig vonaton utazott, „ott bevagonírozták az egész vonatot úgy, ahogy volt, egy tengeri hajóra. A vonatot elhelyezték a hajófenéken”, az utasok pedig a fedélzeten töltötték a hajójukat. A kikötőből, már Svédországban, megint vonaton folytatták útjukat. (vö. SzB, 615.) Szállása Göteborgban volt, de ellátogatott Stockholmba is. A *Bécsi Magyar Ujság* 1923. augusztus elején, a 179. számban közölte a *Stockholm* című, városélményekről beszámoló tudósítását, „Stockholm, július hó” jelzéssel. Göteborgban, tudjuk, ezt megelőzően tartózkodott. Magáról a sporteseményről utólag sem sok szót ejtett, de az *Emlékiratokból* megtudjuk, hogy ekkor részt vett az északi népek zsidóinak kongresszusán. „Ez a kongresszus nagyon imponált nekem” – írta önéletírásában. „Imponált már csak azért is, mert semmiben sem emlékeztetett a bécsi vagy magyarországi zsidó összefövetelekre.” (SzB, 616.) Tapasztalatairól *A skandináv zsidók kongresszusán* címmel a Diogenesnek is küldött beszámolót, amely a lap 1923. évi 8. számában jelent meg.

Svédországból való, 1923. júliusi vagy augusztusi visszatérése, minden jel szerint, már bizonytalan körülmények közt történt meg. A *Bécsi Magyar Ujság* ekkor már utolsó periódusát élte, közelgett megszűnésének időpontja. S a német válság is tetőzött. Sőt, bár Németh nyíltan nem mondja ki, valószínű, hogy már a berlini tudósítói státus anyagi fedezete is megrendült, vagy meg is szűnt. Az *Emlékiratok*nak az utolsó berlini hónapokról adott leírása legalábbis erre enged következtetni: „Ezek voltak az infláció legsötétebb napjai. Apránként váltottam fel megmaradt bankjegyeimet, és körülbelül két hónapig éltem ebből a kis összegből. Közben a valutaválság megoldódott. Máról holnapra becsérték a bankjegyeket, és visszatértek az aranymárkára. Ennek folytán az addig olcsó Berlin hirtelen drága lett. Úgy Bölöni, mint én visszatértünk Bécsbe.” (SzB, 617.) Ez az utólagos leírás ugyan némileg nagyvonalú, sőt itt-ott homályos is, de utalásai mégis becsesek. Az infláció végét jelentő német pénzügyi reform ugyanis, amelyet az *Emlékiratok* a Bécsbe való visszatérés közvetlen okaként jelöl meg, pontos dátumhoz köthető: 1923. november 15-én jelentették be, s 17-én lépett életbe. Németh Andor tehát ezt követően, valószínűleg még november folyamán, hagyta el Berlint, s tért vissza emigrációja központjába, Bécsbe.

Épp időben, hogy Bécsben élje meg a *Bécsi Magyar Ujság* (számára állástalanságot hozó) megszűnését: a lap ugyanis 1923. december közepén fölszámolt (vö. Markovits Györgyi: *A Bécsi Magyar Ujság 1919. október – 1923. december*. Magyar Könyvszemle, 1977. 269.).

2

A berlini periódusról szólva az alapkérdés, amely mindenképpen választ vár, kétségkívül az: mit látott meg, s mit írt meg Németországból Németh Andor? S az írásaiból kirajzolódó képet igazolja-e az, amit – immár történeti távlatból – a német történelemként ismerünk? A válaszhoz kétféle megközelítés kínálkozik: a *Bécsi Magyar Ujság* hosszabb-rövidebb, névtelen berlini jelentéseinek minuciózus számbavétele, illetve a Berlinben, Berlinről (általában: Németországról, a német viszonyokról) írott fontosabb Németh-cikkek elemző áttekintése. A sajtótörténeoszt nyilván inkább az első lehetőség érdekelheti (a hírszolgáltatás köre és minősége elsőrendű sajtótörténeti kérdés) – az irodalomtörténeoszt inkább a második. Most, mivel ez a második lehetőség végigvitele ígérkezik termékenynek, az íróilag megformált, életképszerűen megkomponált, az eseményeket inkább már csak értelmező, semmint aprólékosan bemutató cikkekre kerítünk sort. Ezek minden másnál jobban mutatják meg, hogy az események fölszíne alatt zajló folyamatokból Németh mit vett észre, mire figyelt föl.

Az elemzéshez néhány cikkcsoport jól elkülöníthető. Németh előbb, jól érzékelhetően, Berlinnel ismerkedett, a város mentális viszonyait s kulturális légkört mérte föl. Ilyen írása a még 1922 végén írott *A fekete Berlin* (BMU, 1922, 277. sz.), a szintén decemberi *Oroszok Berlinben* (BMU, 1922, 291. sz.) és a *Házak és szobrok Berlinben* (BMU, 1922, 294.sz.), az 1923. januári *Katakomba-művészek* (BMU, 1923, 20. sz.), a februári *Berlini kis-képek* (BMU, 123, 38.sz.), a *Bürger Schippel* című színikritikája (BMU, 1923, 46. sz.), a márciusi *Berlini bál* (BMU, 1923, 54. sz.) és *A berlini Petőfi-ünnepély*. (BMU, 1923, 55. sz.) Egy másik csoport a Berlinen kívüli s – az ország tagoltságából következően – a berlinitől lényegesen különböző német világot mutatja föl. Ilyen az 1923. március 25-éről keltezett dortmundi cikk, *A vörös föld* (BMU, 1923, 78. sz.), amely a Ruhr-vidéki helyzetre reflektál, a májusi *Fehér Bajorország* (BMU, 1923, 118. sz.) és *A reakció arképei*. (BMU, 1923, 120. sz.) Egy harmadik csoport újra berlini cikkekből áll, de ezek már a Ruhr-vidék és Bajorország viszonyainak ismeretében, mélyebb és keserűbb tapasztalatok birtokában születtek; ilyen az 1923 májusi *Az elnémult író* (BMU, 1923, 109. sz.), a júniusi *Ernst Barlach* (BMU, 1923, 133. sz.) és *A kétségbeesett Berlin*. (BMU, 1923, 136. sz.) Egy negyedik csoportot pedig a Németországon kívüli, északi tapasztalatokról tudósító cikkek alkotják. Ilyen pl. a *Stockholm* (BMU, 1923, 179. sz.) és *A skandináv zsidók kongresszusán*. (Dioegenes, 1923, 8. sz.)

Valamennyi említett írására jellemző, hogy ezek – a szerzői alkat jellegzetes megnyilvánulásai – nem analitikus, elemző cikkek, erényük inkább az egységben látás és láttatás, a légkör, s jellegzetes mozzanatok rendkívül érzékeny, finoman különböztető érzékelése: mondhatnánk, a tökéletesen vevő „antenna” jelenléte. Írásai így nem gazdasági vagy hatalomtechnikai („politilógiai”) analízisek, a gazdaság és a politika csak mint az embereket s az emberi viszonyokat alakító, az emberi relációkban is megjelenő meghatározottságok érdeklik, igazában az foglalkoztatja, ami az emberi megnyilatkozásokban, mint emberek közötti reakció megmutatkozik. S éppen ez az egyoldalúságnak látszó nézőpont teszi képessé arra, hogy a háború utáni német viszonyokról olyan mély látéletet adjon, amelyből – ha figyelmesen olvassuk cikkeit – már extrapolálható mindaz, ami utóbb, Hitler és a náci párt hatalomra jutásával csakugyan bekövetkezett. Érzékelhetővé teszi, sőt nem egy vonatkozásban kitűnően megvilágítja azt a „Kígyótojást”, amelyről – sok évtizeddel később, post festum – a nevezetes Bergman-film (1977) a filmművészet eszközeivel szólt.

3

A sajátos német viszonyok érzékelése már az első, *A fekete Berlin* című cikkében fölbukkan. Ezt ugyan még úgy írja, mintha csak turista lenne: „A legáltalánosabb képet először. Azt, amit mindenki lát, aki idegen valutával (osztrák koronával) néhány napot itt tölt.” Magából a cikkből azonban kiderül, ezt-azt már az addig Berlinben eltöltött rövid idő ellenére is meglátott. A fölsorolást, bár viszonylag terjedelmes, az első benyomások dokumentumaként érdemes idézni is: „Utcákon mentem végig, amelyeknek a kövezetét lépten-nyomon szedik fel, torlasz-torlaszra halmozódik és bármerre lépsz, rohanó emberekbe ütközöl, ha ugyan nem kerülsz egy autó vagy egy vágatva közelgő fiáker apró lovainak patái alá. Jártam az apró pálinkaboltok között, ahol nyomorékcárcú asszonytramplik várják az idegent, mint a gésák Japánban, de inkább hivatalnoknők; álltam egy sötét színház előtt, amelynek színészei sztrájkolnak s hallgattam a küszöböt elálló sztrájkőrök szólamait. Láttam Hauptmann gyalázatos fantom-filmjét az Ufa-palotában, mely olyan mint a pesti Népopera, csak a Pór Berci freskóját hiányoltam a vászon felett; voltam tiltott mulatóhelyen, hogy beleszagoljak a kokain-őrületbe; mely barlang kiküldött neppere először csak játékot ígért, majd kitűnő italokat helyezett kilátásba s mikor ez sem csábított, meztelen

táncig és apró perverzításokig licitált felefelé [...]. Voltunk orosz lebujban és ittunk vutkit, [...] egy autó után szaladtunk, mely a szűkre szabott császári allee boltíve alatt dőcög rendszeresen s néhány év alatt szétsikálja a szűkreszabott emlékművet... és mentünk volna még sokfelé, de elfogtak bennünket a rendőrök és bevitték az őrszobába, ahol be kellett mondani a nacionálénkat s ahol igen szigorúan bántak velünk, mert nem átalottuk bevallani, hogy bécsiek vagyunk. Berlinben sok az idegen, s különösen a bécsiekre haragszanak. Ők tudják, miért.” (BMU, 1922, 277. sz.) Mindez, első olvasásra, csakugyan egy alkalmi látogató, egy turista élménylistája. Németh azonban már ebben a cikkében is továbbjut a fölszín pusztá regisztrálásán. Már önmeghatározása is meglepő: „Sokan vagyunk itt áru- és egyéb siberek” – mondja, sajátos őrszobai definícióként. Ezzel a többes szám első személlyel ugyanis önmagát is besorolja egy kétes, berlini populációba, egyszerre jellemezve saját helyzetét és a környezetet. Igazi fölismerése azonban mélyebben húzódik meg: „A valutaromlás és a teljes gőzzel dolgozó város” – ez szerinte Berlin definíciója, s ennek a két pólusnak az egymás ellen feszülésében ismeri föl azt a dinamikát, amely a város légkörét alapvetően meghatározza. Berlin ugyanis benyomásai szerint, egyfelől: „Világváros, szédítő távolságok és elejétől-végig, szélteben-hosszában, keresztül-kasul, akárhonnan jössz, akárhová mész, esőben, hóban és sárban ezrek rohannak. Munkára. A munka szabályozza az életet itt s ha az emberek lélekezethez jutnának, kitörne a forradalom. De nem jutnak lélekezethez. A percek értékesítése a vérükben van.” (BMU, 1922, 277. sz.) Ez a diagnózis, persze, még akár a legendás német szorgalom egyszerű újrafogalmazása is lehetne, de nem az, vagy nem csak az. Részben azért, mert ebben a szorgalomban Németh a maga ellenpólusát (is) látja, azt a gépies, lelketlen ténykedést, amiből, ismeretes, mindig igyekezett kivonni magát. Részben, ettől egyáltalán nem függetlenül, fölismeri álságosságát, s a német szorgalomnak ezt az oldalát emeli fénybe: „Vajon feljavítja-e a márkát a görcsös termelés, amelynek rideg lelketlenségét sehol sem érzed olyan valósággal, mint éppen itt?” – kérdezi. S válasza saját kérdésére egyértelmű: „Gépek portékát termelnek, amelynek kiállítása és keltetése kétharmadát teszi ki az alap-árnak; az uralomra jutott nagyipar a békeidőkre emlékeztető erőfeszítéssel löki felfelé a termelés statisztikáját; mesterséges igényeket támaszt, hogy elfelejtse a valódiakat; műholmikát termel egy műület izgalmainak csillapítására; elkábít nyüzsgésével, elszédít kínálataival, fejedet fájdtítja reklámjaival, amellyel mind azt akarja igazolni, hogy az élet megy előre! Vajon igaz-e? Vajon van-e élet e lázas életkedésben, vajon nem egy halott masina kattog-e lelketlenül tovább? Wer gibt mir Bescheid?” (BMU, 1922, 277. sz.) Majd, fogalmibb szövegezésben, de még élesebben: „A pótlékok rettenetes munkagyára, a csakazértistermelés, a szabadjárá eresztett verseny örülete. A termelés mechanizmusát és a személyiség eldologiasodását sehol sem tanulmányozhatni tisztábban. Kolosszális méretek.” (BMU, 1922, 277. sz.)

Nem kétséges, ez a Berlin-kép lényegét tekintve modernitás-, vagy ha tetszik: kapitalizmus-kritika. Az olyan terminusok, mint pl. az *eldologiasodás* emlegetése nyilvánvalóvá teszik e nézőpont marxizáló indítatásait. (Talán a Lukács György fölfogására való közvetlen visszavezetést is meg lehetne kockáztatni.) De, úgy vélem, ennek rögzítése csak az érem egyik oldalát mutatja meg. A diagnózisban benne van Németh személyes viszonyulása is, az álságosnak fölismerésére való személyes érzékenysége. Ám mielőtt „apokaliptikus” víziót fedoznénk föl a cikkben, nem árt figyelembe venni: itt, bármennyire egyéni megfogalmazásban is, de valóságos összefüggések jelennek meg – ezt a német történelem alakulása visszamenőleg is igazolja. S Németh érdeme, hogy a tőke-logika látszatokat, „művilágot” produkáló természetének, ennek a máshol is érvényesülő fenomenének a megjelenítése mellett fölismeri a sajátost is: a méreteket s a praxis végletességét is. A „német” szorgalomnak, a „munka szabályozta életnek” ez a Berlinben tapasztalható végletessége Németh számára fölismerhetővé teszi azt is, ami máshol „csak” rejtve, tom-

pítottn érvényesült. S a „műholmik”-ban, amelyeket „egy műélet izgalmainak csillapítására” termelnek, méghozzá végletes szorgalommal, fölismeri azt a dinamikát, amely minél erőteljesebben érvényesül, annál súlyosabb következményekkel jár. Azaz, mondjuk ki nyíltan, érzékeli, „megsejti” a gyakorlatban önmagát megjelenítő irracionizmust.

Az *Oroszok Berlinben* (BMU, 1922, 191. sz.) már egy másik oldalról, egy speciális helyi szín érzékeltetésével közelít Berlinhez. Észreveszi, hogy a berlini orosz populáció „beleírja magát és magán keresztül az orosz etnográfiát Berlin külső képébe. A rideg négyszögletes berlini üzletek közepette [...] a monotóniából ki-kiri egy-egy cirillbetűs, vagy francia szöveges orosz cukrászda szerényebb táblája, vagy elmenőben orosz könyvbolt tarkafedeles könyveire pillantasz. Nem is szólva az orosz szellem beágyazódásáról a korszerű művészetekbe.” (BMU, 1922, 291. sz.) A berlini oroszokról rajzolt kép már jelzi, immár végképpen nem egy turista benyomásainak ad hangot. Észreveszi, hogy: „Az emigráció eltűnt, talán elmerült valahova, vagy visszaszívódott haza – vagy meggazdagodott. Sőt a háborúelőtti orosz diákéletet is hiába keresem: a világbolygó, forradalmi eszméktől mámoros orosz ifjúság szerepét az éhező külföldi magyar fiatalság vette át. Ami orosz itt van: az igen reprezentábilis, divatot és ízlést diktáló vezető osztály; és tényleg módosító, fejlesztő hatással van Berlinre – minden ellenük forduló ellenszenv dacára.” Majd: „A pénz minden az ellenforradalom e hányattot s ki tudja, hogy végződő esztendejében. Akármilyen történések is: az oroszok alkalmasint itt maradnak, annyira beékeltek már magukat a város életébe. S kétségtelen, hogy ők festenek romantikus színeket Berlin szürkén egyforma külsejére. Ahány orosz, annyi sors, annyi élet: hajsz, menekülés, lángolás és ittas jaggatás. De itt a jómodor európai nyilvánosságán mintegy temperáltan látjuk őket: a belsejüket találgatnunk kell.” E tudósítás, persze az, ami hivatalból lennie kell: érdekes színeket fölillantó tudósítás. A külső, a látható világot mutatja, ennél többet nem ambicionál. De értelemszerűen megjelenik benne az is, ami speciálisan Németh érdeklődésének jele: a cukrászda etnográfiája mellett az orosz művészet: „Igazan orosz: a kékmadár-kabaré dekoratív képei, a népmesék fantáziájára szövött kosztümök, a bijoubafoglalt orosz dalok (noha mindez műipar, s némileg túlhangsúlyozottan a külföld számára készült), de legigazabb: a Galerie Lutz orosz tárlata, az orosz festészet legújabb alkotásai, amelyen át illusztrálva látjuk azt a nagy erőfeszítést és jövőbenézést, ami ma Oroszországban végbemegy”. (BMU, 1922, 291. sz.)

Az *Oroszok Berlinben* ezzel zárul, a *Házak és szobrok Berlinben* (BMU, 1922, 294. sz.) pedig, a város építészeti jellegzetességeinek leírásába ágyazva, lényegében itt folytatódik. Hogy az épített Berlint: a házakat, utcákat, tereket, köztéri szobrokat milyennek látja, útikönyvtéma. (Németh később csakugyan írt is útikönyveket, pl. Ausztriáról s Magyarországról.) A cikk e feladatot, némi távolságtartással, a bécsi kedélyességhez mért ridegség főlegmegítésével teljesíti is. Igazan érdekes azonban akkor lesz, amikor a köztéri szobrok kritikája után átvált a *Galerie Lutzban* látott „új szobrok”-ra. Itt már az új művészet ideológiusa szó-lal meg, aki a Galerie Lutz szobraiban és installációiban saját törekvései kifejezését fedezi föl. „Szobor csak úgy szép, ha magamagáért van, s nem egy rajta kívülálló cselekményre utal” – a berlini köztéri szobrokat e pozícióból utasította el. „Az új szobrok [azonban] egészen mások” – mondja. „Mint minden igaz művészet, olyasmit fejeznek ki, ami még nincs meg a fogalmiokban. Ami azért van, hogy előhívjon belőlünk valamit, hogy igézzon és megijesszen. Az ember csodálkozva nézi a Galerie Lutzban kiállított Tatlin-alkotásokat. Amikhez képest az ugyanott látható tarka Archipenkó-figurák egészen nyilvánvaló kifejezések. Tatlin szándékai homályosabbak. Félig művész, félig feltaláló s ha lenne még egy [,] félig fölösleges, kíváncsi gyermeknek nevezném, aki annak örül az anyagban, ami anyag s nem annak, amire használható. Mert állítólag úgy is van, hogy az orosz mizéria egy idejében némely művész – nem lévén se színe, se vászna, se más alkalmassága – az ipari világ elkallódott és felhasznált törmelékeiből kezdett művészetet konstruálni. Teszem úgy,

hogy holmi régi kürtöt, deszkát, rajzszögeket, bélyeget és anizxkártyát eszkábáltak össze egységes valamivé. Ezek a kopott, elhasznált holmik ily művészi konstrukcióba tömörítve, valami szörnyű szuggesztiót gyakorolnak ránk”. (BMU, 1922, 294. sz.) S amikor e szobrok és installációk hatásának rögzítésére és értelmezésére vállalkozik, óhatatlanul művészet-ideológussá lényegül át. A Galerie Lutz szobrainak „szuggesztióját” ugyanis így írja le: „Mintha az anyag kopottsága még magán hordaná a rajta lesiklott nehéz időpillanatokat. Mintha a vértokádó köhögésben haldokló társadalom rettenetes maszkjai lennének. Az ipusztria elvetélt torzembriói. Olyan egy-egy Tatlin-szobor, mint valami ócska modell (az ócskaságát nem idejétmúltságára, hanem hányt-vetett külsejére értve), amely azért olyan lehangolóan-kísérteties és szorongó félelmetes, mert nem tudom miből való, csak azt, hogy belőlem van, belőlem valami, belőlem egy darab.” Majd, mintegy kiszólva az interpretációból, személyes vallomásba csap át: „Voltatok úgy bizonyára, hogy indokolatlan szorongást éreztek a melletekben, anélkül, hogy erre valami külső észrevehetőség okot adott volna. Misztikusok azt mondják, hogy ilyenkor saját, vagy apáitok régi bűnei szorongatnak. Ezt érzem én Tatlin szobra előtt: saját magam értelmetlen eszközzé lettségének érzése szorongat. Mert minden, minden más belül is, mintahogy lenni kellene, és az igaztól csak a fájás jelzi a távolságot.”

Az önkifejezés igényének s a műértelmező szerepének összevegyülése, egymásba kapcsolódása adja a cikk zárlatát is. De amíg az interpretáció egyféle személyes érzésekre is építő diagnózisként fogható föl, a zárlat az új művészet által fölvillantott lehetőségek rögzítése: „Így van ez. De azért az orosz szuprematisták tárlatán életnyers égszínek, bátran nekilendülő görbék és szinte anyagtalan nagy felületek jelzik, hogy van még bennünk be nem piszkolt tér, ki nem futott irány és utópikus akarat. Az orosz tárlaton, felszívódva és feldolgozva megtalálod az egész európai kultúrát, szinte sehol másutt így együtt nem lévő elfogulatlanságban, de azon túl ott látod azt a szűz, félszeg és magát-akará akaratot, amin a legtöbb kortársunk mosolyog, vagy ha finomabb, rezignáltan sóhajt, de ami mindenestre szabadulni akarás a hurokból, amiket magunk fontunk a nyakunk köré.” (BMU, 1922, 294. sz.)

Amit a *Házak és szobrok Berlinben* teljes világossággal megmutat, hogy tudniillik a modernitás valósága s az abból való kitörés lehetősége Németh számára nem a németekben, hanem (a Berlinben megismert!) oroszokban sűrűsödött össze, az elmélyül egy harmadik orosz tárgyú írásában. A *Katakomba-művészet* (BMU, 1923. 20. sz.) voltaképpen egy sajtóvetítés reflexióit adja. Megtudható belőle, hogy Németh – nyilván mint Berlinben dolgozó újságíró – meghívást kapott az „új orosz filmek” bemutatójára „egy eléggé eldugott kis moziba”, Richard Oswald Kant-gasséi „kis-színházába”, s a „terem zsúfolásig tömve volt: hívőkkel; extatikusokkal; akik nem annyira a filmért jöttek, mint Oroszorszáért; akiknek szent, ami Keletről jön; ex oriente lux.” A meghívottak közt fölfedezte „Peter Andersen Nexót, a dán regényírót; Guilbeaux-t, a katonaköltőt; Arthur Holitschert, Klara Zettkint és másokat”. A műsorban két filmet vetítettek, a *Polikuska*-t, „az első autentikus orosz filmet, amelyen nem a Párisba és Berlinbe emigrált színészek szerepelnek, hanem az otthonmaradtak: a Moszkvai Művészszínház tagjai, Stanislawsky társulata”. S egy „propagandafilmet: a Kommunista Internacionale negyedik kongresszusát Moszkvában”. A két film közül Némethnek „természetesen” a *Polikuska* tetszett, a propagandafilmről szólva viszont fönn tartásainak adott hangot. A *Polikuska*, mondja, „körül fogja járni a világot. Nem így a másik, a vászonravitt kongresszus. Ez szinte magánügy s noha propagandára készült, aligha kerül ki nagyobb nyilvánosság elé. Nem azért, mert a cenzúra elejét venné, hanem azért mert technikailag kezdetleges.” Mindez még írható volna Németh ízlésének, esztétikai preferenciáinak számlájára: művészet és politika közül, ha választani kellett, számára mindig a művészet volt az elsődleges, a hiteles. Ez a distinkciója, láthatóan, itt,

az orosz filmek bemutatóján is érvényesült. Ám a helyzet itt némileg mégis komplikáltabb ennél. Bár hosszasan ecseteli a propaganda-film gyarlóságait, s ismételtelen megjegyzi: „a mi szemünkben, akik a kapitalizmus parádés jeleneteiben és jelenségeiben élünk, végtelenül komikus ez a [kongresszusi] felvonulás”, majd: „Mondom, polgári szemmel elképesztő az a »Zwangslóságok«, ami ezen a filmen mutatkozik”, sőt azt is leszögezi: „Polgári szempontból ez a film rettenetesen kompromittálja az orosz forradalmat” – mégis kétségtelen, a propaganda-film egyik jelenete összhangban volt vágyaival: „A végén aztán jön egy hosszú jelenet, amelynél eláll az ember lélegzete. Végláthatatlan sorokban felvonul a vörös hadsereg, a lovas-kozákok, a gyalog-tengerészek és az ágyúütegek. Elgördülnek a vásznon a rettenetes tankok, keringenek a levegőben a repülő. A szegénység nyomasztó képei és a gyűlés triviális jelenetei után megjelenik a forradalom komoly ábrázata: a rettenetes elszántság és felkészültség. Itt megszűnik a tréfa, vége az egymás közötti kedélyességnek s a kis moziterem közönsége úgy liheg az izgalomtól, mint a német polgárság, amikor a *Fridericus Rex* című filmen a porosz király gránátosai léptek el csatasorban a vásznon.” Ez a leírás persze önmagában akár az erő vizuális megjelenítését, „látványa” fölötti respektus, a megborzongás következménye is lehetne. A folytatás azonban, ami egyben az egész cikk zárata is, egyértelműsíti a helyzetet: „Ez a felvétel a forradalom realitása. Faust fordítása szerint Mózes is így kezdte a világteremtés jelentését: Im anfang war die Kraft.” Nem kétséges tehát, hogy az idézett filmjelenet kiemelésében van valami Németh *várakozásaiból* is: a világ radikális megváltoztatásának igényéből s reményéből.

Ez a remény, paradox módon, egy, a politikainál mélyebb, fundamentális szinten éppen a *Polikuska* interpretációjából világlik ki. A *Polikuska* ugyanis Németh szerint „maga az emberségesség, már nem is film, hanem képekben elvonuló élet, biblia pauperum, a megaláztatottak tükre. Valódi népművészet, a szemén át a lélekhez szól, tisztább és tökéletesebb, mint a novella, melyből készült.” S a film, amely, szerinte, „eddig” „egy privilegiált osztály luxusának” látszott, a *Polikuska* révén magával ragadja nézőjét: „az egyszerű Polikuska jámbor megadásával és gyászosan ironikus végzetével szemben tehetetlen az értelem. Ez a film az új ember másik húrját szólaltatja meg: a csodaváró chiliazmust, kiírt-hatatlan hitünket, hogy a jóssággal eljön a mennyek birodalma a földre. Az új vallást, az új áhitatot.” Ez az interpretáció meglehetősen nyílt színvállás: Németh, érzelmi meghatározottsága következtében, az utópia vonzásában nyilatkozik itt meg.

Tévednénk azonban, ha Németh Andort mindezek alapján, akár pozitív hangsúllyal, akár megrovólag politikai gondolkodóvá, vagy éppen bolsevik aktivistává stilizálnánk át. A világ radikális átalakításának vágya ugyan valóban nagyon erős volt benne, ennek a vágnak a politikai operacionalizálása azonban nem kísértette meg. Nem „politikus” volt, hanem morálisan érzékeny író. Ha tetszik: „esztéta”. Jellemző e tekintetben, hogy a *Polikuska* ismertetését, kifejezett rokonszenve ellenére, egy meglehetősen ironikus (s lényegre tapintó) zárójeles mondattal zárta le: „A jelen levő kommunisták [ti. akik megtekintették a filmet] meggyőződéssel fújták az orosz korálokat, amelyekkel a zongoránál ülő leány kísértette a filmet.” Az utópikus beállítódásnak ez az „esztétikai” ellentétzése önmagában is a politikától való ösztönös distanciálódás jele.

Berlint Németh Andor természetesen nem azonosította, nem is azonosíthatta az ottani oroszokkal: Berlin domináló légkörét, meghatározó viszonyait, jól tudta, maguk a berliniek teremtik meg s tartják fenn. A berlini tudósító ezzel – ha akarta, ha nem – napi élményként szembesült. S az, amit a berliniekről észrevett s megírt, nincs is tanulságok nélkül.

Sok olyasmi is föltűnt ugyanis neki, ami mellett a berliniek talán elmentek, de ami nagyon is fontos vagy jellegzetes volt, s aminek meglátásához az „idegen” szeme kellett.

1923 februárjában például, *Berlini kis-képek* címmel írt egy két részből álló jegyzetet (BMU, 1923, 38. sz.), amely – Kosztolányi *Ákom-bákom*jaival rokon technikát alkalmazva – két jellemzőnek vélt berlini epizódot rögzít meg. Az egyik központjában egy külvárosi bolt kirakatába kitett kaviáros doboz áll, amely utcai lázongást vált ki, a másikéban pedig az „Üdv hadserege”, s egy utcasarkon szónokoló különc figura jelenik meg. Mindkét esemény jelentéktelen, földidézésük akár az újságírói munka „kis színesek” iránti szükségletének számlájára is írható. Valamiképpen mégis van súlyuk, hiszen mindkét földidézett mozzanat az akkori berlini szociokulturális viszonyok lenyomata, s éppen az, ami egyszerű furcsaságnak tetszik, fejezi ki azt a mélyebben fekvő mentális zűrzavart, ami akkor e világvárost jellemezte. Egy ugyancsak februári színikritikájában (*Bürger Schippel*, BMU, 1923, 46. sz.) a Lessingtheater egyik bemutatójáról írt. A Starnheim-vígjáték, persze, szabályos esztétikai mérlegelést is kaphatott volna, hiszen a „berlini téli szezon legnagyobb sikere” volt, Németh Andor számára azonban ez a darab nem műalkotásként volt érdekes. Ami érdekelte, az a tíz évvel korábban sikertelen darab sikeressé válásának oka: „a darab új sikerének titka”. S ezt meg is találja a berlini kulturális klíma radikális átalakulásában.

„A polgárság karrikatúrája ez a darab s egyben a proletáré is” – írja. „Tíz esztendővel ezelőtt forradalmilag hatott: nemcsak a hatalmon lévő osztály felterítése árán, de még inkább a proletár robusztus energiájának felmutatásával: ma, az ellenforradalom diadal-mármorában, a proletáron kacag a közönség s nem a régi vicclapkarrikatúrákra emlékeztető ideális lelkületű polgári figurákon. Persze, a nézőtérén ülő úgazdag közönség nem is érezheti szatírának a polgárság kigúnyolását. Az az osztály, amely a háború előtt Goethét és Kantot citálta, eltűnt, vagy nem jár színházba, annyira lezúllott anyagiakban s annyira felbomlott mint osztály. Röviden: a kacagó nézőtér a legjobban saját magán kacag, mert a nézőtér minden második tagja egy-egy hatalomhoz és pénzhez jutott Schippel.” Úgy véli, a közönségnek ez az önfélreértése abból fakad, hogy az író, aki „kegyetlenül és elkeseredetten harcol osztályának stagnáns és mocsárszagú idealizmusa ellen”, valójában maga is „polgári” író, s már eleve félreértette az ábrázolt világot. Így ez a komédia „még csak nem is a siber, még csak nem is konjunktúra komédiája. Nem is osztálykomédia: noha millió Schippel futkos az utcán.” A darab a „salak komédiája”. Egy író teremtette figura közönségsikerében tehát a német társadalmi viszonyok deformációját fedezi föl: egy fejlődési lehetőség eldugulását, s valami mélyen torznak az előtérbe kerülését. Az a nézőpont, amelyből itt Németh ítél, e kritikából ugyan nem válik nyílttá, explicitté, de annyi így is kiderül, hogy erős distanciát tart a német viszonyoktól, s a légkört nyíltan „ellenforradalmiként” nevezi meg.

Az 1923 márciusában írott *Berlini bál* (BMU, 1923, 54. sz.) megintcsak nem szokványos báli tudósítás. A bál ugyan, amelyről beszámol, „a berlini »maisták« szezonbálja: a Sturm-bál”, s mint ilyen, akár irodalom- és művészettörténeti eseményként is lehetett volna kezelni. (A Sturm, mint más német folyóiratok is, éves nyomdászamlájukat nagyrészt az ilyen bálak bevételeiből fedezték.) Az esemény irodalom- és művészettörténeti vonatkozásai annál inkább is hangsúlyozhatók lettek volna, mert a lapnak nem egy meghatározó szerzője magyar volt. Ahogy egy bekezdés erejéig erre Németh ki is tér: „A Sturm-művészek körében a magyarság dominál. A lap házi művészei közül a legfavorizáltabbak Moholy-Nagy László, Véri [helyesen: Péri]. De eljöttek [mármint a bálba] azok is, akiknek semmi közük a Sturmhoz. Magyarok mindenütt vannak (ahol valami van). Szinte egészen természetes, hogy ugyanazokat az arcokat látja viszont az ember.” A *Berlini bál* azonban mégsem ezeket a vonatkozásokat emeli ki, e bálról szólva is a német légkörre jellemző mozzanatokat hangsúlyozza. Jellemző, hogy amikor e bálról mint folyóirat-finanszírozási

lehetőségről beszél, már akkor is egy félreérthetetlenül distanciáló mozzanatot rögzít: „A Sturm persze nem ebből [ti. a báli bevételből] él: igazgatója Herwarth Walden dús-gazdag ficsúr s vad művészi szándékoltóságai ellenére megbízható elem, sőt allddeutsch, akiről a Kapp-puccs idején bizonyára gúnyosan azt rebesgették, hogy ő lesz a győzelmes ellenforradalom kultuszminisztere.” Maga a báli beszámoló pedig már inkább szociálpszichológiai leírás, semmint művészettörténeti körkép. „Baálkultusz a berlini bál” – mondja általánosságban Németh: „a nyers hús és a fölszabadult érzékek zsisbongó diadala. Fülledt tömegerotika, német alapossággal, azzal a bizonyos fest und entschieden jelleggel, ami a nagy iparüzemekre jellemző. Nincs társaságod? Egyedül vagy? – mindegy, állj be az áramlatba, nyugodt lehetsz, a tempó magával ragad.” Majd, már konkrétan a Sturm báljáról szólva, ilyen jellemzést ad: „A külön kikárpitozott tarka falak között, a nagy márványteremben alacsonyabb tüzek pislogtak kiizzott testekben. Félmeztelen testek a váltakozó zöld, kék, ibolyasugarakban, fehérek mint a kipúderezett hullák, a morális züllést szagolni lehetett. Órült keringés, ismeretlen emberek egymásbaütközése és összeölelkezése, időben való pillanatnyi lihegés.” Majd, a cikk egy másik helyén még erősebb színekkel dolgozva: „A tánc nem artisztikus: inkább csak hullámlás és lökdösődés. Az egész tömeg egy folt körül gomolyog: minél szorosabban, annál jobb. A szabadosság orgiája. Egy emelkedettebb pontról nézve óriási kígyótest a táncsor, amely szabálytalanul gyűrűződik össze és tágul szét szünetekben.” Az ilyen leírásokban, persze, manapság már semmi szokatlan nincs, szinte általánosnak tekinthető. Az 1920-as évek elején azonban ez új fejlemény volt, s radikálisan különbözött a kisvárosi „eladó lányok” hagyományos báli fölvonulásától „a seregszemlét tartó legényemberek előtt”. S Németh nem csak ezt az újdonságot veszi észre, szociológiáját is érti. „Külön szociológiája a berlini bálnak: emberek, akiknek nappal kiszívja idejét az üzem, kétségbeesett erőfeszítése az örömet, kollektíve, mégis üzemszerűen. Részletekben látni ezt leginkább: a hosszúra nyúló táncegyüttműködés, amelyből szabadulni nincs kilátás, amelyben inkább üldözött leszel, mint üldöző, az egész előreláthatóságában, az élvezetek pontos programszerűségében. [...] az emberek oly nekikészüléssel élveznek itt, mintha az lenne a meggyőződésük, hogy az élvezet nemesít.”

A német hétköznapiakban tehát, a politika dimenziójától elvonatkoztatva is, Németh Andor számára valami deformatív tendencia bontakozik ki, vagy – pontosabban fogalmazva – ezt látja meg, erre van érzékenysége. Utólag visszatekintve, már az egész korszak ismeretében, azt kell mondanunk: ez az érzékenység (ami akkor még akár egyoldalúságként is megítélhető lett volna) nagymértékben igazolódik. S mindenképpen éles szemre vall, hogy mindezt észrevette, rögzítette, olvasóival tudatta. Pedig ez a deformatív folyamat, mint Németh némelyik írásából is kitetszik, kulturált s rendezett fölszín alatt bontakozott ki. 1923 márciusában maga Németh is beszámolt például *A berlini Petőfi-ünnepélyről* (BMU, 1923, 55. sz.), s a rendezvényről, minden kritikussága ellenére, meg kellett állapítania: „Végre egy hivatalos Petőfi-ünnepély, amelyen nem kell szégyenkezniünk a költő emlékének meggyalázása miatt!” Igaz, ez a Petőfi-est félig-meddig magyar esemény volt, hiszen a berlini „magyar intézet nevében dr. Gragger Róbert, az intézet vezetője rendezte”, s a szereplők közt magyar művészek is voltak. Akár hazabeszélésnek is vélhetnénk tehát. A helyszín, a közeg s a szereplők egy része azonban német volt, s egészében mégiscsak a berlini kulturális légkört jellemezte, hogy a berliniek részt vettek egy idegen költő megünneplésében. „Az ünnepélyt, amelyre az egyetem aulája alig tudta befogadni a nagyszámú érdeklődőt, dr. Schmidt volt közoktatási miniszter nyitotta meg, aki megható szavakkal emlékezett meg a berlini magyar intézet néhány elhunyt barátairól: Walter Rathenauról, Ernst Troeltschről és Beöthy Zsoltról. [...] A javarészt német közönség lelkes tapsokkal jutalmazta meg az egyes számokat s láthatólag azzal az érzéssel távozott, hogy egy kultúrnemzet költőjét ünnepelte.” S ugyanebben a számban, amelyben *A berlini*

Petőfi-ünnepély megjelent, a *Bécsi Magyar Ujság Színház-művészet* rovata hozott egy rövidke kulturális hírt is: *Új szobrok Berlinben*. Ez a jelentés ugyan szignálatlan, s mindössze pár sor, de bizonyosan Némethről való, ő adta le (a cím alatt ott a megjegyzés: „Berlinből jelentik”): „Az egyetem aulaépülete előtt néhány nap múlva két új szobrot állítanak fel, Fichte és Savigny szobrai, akik tudvalevőleg rektorai voltak a berlini tudományegyetemnek. Az új szobrok Hugo Lederer művei.” Úgy vélem, ez a kettős szoborállítás s a tudósító erre való figyelme megint jelzi: minden gazdasági és társadalmi probléma közepette is változatlanul létezett a német kultúra, létezett a német kulturáltság – s akár ez is téma lehetett volna.

Szimptomatikus, hogy Németh Andor, benyomásaira hallgatva, mégsem erre a „hagyományos” német kulturáltságra hívta föl lapja olvasóinak figyelmét, hanem a fölszín alatti mentális zűrzavarra.

5

Berlinből kimozdulva pedig veszélyérzékelése megerősítést nyert. Ruhr-vidéki körútjának egyik jellegzetes beszámolója, a Dortmundban 1923. március 25-én írott *A vörös föld* (BMU, 1923, 78. sz.) jól mutatja ezt a sajátos, Némethre oly annyira jellemző tapasztalatérzékelést. A cím alapján az iparvidéki munkásság politikai preferenciáinak bemutatását várnánk (Essenben a munkásság politikai akcióival Németh találkozott is), cikke azonban, nagyon megfontoltan, másról szól. „Ne tessék a szótól megijedni” – kezdi írása címének magyarázatát. „Ez a vörös nem a feltörekvő proletártömegek izzó jelszíne, hanem inkább etnográfiai megjelölés. Westfália zsíros földjéről mondják, hogy vörös, csak úgy, mint mi a Tiszáról, hogy szőke. Vörös föld a Münsterland lapálya, vörös föld az iparterület kéményei között meghúzódo utak és földsávok. Hogy a vörös föld munkástömegei más-keppen is vörösek, arról ezúttal ne essék szó. A földrajzi megjelölés amúgysem Essenre és vidékére vonatkozik, hanem arra a nagy mezőségre, mely terjedelemben akkora, mint a mi Alföldünk, s amelynek lakossága fanatikusán katolikus.” S Némethet ez alkalommal e vidék misztikus velleitáisi foglalkoztatják. Jó érzékkel azokra az apokaliptikus pásztoralomásokra figyel föl, amelyek e vidék paraszti folklórjában évszázadok óta jelen voltak, de amelyeket most politikai céllal aktualizáltak, s brosrákban is terjesztették. Tudja, sőt ki is mondja, hogy mi e folyamat lényege: „[h]amisítatlan népmisztikum, ahogy [az egykorvolt pásztork] a síkságos költészet nyelvére fordítják át látomásaikat”. Ezekből, nyilván illusztratív szándékkal, bőven szemelget is. Az igazán érdekes azonban nem maga a folklór, hanem az ehhez kapcsolódó kommentár. „Ne kutassanak tovább a papírok között” – mondja, „nem sok jót jelent ez a profécia nekünk, forradalmároknak. Ha a mai időkre alkalmazzuk: nyíltan kiolvashatólag egy nagy fasiszta-keresztény blokk diadalmát jelenti be az északi népek fölött.” Majd: „Akárhogy van is: a nagy nacionalista felbuzdulás rávetette magát erre a legendára, melyre minden westfáliai a gyerekszobából emlékszik s propagandára használja. A megszállott városok házaira apró piros plakátokat ragasztanak ki éjjelenként. A plakátok egy megkötözött s a kötelekeiből szabadulni igyekvő embert ábrázolnak. A felírás ennyi: A nyírfa alatt. A pásztoregéndákat pedig brosraként osztogatják az utcákon a nacionalizmus ágensei s a könyvüzletek kirakatait is ezek a könyvecskék borítják el.” A legendát, mondja Németh, persze a megszállók is ismerik, Franciaországban is él, „ott a Bourbonok keresztény liliomdiadalára magyarázzák”. Ám ez, szerinte, nem változtat a lényegen, azon, hogy „ez a jelszó [ti. A nyírfa alatt], ez az utópia milyen fanatikus táplálója lehet a kitartásnak”, a franciákkal szembeni ellenállásnak. S – zárja cikkét Németh – ez a legenda, „mint minden európai legenda: katolikus, monarchista és reakcionárius”. Hogy ez az általánosítás mennyire helytálló, kérdéses. Az viszont

kétségtelen: a németeknek a francia megszállók elleni (nyilvánvalóan jogos) küzdelmében fölfedezi azt az irracionális dimenziót, amelyik – mint azóta már tudjuk – valóban súlyos következményekkel járt. Ez mindenképpen veszélyérzékelése élességére vall.

Májusi müncheni kiküldetése, amely a bajor viszonyokkal szembesítette, Ruhr-vidéki sejtéseit elmélyítette, megerősítette. Egyik itt írott cikke, a *Fehér Bajorország* (BMU, 1923, 118. sz.), amelynek alcíme is beszédes: *Csalóka látszat – Klerikális harcmodor – Sajtóviszonyok*, jól mutatja diagnosztikus erejét, a főlészín alá látás képességét. Münchent, ahol megszállt, „a közép-európai reakció főhadiszállása”-ként nevezi meg, de ennek kimondásánál sokkal fontosabb a megkülönböztetés, ami helyzetképeknek alapja: „Megint azt látom, hogy két világ van. A kis összefüggések és a nagy összefüggések világa.” Cikke a kis összefüggések világának földézésével indít: Münchenben, mondja, „tavasz van, pünkösöd, ünnepi Mozart-ciklus, orosz kamarajáték, regatta-verseny, virágkiállítás, antiszemita népgyűlés, kampóskeresztes [=horogkeresztes] zászlóavatás, Mária-ünnepély, paraszt-bál és könyvtárosok kongresszusa egyidejűleg”. Ez a főlészín, a kis összefüggések világa. Benyomásai közé azonban beszüremlik valami más is: „hallom, amit a villamoson beszélnek, látom, ahogy Roszbach legényei – felsőszilészi zsoldosok – a söröskancsokat lóbálják vészjósló »Ein deutsches Heil« kiáltással, olvasom, amit újságba írnak, elnézem a plakátokat, amelyekre fenyegető lobogók vannak festve s érzem, mennyire lehet, milyen könnyű mégis elmerülni, úszni az árral, a társas élet kötelékeiben, szemet hunyni, fület elfordítani az elől, ami túlheves, túlzogatott – szóval élni, ahogy az emberiségnek 25%-a még mindig él, a kis összefüggések világát, ahonnan nem látni sokat: csak a mieinket és ami hozzájuk tartozik. Élni, mindenáron élni a vulkánló Európa hátán...”

Némethet, persze, mint mindig, ezúttal is igazában a kis dolgokból is érzékelhető nagyobb s mélyebb összefüggések érdeklik. Maga is elismeri ugyan, hogy „azt, aki nagy összefüggések vonalából figyelte a bajor eseményeket, egy napra megtéveszthetik ezek a derűs látszatok” – főleg „ha magyar az illető, kivált kiver magyar”. Ám „amikor az ember tudomásul veszi (kissé csodálkozva) a politikai reakciónak és az individuális kultúrának azt a csodálatos keverékét, ami odahaza, ahol a reakció és az egyéni bornírtság teljesen azonos egymással, el sem képzelhető, akkor nem hagyja magát megtéveszteni a szubjektív látszatoktól, hanem a valódibb valóságok összefüggéseire figyel. Arra, ami itt készül, ami már a robbanásig feszül, aminek életdöntő szerepe lesz. Ami itt másképp veszélyes, másképp reális, másképp imminens, mint a hazai részeg és utcai verekedésekbe fulladó ébredősködés: aminek a magyar reakció mintegy torz függeléke csak: aminek sajnos, világpolitikai jelentősége van.”

Hogy miből ismeri föl a bajor fejlemények világpolitikai jelentőségét, nehéz lenne – cikkének egészben való idézése nélkül – összefoglalni, hiszen Németh (egységben láttató, intuitív alkatahoz híven) expresszív képek fölillantásával operál. Egy-egy, csak terjedelmes tanulmányban kibontható utalása konklúziója azonban könnyen reprodukálható. A bajor fejlemények szerinte, „mind, mind egy célra törő igyekezetek, egy sokszázéves történelmi tradíció folyamánként: elragadni a német birodalom irányítását Berlinton; átcsoportosítani a német törekvéseket München szellemében; megteremteni a rend és a kényszer államát, diktatórikus eszközökkel ha kell”. S ehhez, úgy látta, a társadalomtörténeti föltételek adottak a bajor társadalomban: „ez a művészetittas nép, ez a gyönyörű tartomány, amely félig álom, félig legenda, ezek a máriászó falvak, ezek az olasz architektúrájú városok oly erőtlének, annyira ipartalanok, annyira femininek – másrészt ezek a csontos, alázatos, de elszánt, Isten előtt kalapot emelő, de egyébként keménynyakú parasztok oly könnyen megszedíthetők, ha a népszabadság itt egészen helyiértelmű igéivel mámorosítja őket”. Ezért, mondja, „a bajor földrengés kitörésére” „már minden előkészítettnek látszik”, „Hitlernek csak az utolsó parancsát kellene kiadnia, hogy Münchent

és vele a német állam második tartományát hatalmába kerítse”. A bizonytalanság bajor viszonyokat jellemző elemét persze nem tagadja el, sőt hangsúlyozza. Nem volt látnok, „csak” jó megfigyelő: a mentális viszonyokra érzékeny szeizmográf. Am diagnózisa, amelyet a bizonytalanság elismerésével, sőt bekalkulálásával ad, pontos: „akárhányféle agitáció járja át a népet, végső szellemben mind egy célt szolgálnak: el[ő]készíteni a talajt a bekövetkezendőkre. És anélkül, hogy valaki csak tudná is, mi lesz az, ami elmaradhatatlanul történni fog – abban mindenki egy, azt mindenki tudja, hogy a lelkek túléltek és az esemény, a nagy konstruktív kérdőjel feltartóztathatatlanul tör elő az időből a létre.”

Nem kétséges, a *Fehér Bajorország* szerzője nem annyira a politikai elemző analitikus technikájával alakítja ki álláspontját, inkább egységben látó művész, intuitív fölismerő. Ezt a jellegzetességét valami doktrinér nézőpontból akár hiányként, sőt hibaként is regisztrálhatnánk. Egy valami, a bekövetkező fejlemények iránya és jellege azonban teljes mértékben igazolja, s alighanem ez a döntő. A cikk nézőpontja: „kevés szennációt, annál több fenyegető és rejtelmes előjelet mutat ez az ország” – olyasmit is láthatóvá tett, amit a szokványos politikai elemzők nem éreztek meg, nem ismertek föl. Amit Németh nyújt, az hozzájuk képest mindenképpen többlet. A szokványos politikai nézőpontból föltáruló összefüggéseket ugyanis ő is észreveszi, konstatálja: „A forradalmár-irtás abszolút céltudatos és biztos” – írja például. „A híres bajor népítéletek a nagy gépek közömbös szabályszerűségével öröklék fel a forradalmi gondolatot és dobják vissza a társadalomnak azt, aki az ellenforradalom malmáról került a lapátjaik közé. A sajtó alattomos és példátlanul rosszhiszemű.” „A valamikor hatalmas munkástömegek politikai befolyása itt is, mint elsősorban agrárországban, alig több a semminél. A párt parlamenti képviselő tiszta tiltakozásokra szorítkozik s ha nyom valamit a latban, azt tisztára a szocializmus internacionális tekintélyének köszöni és nem a saját reális erőviszonyainak. A nagy szocialista lap, a Münchener Post, [...] száraz és doktrinér és a keresztény lapok izgatásaival ellentétben, meghatóan morális”, stb. stb.

A „nagy konstruktív kérdőjel” följajzolása azonban az említett mozzanatok számbavételénél nagyobb teljesítmény. S ez az éleslátás Németh cikkét egy, a magyar sajtótörténet egészéből válogató reprezentatív antológiának is megbecsült darabjává tenné.

Ehhez a cikkhez mérve a szintén Münchenben írott *A reakció arcképei* (BMU, 1923, 120. sz.) részben a már előadottak elmélyítésének, részben részletezésének tetszik. Maga a cikk több lazán összekapcsolódó részletből épül föl, egy-egy részlete általában a tudósítói benyomások rögzítése, a nyitó rész azonban – némileg váratlanul – inkább politikai helyzetelemzés. Németh „tudósítói” arcképét az eddigiekhez mérten különösen két részlet gazdagítja. Az egyik megint a „kis összefüggések világát” világítja át. A cikk ugyanis fölidézi a szerző egyik, utazás közben, vonaton szerzett élményét: „A fülké 4. osztály, nincs is más a vonaton, ebben a mindenek dacára demokratikus országban csak 4. osztályon utaznak. Egy vadászkalapos, kövérnyakú úr ül velem szemben, társával, egy fürthi nagykereskedővel beszélget. Ebédutáni emésztő kedvben, vastag szivarral a szájában.” A szó a „bolsevikok”, a „zsidóbagázs” elintézéséről folyik: „Csak beléjük a bajonettel, puskával. Az a legokosabb. Minél előbb, annál jobb” – mondja az egyik. A cikk kommentárja ehhez ennyi: „Az ember elnézi az arcukat [ti. a beszélgetőket]. Tisztességes úriemberek lehetnek, biztos, hogy a légynek sem tudnának ártani... egyénileg. Mintahogy a legtöbb ember elviselhető... csak ha összeállnak, akkor gyilkolnak együtt.” Nem vitás, ez a megfigyelés a bekövetkező események által megint csak igazolódott – ezt a kis epizódot, anticipálva a jövőt, a cikk jó érzékkel nagyította ki. A másik figyelemre méltó részlet a cikk nyitó része, amely – arra keresve a választ, hogy: „Miféle jelszavakkal dolgozik a bajor reakció?” – Németh mégiscsak létező analitikus képességeire hívja fel a figyelmet. Nem csak azt mondja ki ugyanis, ami jórészt már akkor is közhelyszámba menő igazság volt, hogy tudniillik a

bajorok „a nemzeti eszmével”, a franciák elleni ellenállás meghirdetésével operáltak. Észreveszi a helyzet „feje tetejére” állítottságát is. „A passzív ellenállásra igazság szerint a szocialistáknak lenne legtöbb okuk és joguk: hiszen ők nem azonosítják magukat a háború bűnöseivel, ők elűzték a császárt, ők nem tehetők felelősekké a múltért – s ez mind igaz, noha módjával.” Ám a szocialisták, a közhangulathoz igazodva, mégiscsak csatlakoztak az ellenállás politikájához, nehogy a nemzet elárulóinak hírébe keveredjenek. Az ellenállás meghirdetői viszont, Németh elemzése szerint, csak visszaéltek a nemzeti sérelmekkel. „A Cuno-kormány pátosza mögül nem a nemzet elkeseredése hangzik, hanem a nagytőke ellenállása. Mert például tudvalevő dolog, hogy amíg az állam minden egyes munkás, minden egyes hivatalnok heti, illetve havi jövedelméből *azonnal* levon 10%-ot a háborús jóvátételi summára, addig rendkívül tapintatosan megelégszik a nagytőkénél ezeknek a 10%-oknak a *megállapításával*. Már most eltekintve attól, hogy a nagyvállalkozónak, nagyüzemnek, nagybanknak ezer módja van arra, hogy a saját belátása szerint állapítsa meg, mennyi legyen a 10%, az állam még külön azt is lehetővé teszi, hogy a tetszésére bízott összeget évekkel később fizesse meg, ami ott a mai valutaviszonyok mellett hallatlan spekulációs előnyöket biztosít a tőkének.” Ez az elemzés sem teljesen neutrális, „logikai” művetet persze, a gondolatmenet egy olyan konklúzióba fut ki, amelyik – bár igazságát nehéz lenne tagadni – mély személyes vallomásnak is fölfogható. „...és amíg Németország szocialistái nehéz szívvel csatlakoznak az ellenállás politikájához és követik Cunot – jobb érzésük ellenére – a kilátástalan kalandba [...], addig minden rossz és baj okai, a régi militarista-feudális kaszt nyugodtan folytatja hagyományos gyűlöletpolitikáját, nyugodtan és felelőtlenül, abban a biztos tudatban, hogy bárhogy dőljön is a kocka, csak a reakció javára dőlhet. Mert a világ hatalmasai – azok, akik parancsolnak, azokkal, akik skartba vannak téve – mindig megértették és megértik egymást.”

Ez, függetlenül a szorosan vett tárgytól, a bajor helyzettől, félreérthetetlen hitvallás. Aki megfogalmazza, az érvényteleníthetetlenül opozícióban van a világ nagy trendjeivel, s valahol a margón él.

Innen nézve már mellékes hozadéka *A reakció arcképeinek* az a kitűnő életkép, amelyet „Sturmabteilung Rossbach” népgyűléséről, söröző „vidám gyilkosok”-ról ad, vagy az a gyorsvázlat, amelyet Hitlerről rajzol.

A német viszonyok mélyebb megismerésével párhuzamosan a műértés új lehetőségei is föltárultak számára. Berlini fölfedezése, s egyben berliini tapasztalatainak újragondolására való alkalom volt számára Gottfried Benn összegyűjtött műveivel való megismerkedése. A nagy német költő, aki akkor még csupán 36 éves volt, s orvosként dolgozott, s a berlieni Reiss Kiadónál megjelent könyvében éppen elhallgatását jelentette be – a magyar irodalomban akkor még tökéletesen ismeretlen volt. Németh cikke, *Az elnémult író* (BMU, 1923, 109. sz.) minden valószínűség szerint az első magyar cikk Bennről, s az e cikkben közreadott rövid szemelvény alighanem az első magyarra fordított Benn-szöveg. A cikk érdekessége azonban messze túlmutat ezen a filológiai értelemben vett prioritáson. Németh Andor számára ugyanis Benn elhallgatása (amelyet egyébként, ma már tudjuk, az élet később „felülírt”, s Benn munkássága folytatódott) „egy nagy példa az individuum csődjéről”, s alkalom arra, hogy súlyos dolgokat gondoljon végig. Ha azt gondolnánk, hogy pálcát tör Benn fölött, tévednénk. Benn elhallgatását Arthur Rimbaud esetével veti össze (már ez a párhuzam is tekintélyteremtő!), s azt mondja róluk: „Csodálatos költők mindaketten”. Mi több, elismeri: „nekik köszönhetjük az irodalom leghermetikusabb s bizonyos értelemben

szinte legfennköltebb hangjait. Őket olvasva, érezzük a teljes tudattal élő ember magányos fenségét.” Rimbaud és Benn példája azonban számára, túl a művészet szokásos keretein, a modern, önmagát kifejezni akaró ember paradigmatis esete is. Az irodalom ugyanis, fölfogása szerint, „sok minden egyéb szempont mellett legelsősorban mégis csak szociális tett s ebből a szempontból (amely öntudatlanul és kényszerítőleg hat az íróra) állandó alkalmazkodás egy, ha csak ideálisan is elképzelt közösséghez”. Az irodalom nagyrészt forma: „általános közlési módok, a kor nyelvéhez és ízléséhez képest. *La reste est littérature*: mondta Rimbaud barátja, Verlaine, nagyon helyesen.” Az, „amivel az író gazdagabb és másabb elődeinél”, „a személyes új”, persze érték az irodalomban. „De ez nem a lényeg, hanem csak a nüance, az íz, *a je ne sais quoi* s hogy úgy mondjuk, a márkáját, a valórjét adja az alkotásnak.” Németh azonban észreveszi, hogy az irodalom eme staus quójához mérten mind Rimbaud, mind Benn esetében jelentős elmozdulás figyelhető meg. Mi ez a mindkettőjükben meglévő közös valami? „[M]indketten a végsőig, a kimondhatóság legszélso határáig fejezték ki magukat. Egészen addig a pontig, ahol a szavak teljesen megszűnnek.” Mindkettőjükben megvan „az én kifejezése”-nek „tragikus komolysága”. Ám, mondja Németh, a „szélsőig vitt énkifejezés megbontja az emberiség egyensúlyhelyzetét és személyesen a neurózis vagy a kétségbeesés partjaira visz”. A cikk, e helyzetet diagnosztizálva, két nagyon lényeges mozzanatot ismer föl. Az egyik, mondhatnánk, esztétikai természetű: „Az ember lépten-nyomon azt érzi náluk [ti. Rimbaud-nál és Benn-nél], hogy elfogy a nyelv, hogy nincs honnan venni szavakat; mégis, ahogy nyelvük anyagát modellálják, a kimondhatatlantól új területeket hódítva el és rögtön a meglévő lehetőségek művészi tökéletességével: az minta marad.” Ez a fölismerése, nem kétséges, igen nagy elismerést rejt magában, s mindenképpen megjegyzésre érdemes, hogy az első magyar Benn-interpretáció mindjárt ily szembeötlő kvalitásérzékről árulkodik. A másik fölismert mozzanat viszont inkább szociológiai, vagy ha tetszik, szociokulturális összefüggés. Benn kapcsán ugyanis Németh, nagyon tudatosan, a „magányos ember és a közösség viszonyáról” beszél, s e viszony aktuális lehetőségei érdeklik. S fölismerése e tekintetben is releváns: „nyilvánvaló, hogy Rimbaud és Benn számára nincs közösség: a tudatuk tulakut, a vízióik túlságosan izoláltak ahhoz, hogy be tudnák kapcsolni az emberiség közös tudatába vagy álmába.” Ezért, nem véletlenül, úgy látja: Benn „az öntudatától menekül: nála a lemondás [ti. az elhallgatás]: intellektuális csömör.”

A cikk ennél tovább nem megy, itt megáll. Bár tudja s kimondja, hogy itt nem valami egyéni-esetleges vagy véletlenszerű fejlemény érhető tetten: „Ma [...] az elhallgatás szinte biológiai szükségesség – és [...] már azok is bejelentik, hogy elhallgatnak, akik még nem mondtak semmit”, mégis Benn esetében csak „az individuum csödjé”-nek „nagy példáját” látja. Ám ez, ha jól belegondolunk, egyáltalán nem kevés. Ha Németh cikkét Benn későbbi sorsának, nemzetiszocialista „kisiklásának” ismeretében olvassuk, értékes muníciót lelünk benne a Benn-problematika megértéséhez. S ugyanakkor az irodalom általános kondícióinak (s egyben Németh személyes opciójának) megértéséhez is közelebb jutunk, ha figyelembe vesszük azt, amit Benn (időleges) elhallgatása mögött Németh meglátott. „Feladják a küzdelmet” – mondja a két nagy elhallgatóról –, „mert végre is rájönnek, hogy a küzdelem [az önkifejezésért] tárgytalan, az öntudatot le kell fokozni, nem maradhat ilyen éles”. S azért hallgatnak el, mert „féleszmélettel dolgozni, kényelmes kézzel nem tudnak”. Úgy vélem, Németh Andor itt a modern irodalom sarokpontját, „billenési pontját” nevezi meg. Azt a létérzékelési és gondolkodástörténeti határhelyzetet, amelyet a kései modernitás jelent, s ahonnan – a jelek szerint – már csak az „elhallgatás” valamely formájába, vagy az úgynevezett posztmodernbe nyílik út. (Ismeretes, ez az alternatíva bontakozik ki majd végletes sűrítettségben Németh Andor tanítványánál és barátjánál, a kései József Attilánál is, s maga Németh ezt nem hajlandó majd – önvédelemből – „végigküzdeni”.)

Ami nagy valószínűséggel állítható: e Benn-cikk megszületésére, s a benne megfogalmazódó problematikára a berlini s tágabban: németországi élmények és tapasztalatok nélkül aligha kerülhetett volna sor. A nagy alternatíva ilyen élesen sem Bécsben, sem Budapesten ekkor még nem volt érzékelhető, „meghallható”.

S ebből a problémaérzékelésből, ebből a megnyíló nézőpontból nyer jelentőséget az *Ernst Barlach* című, 1923. júniusi „szinikritikája” is (BMU, 1923, 133. sz.), amelyben a régóta olvasott, de személyesen csak Berlinben megismert Ernst Bloch egyik gondolatát aktualizálja. A probléma, amely foglalkoztatja, itt is az önkifejezés művészi lehetőségei körül forog: „A technikában való járatlanság – mondja ez a mély bölcselő [ti. Bloch] – épp úgy lehet áldása, mint átka a magát kifejezni akaró léleknek. Az étellel küszködő dilettáns – akinek ügyessége még a legközepesebb régi mesterek művésziességét sem éri utol – különös, ügyetlen, stílustalan, de annál kifejezőbb és szimbolikusabb alkotásokat hozhat ki magából – talán éppen azért, mert a művészi kifejező eszközök csínjával-bínjával bánni nem tud. Ez egészen magára van utalva és korunk rettenetes levegőjében a legfullasztóbb magányból merülnek fel a legmélyebb mondanivalók.” Hogy ebből a gondolatmenetből mennyi a Bloch ötlete, s mi Németh személyes hozzájárulása, nem igazán érdekes. Az átvétel ténye, sőt lehetősége is, az aktualizálás is Némethet jellemzi, s ráutal arra az erőfeszítésre, ami őt mozgatta: az önkifejezésnek, az „igazi” én kifejezésben való megtalálásának egyszerre művészi és spirituális indítékú keresésére. Barlach, mondja Németh, önmagát is jellemezve, „abszolút hívó, de nem talál helyet a hitnek a világon. A jó, az abszolútum adva van valahol, egészen biztos, hogy meg van – mondja Barlach: de hol? Honnan vegyem, hol keressem azt, amiről tudom, hogy van? És hogy éljem ki azt, ami bennem is van, de nincs olyan tettem, szavam és mozdulatom ami ne annak ellenkezője lenne?” Ez az önmaga lehetőségeire való rákérdezés, amely majd Franz Kafka életművéhez is elvezeti, Némethnél a judaizmus ezoterikus hagyományának aktualizálásából származtatható, maga Bloch is csak ezt az inspirációt erősítette benne. Ám nem csak, sőt elsősorban nem is „zsidó” problémáról van itt szó: a modernitás emberének mélyebb és általánosabb érzelmi antinómiája jelentkezik itt. S nagyot tévednénk, ha lebecsülnénk ennek a problémakörnek a történeti relevanciáját. Maga a kérdésfeltevés is, majd a kérdésre adott ilyen vagy olyan válasz is messzemenő gyakorlati következményekkel jár, meghatározva ember s ember lehetséges viszonyát a mélyen válságos történeti időben.

Az, ami az önkifejezés lehetőségét illetően itt megfogalmazódik, kétségkívül Németh Andor alapdilemmája: munkássága, egész életműve az erre adott „válaszok” alakulástörténetét rajzolja ki. S mind spirituális, mind művészeti applikációi jelentősek. Úgy látszik, valamiképpen az életmű egészét alakította, hogy Berlinben, egy speciálisan éles krízisszituációban e kérdéskör tudatosulhatott benne.

Külön hely illeti meg a berlini periódus egyik legizgalmasabb írását, amely datálása szerint 1923. június 12-én íródott, s a német „pénz értékének hirtelen és katasztrófaszerű lecsökkenése” váltotta ki. Ez *A kétségbeesett Berlin* című cikk (BMU, 1923, 136. sz.) terjedelmi kötöttségei ellenére meglehetősen összetett, több szólamban is megszólaló írás. A pénz értékhuillámzásának leírása, amely a német történelem alakulása (és egyben: megértése) szempontjából aligha becsülhető túl, bármennyire érdekes is, csak az egyik, s nem is a legfontosabb szólama a három részre tagolt cikknek. A másik kettő, bár egymástól is különbözik, s csak alapjaiban függ össze a két rész, sokkal érdekesebb. Az első rész, bár szubjektivitása tagadhatatlan és eltúlzásai is nyilvánvalók, egy meglehetősen szuggesz-

tív apokaliptikus vízió. Mint jóslat, rövid távon nem teljesült be, hosszú távon azonban kísérteties pontosságú jövődőlésnek tekinthető. A vízió, a maga irodalmias expresszivitásában, egyszerre fejezi ki a valós német helyzetet, s Németh Andor személyes világérzékelését, „közérzetét”. Nála a „forradalom, mint egy kísérteties árvíz” jelenik meg. „Nem tudni honnan jön, hogyan keletkezik, hol kellene bedugni a forrását. Hirtelen bugyborékol fel az óriási birodalom területén, egyik nap itt, másik nap ott. Ma Bautzenban, holnap Drezdában, holnapután Lipcsében. Ez nem a hirtelen katasztrófa sorsszerűsége, hanem az elkerülhetetlen végzet lassú, előbb tapogatódzó, játékosan ijesztgető villódzása, az alattomos ár, az alattomos tűz lappangó terjedése. A föld alól jön”. Egy operacionalizálható mozzanatokban gondolkodó politikai elemző ezzel a vízióval aligha tudott volna mit kezdeni; ez a politikusok számára alighanem csak „irodalom” volt. Ám ez a vízió egy képváltás után már pontosabban értelmezhető, „lefordítható” stádiumába érkezik: „A militarista vaslemez, a minden magánszabadságot összepréselő mechanizmus – igen, mint a poe-i novella vasmennyezete – matematikai lassúsággal ereszkedik le a világra. Miránk milliókra, akiken az elemek és a prés kiverelkedik a harcukat, nem várhat más, mint a legborzasztóbb halál: a fulladás.” Majd, magát konkretizálva, még egyértelműbben: „A megfulladás: ez a középeurópai kisemberek, hivatalnokok, tanárok, művészek, magánzók és nyugdíjasok sorsa. Akik nem elég frissek, nem elég ügyesek, nem elég lelkesek, nem elég élelmesek és nem elég hívők ahhoz, hogy siberek vagy forradalmárok legyenek. Akik fölül először a szellemi atmoszféra húzódott el, aztán a külső megélhetés és most nemsokára az emberi méltóság utolsó maradéka; akik a nagy társadalmi kalkulációkon is csak mint passzívák szerepelnek, még ágyútülteléknek sem jó szemétnek, amit le kellene seperni a világ képéről.” Nem kétséges, egy érzékeny, anticipatórikus agy közérzet-kifejező, korjellemző víziója ez: utólag is sok mindent megmutat a korról s a benne vergődő emberekről. S arról a nagy és széles keretek közt érvényesülő *kondicionáltságról*, amely majd az 1933-i német fordulatot is megszüli, vagy legalábbis lehetővé teszi.

Az igazán érdekes azonban a cikk második része. Ez a fejezet ugyanis részben maga hatálytalánítja az első rész túlexponáltságát, apokaliptikus „túlzásait”, mondván: „a világ világ marad és nem omlik az első szélre össze”, az „olvasó [pedig] művelt, magasan felelttem áll és nagyon jól tudja, hogy mindez nem így fog megtörténni”. (Ez persze legalább annyira retorikai fogás, hogy „eladhassa” az igazán lényeges, de az olvasók számára még egyáltalán nem evidens „túlzásait”, mint valóságos helyesbítés. S ugyanakkor a személyes érzület írás közbeni lehiggadása is.) Másrészt azonban az első rész elmélyítése, konkretizálása is egy olyan területen, az emberi érzületben, amelyet mint író Németh a leginkább ismert. Szempontja, amelyet a „politika” rendszerint s legfőljebb harci eszközként forgat, de nemigen van rá tekintettel: az emberi méltóság. S itt diagnózisa, bár csak egy író tudta így megfogalmazni, tökéletes s olyan mélységekbe világít be, ahová a politikacsinálók általában nem látnak le: „[H]a a léleknek teste lenne: milyen görbe, embrionálisan összehúzott térdekkel, milyen összebicsaklott ujjakkal, milyen ijedt, mindentől reszkető pillantásokkal kellene ábrázolni ezeket? Hát élet az, ahogyan a milliónyi többség túri, féli, reszketi a kisebbség kiszámíthatatlan mozgolódásait és akaratrugaszkodásait?”

Ez a metaforizáló, képes ábrázolás nemcsak érzékletes, s nemcsak pontos, de mélyen személyes is. Amit ugyanis ennek kapcsán még elmond, az úgy vonatkozik az akkori viszonyokra, hogy közben a legszemélyesebb vallomásként is fölfogható. „Az emberiség lesújtó többsége” – mondja – „lecsavart öntudattal éli keresztül ezeket az időket is, mint minden időket és úgy látszik, a történelemfilozófiának problémája marad, mert nyilván az élet egyetlen lehetősége a nagy tömegeknek ez a megmozdíthatatlan fatalizmusa. Aki átlátja ezeket az összefüggéseket, az fellázad vagy megőrül vagy örökké béna lesz és haláláig utálkozó. Csak csendes öntudatlanságban viselhető el ez az élet, abban a félho-

mályban, amelyben a fáktól nem látni az erdőt, amelyben a kis én életes és testes igényei dominálnak s a legszűkebb hozzátartozókon túl megszűnik a világ.”

Aki ismeri ezt a világosan fogalmazó diagnózist, az nem hihet abban a legendában, amely Némethről a kortársakban s egyes mai irodalmárokbán is él. Nem hihető, hogy „passzivitása”, amelyet a jellemzőjeként emlegetnek, de amely lényegében csak a fölszínen jelentkezett, s „kifelé”, a társadalmi közeg számára „mutatta” így őt, csupán a „fekete kolosztör” élményére vezethető vissza. „Aki átlátja ezeket az összefüggéseket” – olvashattuk tőle –, „az örökké béna lesz és haláláig utálkozó”, s ez bizony magas tudatosságú, megvilágosító erejű önjellemzés. Még akkor is, ha ez az önmaga megfogalmazta minősítés életvezetésének és pályájának csak egyik, s inkább csak külsőséges vonulatára igaz. Mert bár sem forradalmár nem lett, sem meg nem őrlött, tehetsége és művészi ösztöne – ha csakugyan ritkán, kivételes pillanatokban is – később is, Pesten élve is szembeszegült e „bénasággal”. A „lecsavart öntudat” nála inkább a *várakozás* egyszerre koncentrált, s mégis visszafogott beállítódásához vezetett.

Ez azonban, mint éppen a *Bécsi Magyar Ujságnál* töltött időszak föltűnő aktivitása mutatja, egyáltalán nem alkati sajátossága volt, s nem is egy „öselményre”, az internált-ságra vezethető vissza. Sokkal inkább a kor nagy trendjére való tudatos és személyes, alkatilag is kondicionált reakciót kell benne látnunk.

8

A berlini tudósítói munka különleges, az addigiaktól gyökeresen különböző epizódja volt az északi kiküldetés. Németországnak a vesztes háború utáni mély válságához mérten ugyanis Svédország a kiegyensúlyozott konszolidáltság világát jelentette. Ez az addigiaktól merőben különböző élmény, egy új életvilág viszonyaiba való belepillantás azonban, esetleges várakozásainkkal ellentétben, Németh számára nem volt egyértelműen megnyugtató. Érzékenysége szépen kiderül *Stockholm* című, 1923. júliusi cikkéből. (BMU, 1923, 179. sz.) E cikke nagyjából az, amire a címből s az élethelyzetből következtethetünk: egy jó tollú író városismertetése, az odalátogató idegen személyes impresszióival fűszerezve. Akár egy útikönyv stockholmi fejezetébe is beilleszthető lenne. Mint ilyen, persze, színvonalas, profi produkció, a svéd viszonyok iránt kíváncsi olvasó érdeklődéssel olvashatja. Németh azonban e cikkében sem tagadja meg önmagát. A jól bemutatható főlírást rajzolva, az irodalomra is sort kerít. S a nagy drámaíró, Strindberg klasszikussá válását észlelve észreveszi a svéd kultúra „furcsa”, az akkori európaihoz mérten erősen nivellált és temperált alaptónusát. S ez az a pont, ahol túllép a Baedeker-író megfontolásain, s megérzi egy fejlődési lehetőség tagadhatatlan fonákságait. „Furcsa ország furcsa kultúrája” – jegyzi meg. Majd egyetértőleg egy svéd költőt idéz: „Svédországban annyira elterjedt az általános műveltség – az országnak negyven év óta egyáltalán nincs analfabétája –, hogy a szokatlan erős impulzus aránylag ritkább nálunk, mint a sokkal visszamaradottabb országokban. Az anyagi és a szellemi közvagyon önkéntelenül is nivellálja az impulzusokat.” Hogy ki ez a költő, akit idéz, nem tudjuk meg, de akár valós idézet ez, akár csak helyzetjellemzésre szolgáló fiktív „idézet”, azaz Németh személyes véleménye – ez a diagnózis Németh Andor szerint *veszteségről* árulkodik. A veszteséget érzi a svéd irodalomban is: „Ilyen nivellált, mérsékelt, középsteru az irodalmuk is, az, ami a kivételes Strindberg után jött. Nagyrészen annyira átlag, hogy már nem is fordítják őket, a nagy skandináv irodalmi korszak elmúlt.” Ez a jellemzés, a látszat ellenére, nem egy esztéta-lélek fanyalgása, s az irodalmi produkció minőségéért aggódva nem sirja vissza a hajdani, kiegyensúlyozatlanabb viszonyokat, amelyek egyebek közt a Strindberg-életmű

létrejöttének szociokulturális alapjai voltak. A jómód, a kulturáltság előnyeit elismeri. De megérzi azt, hogy ezzel valami lényeges mégis elvész. „A jómód áldása és átka fejeződik ki a svéd sajtó hatalmas papírtengerén is” – mondja. „Hihetetlen szinte, hogy mily kevésbé érdeklik ezeket az északiakat Európa ügyes-bajos dolgai. A nagyközönséget, akik hírlapból élnek, szinte egyáltalán nem. Mióta itt vagyok, alig tudok valamit Európáról, noha naponta átlapozom a svéd lapokat. De a vezércikk a trónörökös eljegyzéséről disszertál, a lap fősabójait a motorbicikli és az autómobil-versenyekről szóló riportok töltik ki. Németország bajai a közgazdaság rovatába szorulnak, két-három rövid sorba, az általános hírek közé...” Benyomása szerint: „A neutralitás, a hagyjakot magunkra langyos levegője ez. Míg Európa vergődik, te boldog észak ünnepelesz...” Ez utóbbi megjegyzés, persze, akár a „vergődő” európai irigysége is lehetne, aki hiányolja a szolidaritás gesztusait a jómódban élők megnyilvánulásai közül. S nyilván van is valami ebben a sejtésben: a válsággal sújtott Németországból Svédországba látogató Németh erre az összefüggésre kivált érzékeny lehetett. De mégsem csak erről van szó, észreveszi azt is, hogy ebben az ünnepelő jómódban, a jólét kialakulásával párhuzamosan, valami kiüresedés is végbement: a lényeges fejleményektől való elvonatkoztatás, a fölpuffasztott kisszerűségbe menekülés. „Mindenuzt, végig az országon, ünnepelnek valamit” – jegyzi meg. „Ha nincs még csak egy helyi marhavásár sem, ami miatt a kék-sárga zászlókat felhúzzák, akkor a nyár mulását ünneplik lobogó tüzekkel...” Majd hozzáteszi: „És ilyen langyosak, jóneveltek, a szenvedélyekkel szemben neutrálisak a nők is. Amellett öntudatosak, határozottak és megvetik a szenvedést persze. (Az általános felvilágosodottság országa ez.)”

A cikk jellege és terjedelme természetesen nem teszi lehetővé számára (s nyilván benyomásai is túlzottan frissek és alkalmiak voltak még ahhoz), hogy a jóléti kapitalizmus mélyebb elemzésébe fogjon. De figyelemre méltó, hogy egyáltalán a probléma lehetőségét észreveszi. S szimptomatikusnak kell tartanunk, hogy – mint e stockholmi impressziói is tanúsítják – a sikeres modernitás viszonyai közt, a „felvilágosodottság” diadalmaskodásában is érzékeli az emberi veszteséget.

Lelki oppozíciója tehát nemcsak a válságból válságba bukducsoló, rossz tendenciákkal telített német (vagy ahogy ő mondja: „középeurópai”) viszonyoknak szól. Úgy tetszik, maga a modernitás a kérdéses számára, jóllehet művészként s intellektuális opcióit illetően maga is a modernitás része, s nem „visszafelé”, a múltba, hanem előretekint.

9

Németh Andort, mint volt már szó róla, a német pénzügyi reform bevezetése, Berlin „drágává” válása kényszerítette vissza Bécsbe. Nem kétséges, ezzel intellektuálisan sokat veszített: Berlinhez viszonyítva Bécs ekkor az európai „történeseknek” csupán mellékszíntere volt. Ahhoz képest, amit Berlinben megfigyelhetett s tudatosíthatott magában, Bécs életvilága meglehetősen marginálisnak számított. S a bécsi emigrációnak a magyarországi konszolidációval párhuzamos lassú, de föltartóztathatatlan ellehetetlenülése (ami a *Bécsi Magyar Ujság* sorsában is megmutatkozott) tovább rontotta helyzetét, szűkítette lehetőségeit. Egzisztenciálisan is, hiszen Bécsbe való visszatérését követően hamarosan állás nélkül maradt, s mentálisan is. A vasmennyezet, amelyről *A kétségbeesett Berlinben* írt, személyes életében is mind érzékelhetőbben ereszkedett le rá.

Kántor Lajos

Gellért Sándor-olvasat (2007)

*Fejedelem?! koldus voltam,
Csak a ködökbe markoltam.
(Gellért Sándor, 1973)*

Valamivel több mint fél évszázados emléket kell fölelevenítenem ahhoz, hogy magamnak is számot adhassak Gellért Sándor költészetének rám tett hatásáról. Igaz, még nem olvasat volt az, hanem hallomás, pontosabban meghallás: első- vagy másodéves diák voltam a Bolyai magyar irodalom szakán, amikor az egyetem Arany János utcai aulájában Gellért-estet rendeztek, és én itt legalább egy órán át hallgathattam *A magyarok háborúját*, a költő elmondásában. Nem volt előtte papír (könyv), de ő mondta, mondta megállíthatatlanul a verset, amíg csak a felénél el nem akadt; látszott rajta a döbbenet az elakadás miatt, néhány másodperc múlva azonban folytatta. Jól emlékszem, hatalmas taps zárta a nem kis előadói teljesítményt. Megvallom, én elsősorban erre figyeltem, ez győzött meg. Későbbi – és már közvetlen, „hétköznapi” – találkozásainkon (többnyire Kolozsvárt, a *Korunk* szerkesztőségében) ugyancsak élvezhettem Sándor ritmusos (vers)beszédét, miközben próbáltam követni szeme villogását. Nemegyszer hallottam tőle, hogy ketten tudnak igazán magyarul: Ady Endre és ő. (Ezt a hitét, meggyőződését talán az Ady-hívó irodalomtörténész Földessy Gyula korai dicséretére lehet visszavezetni, mert ő írta le a fiatal Gellértről, hogy Ady árnyékában indult neki az olimposzi útnak, és hogy „nyelvbírában méltó társa a legnagyobb magyar költőknek”.) Verset, műfordítást, jegyzetet hozott, küldött a lapnak, ezek egy része meg is jelent. Azt sajnos már nem tudom pontosan felidézni, milyen körülmények között került sor valamelyik kiadásra szánt versköteté magyarországi könyvkiadóhoz való közvetítésére (alighanem a nyolcvanas években próbálkoztam vele), a közbenjárás azonban a kiadó elutasító véleményével ért véget.

Most, amikor Sándorral majdnem egyidősek lettünk, szükségszerűen egy más olvasatról számolhatok be; ezt az ő életútjának (1988-as) lezárulása magyarázza egyrészt, másrészt viszont a magyar (és egyetemes) költészetben bekövetkezett változások sora, a közben megismert-megélt, fontos művekbe transzponálódott világ ugyanis nem hagyja érintetlenül a valamikori, így a Forrás-nemzedék indulása előtti élményeket sem.

Számomra szinte hihetetlen, pedig irodalomtörténeti valóság: Gellért Sándor válogatott verseinek gyűjteménye, *A magány szikláján* első verse alatt olvasható dátum – születésének éve, 1937. A Vajthó László szerkesztette 1941-es antológiában, a *Mai magyar költőkben* pedig a mestere, Gulyás Pál – valamint József Attila, Dsida, Erdélyi József, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Radnóti, Szemlér, Szabédi, Faludy, Vas István, Jékely és Weöres Sándor – mellett már Gellért Sándor is jelen van három verssel; a versszövegek előtti rövid, kétsoros tájékoztatóból megtudható róla, hogy egyetemi hallgató, kötete még nem jelent meg, és Földessy Gyula mutatta be a *Hídban*. Az antológiát bevezető írásában Vajthó mint „népies szellemű, dalra beállított, sokat ígérő tehetség”-et jellemzi, „Dallamvezetése, eredeti szókapcsolatai figyelmet érdemelnek”. A három kiválasztott Gellért-vers: *Poéták nevében*, *Tornác-küszöbön*, *Családfám*. Közülük kettő nem került be *A magány szikláján* válogatásába; már ezért is idézzük a *Családfám* utolsó hat sorát, ezt a gellértes programadást:

Királyi vér az enyém:
koronám a költemény,
a tollszár a paripám,
szellő se bír a nyomán
s kis házakból a mályva
kipiroslik utána.

Nos, Gellért Sándor „koronáját” a következő évtizedekben számtalanszor elfeledni látszottak. (Ez bizonyára hozzátartozik a mottóban idézett két sor magyarázatához.) Hiába keressük nevét például az Akadémiai Kiadó 1994-es *Új magyar irodalmi lexikonában*, de az irodalomtörténet-írás is eléggé mostohán bánt vele. Legtöbbször csak a felsorolásokba került. *A tárgyias költésztől a mitologizmusig* című jelenségmonográfiájában (1981) Pomogáts Béla sűrűn emlegeti Gellértet a „Népiség és mitologikus költészet” fejezetben, s a „Parasztköltők és őstehetségek” részben másfél oldalt szentel költészete jellemzésének. A népi irodalom 20. századi történetének többi kutatója, ismert elemzője azonban nem igazán fordított figyelmet Gellért Sándorra. (Czine Mihály *Nép és irodalom* címmel 1981-ben megjelent kétkötetes tanulmánygyűjteményében sem találjuk Gellért Sándor életművének vagy akár egyetlen kötetének ismertetését.) Mi várható hát a „másik” oldaltól?

Mindmáig a legigényesebb, részletező elemzés *A magány szikláján* (1983) bevezető tanulmányában, Kereskényi Sándortól olvasható. A Kritérium Romániai magyar írók sorozatába illesztett kötet előszóírója a kronológiát tiszteletben tartó áttekintés végén Gellért költői fejlődésében két fő tendenciát nevez meg: a népiesítést és a historizálást. Utóbbit az 1946 és 1972 közötti pályaszakaszra véli érvényesnek. Erről az időszakról mondja Pomogáts Béla, hogy Gellért Sándor (és a vele együtt említett, ugyancsak a népi költészetbe sorolt Horváth István) „a romániai magyar költészet körében találta meg új helyét”. Ez – legalábbis Gellért vonatkozásában –, ma már biztosan elmondhatjuk, eufemisztikus körülírása Gellért Sándor élete második, különösen a hatvanas évektől számítható szakaszának s a költő utóéletének.

De hová is sorolhatnánk be – most már nem a politikai határok szerint – Gellért Sándort, a gellérti életművet? Szó volt a népi mitológiáról, az őstehetségekről. Szűkítve és egyidejűleg tágitva a kört, beszélhetnénk a kálvinista poétákról, beszélhetnénk a szatmáriakról; e két minőség a magyar irodalomban eléggé összekapcsolódik. De talán egy másik irodalomtörténeti sorba még inkább belehelyezhetnénk. A katonaköltőkre, katonadalokra gondolok – és ezzel a népköltészethez is visszkapcsolunk, miközben a magyar klasszikus líra olyan vonulatát vázolhatjuk fel, amely Tinódi Lantos Sebestyénnel és Balassi Bálinttal kezdődik, amelyben Petőfinek is helye van („Őrnagy úr, Petőfi, / jelentem alászan” – kezdi Gellért a *Más egekben* című versét, az *Attila sírja* ciklusban); 20. századi műköltészetünk pedig olyan végleteket mutat fel, mint Gyóni Géza és Juhász Ferenc. Persze *A tékozló ország* vagy *A halottak királya* fényévnvi távolságra van az *Attila sírja* és *A magyarok háborúja* koncepciójától, mind történelmileg, mind költői hangvételben, ám épp ezek a távolságok tudatosíthatják a mai elemzőben Gellért Sándor lírájának (verses epikájának?) a helyét, megítélését a magyar literatúrában. A távolság érzékeltetése természetesen nem az elmarasztalás szándékával történik, nem „visszaminősítése” a gellérti örökségnek, a korai felértékelésekhez viszonyítva.

Mi ragadta meg Gellért olvasóit hét évtizeddel ezelőtt? Olvassuk újra a huszonéves mikolai költő verseit – és magunk is a lelkesedők közé állunk. A *Sarác mögül*, a *Téli hajnal puskánkon*, a *Keserű költemény*, a *Tornácküszöbön* valóban nem akármilyen indulás. A *csetényi majorban* (1940) egyik szakaszát olyan – irodalomtörténetileg értékelendő – kihívásnak

véljük, mint amikor a pályakezdő Petőfi a *Megy a juhász számaron* négy versszakát vágta a kortársak szemébe. Gellért Sándor így teszi:

*Gőzölgött az ért-trágya.
Legyek-e rá büszke?
Magyarságom leghívebb
áldozati füstje.*

Igaz, hogy ezt a négy sort ki kell metszeni a harminchatból, a vers vége pedig éppen-séggel leesik; később is gyakran előfordul Gellért Sándorral (általánosítható költő-, festő-, művészetegés ez?), hogy nem tudja idejében végét vetni a zenének; itt ki is mondja a beszélő kényszert:

*Napkelőtől búvóig,
hónaptól hónapig
sokat láttam, hallottam.
Elmondom még azt is,*

*hogy Nagy Annus szép lány volt,
arca égi udvar,
és egy szalmazsákon hált
a cselédfiúkkal.*

(A részletszépségek továbbra sem tagadhatók: „Napkelőtől búvóig”, „arca égi udvar” ...) Jelzés értékű az is, hogy már 1939-ben *Veres Péter*nek ajánlja, címben is, egyik versét – közéletben szeretne „megülni, megállni”. (Zárójelbe kívánczik megjegyezni, hogy Veres Péter prózáját szintén mindvégig kísérte az „elmondom még azt is” visszatérhetetlen ösztönzése. Az utókor, ezúttal a Veres Péteré, nem díjazza ezt a fajta „sokat láttam, hallottam” direkt, realiztikusan részletező közlést. Nemegyszer persze igaztalan az utódok ítélete.)

Egy interjúban – az *Igaz Szó* 1970. decemberi, szatmári számában – a beszélgetés kezdeményezője, Cseke Péter rákérdezett Gellértre: mit kapott Mikolától, jelentett-e ez a (fő útvonalaktól távol eső) falu megrekedést. A válasz szépen, büszkén hangzott: „Németh László mondta, nagyon találóan, hogy az isten mindig ledobja a pénzét valahova. Egyszer ledobta Farkaslakára – és bevonult az irodalomba Tamási Áron. Aztán le Biharba – és Sinka István akasztotta be kampós botját. Hát valahogy én is így vagyok itt Mikolában. Amit a szellemi központról mondasz, abban igazad van. Költői és emberi mintaképem Kölcsey Ferenc, aki tizenöt évet élt itt a közelben, szatmárcsekei birtokán.” Csakhogy, csakhogy... 1966-ban írta Mikolában *Az aranyos búzaszemek* című versét Gellért Sándor; innen valók a következő strófák:

*Az éjszakát, mint Kölcsey,
én is fenn szoktam tölteni,
lelkemben két bokor kövön
az ő búzáját őrlöm.*

*Én is körbe-körbejárom
az asztalt, ki tudja hányszor,
könyvtáramban, csakhogy nem szól
senki rám, hogy: nyomtat a ló!
Kályhám sincs. És hogyha fázom,*

*felveszem a nagykabátom.
Mikola csekébb Csekénél,
jobb vón, ha benne nem élnél.*

*Az a búza is aranyos,
amit az én lábam tapos:
visszamenni már, hiába,
csak nem tudunk, Ázsiába;*

*sok bajunkért, nyomorunkért
Európán úgy vegyünk bért,
azzal álljunk rajta bosszút,
hogy Ázsiát idehozzuk.*

Ázsiát idehozni: romantikus program vagy muszájherkulesi kikiáltás? Ady Endre Európát választotta. Érmindszent és Zilah után Nagyvárad, Budapest, Párizs következett. Horváth Istvánnak Magyarózd helyett Kolozsvár – és a *Termés* jutott, Jékely Zoltánnal, Szabédi Lászlóval. Gellért Sándor Debrecen és Szatmárnémeti után visszatért Mikolába. Onnan küldte a világba (még 1959-ben) partiumi, erdélyi olvasóinak, híveinek a *Hamis bajusz, mosolygó szem* huszonegy négy soros szakaszát, az utolsó kettőt ezekkel a szavakkal:

*Nem maradt meg Európa
csárdájából, csak a nóta
bennem, csakhogy most már tudom,
s ahogy megyek, halkán fújom:*

*Az orosi gulyásbojtár
elaludt a forráskútnál,
szomjan legel a gulyája,
itassa meg a babája.*

A debreceni indításra – jó évtizeddel előbb – visszatekintve, megírta a *Gulyás Pál bűvlámpáját* (1947); fontos vers ez, és nem csupán a kezdetek hiteles rögzítéseként. Hallgassuk az emlékezést követő szakaszokat:

*A holdban egy farkas áskál.
Mit is mondott még Gulyás Pál?
Hogy az embert égi jussa,
megmenti a géniusza.*

*Elaludt a bűvlámpája.
Kiléptem az éjszakába,
olyan ez, mint a temető,
hull belé a hideg eső.*

*Rám nyerít egy nyitott kanca,
de nem hegyez már a hangra,
nem hegyez, csak visz az úton
csődöröm, a géniuszom.*

Ez volna hát, néhány idézettel alátámasztva, a szatmári vonulat, Gellért Sándor-i vetületben. Kölcsenyről szó volt. Érdemes legalább utalásszerűen két másik, a közelmúlt erdélyi – és nem csupán erdélyi – magyar irodalmából kiemelkedő szatmári költőt is megemlítenünk ebben a mai Gellért-olvasatban. Az egyik Páskándi Géza, akit szatmári tanári éve alatt (föltehetőleg rövid ideig) tanított Gellért Sándor. Páskándi Gellért-képéről, az idősebb költőtárs becsüléséről (egyelőre) csak emlékeink, illetve szóbeli közlések tanúskodnak. Szilágyi Domokos hasonlóképpen számon tartotta a mikolai poétát, erről kitűnő paródiája mond a legtöbbet (*Gellért Sándor: Ildikó*, 1969.); egy szakasz a Szilágyi-versből:

*Ide jöttek a magyarok
Ázsiából, de nem gyalog,
azelőtt a hun király jött
látni mikolai erdőt.*

(Ide vonatkozó zárójel: Pintér Lajos a *Forrás* 1988. 6. számában mint önálló Sz. D.-verset, illetve mint versparafrázist méltatja az idézett paródia egyik szövegváltozatát; meggyőződésem, hogy téves ez a besorolás, Szilágyi „Humor Parnasszus”-ának egyik igen sikerült darabjáról van szó. Ami nyilván korántsem Gellért Sándor lejáratása.) Különben ebben a Gellért-paródiában természetesen külön szakaszt kap Gellért Sándor második világháborús nagy kalandja, a „megkeserült” Don-kanyar.

Gellért életművének bizonyára meghatározó, megkülönböztetett figyelmet érdemlő része *A magyarok háborúja*, ez a mondhatni páratlan újkori magyar katonavers (eposz). A „kalandot” természetesen nem ő választotta, de mint sorköteles, behívott és az orosz harctérre dobott „rongyos baka” és a pályán már elindult költő a frontvonalbeli élményeit nyilvánvalóan versebe foglalta, előbb az *Attila sírja* lövészárokban, elfoglalt ukrán falvakban vagy a harkovi kórházban született darabjaiban, majd a több mint egy évtized termését magában foglaló, fejezetekre oszló lírai-epikus műben, *A magyarok háborújában*. A falu, a paraszti élet hétköznapijai mellett így a háború lett életre szóló élménye, és ami igazán jelentőssé teszi Gellért Sándor úgymond katonadalait, hogy a két alapélmény összekapcsolódik, harmadikként bekapcsolva a katonaelem szerelmét. Felkísértenek persze a már magába szívott történelmi-művelődéstörténeti (úgy is mondhatnánk: magyarságtudományi) elemek, a régi dicsőség összevetése a jelenrel, az alkotás parancsa azonban az ő számára az igazmondás.

*Apám, anyám kurtanyakú,
s tréfából se hetvenkedett.
Megírni az igazságot
a leghősből cselekedet.
(Hajts, kocsis! – Dobovej, 1942)*

Talán furcsa asszociáció, mégis amikor ilyeneket olvasunk a versek alatt, hogy „1942, Kurszktól keletre, egy erdőszélen” vagy „1942. Írtam Univ. alatt, a gyevicai bunkerben részegségemből ocsúdva” – Radnóti Miklós bori notesze jut eszünkbe. Gellért Sándor persze nem elégiát ír, de nem is harci riadót zeng; az ő históriás énekei, regölései eseményeket és neveket örökítenek meg, elesett bajtársak neveit és a front közelében megismert asszonyokét. Ami különös, és rá, a halálközelbe küldött „magyar legény”-re jellemző: a tragédia időnkénti feloldása visszاسzoríthatatlan életkedvvel vagy éppen humorral. Egy példa, *Magyar legény éjszakában* cím alatt (három szakasz a nyolcból):

*Hajnalban szép vászoncseléd
sétált erre kelet felé,
ide bújt, s ha nem találom,
kihűl az én magyarságom.*

*Fekete föld a két orcám,
túlhan e bánatos Volgán,
szemeimen, szívem burkán
ott szerelmem, – a vogul lány.*

*Magyar legény éjszakában
áll a világ kapujában,
el-elhajít egy csillagot
s várja a felkelő napot.*

Ez is az 1942-es Don-kanyar része, így élte és így is írta meg Gellért Sándor. Kurucok, betyárok utódja sorra emlegeti Rózsa Sándort, Bogár Imrét, Buga Jakabot, Balogh Ádámot – meg a napról napra számosabb áldozatot; mindez összesítve:

*Döng-dübörög a Don-kanyar,
kifele hát innen hamar,
vagy itt pusztulsz százezernyi
magaddal te marha magyar.*

És már jóval később (1969-ben, Mikolából) így emlékezteti apja tapasztalataira Gyulu fiút (miközben koronája egyik legszebb ékének mondja a Don-kanyarról szóló költeményt):

*A háborúban a
bennünk lévő állapot
kitör járomfájá-
ból a nagy igának,*

*megöli az embert,
és tort ül felette,
farán forgolódva
bőg fel az egekre.*

Maga Gellért Sándor egyik tervezett kötete előszavába ilyen önértékelést szánt (Kereskényi Sándor idézi, tanulmányában): „Ez a vers, *A magyarok háborúja* úgy áll ezer év küzdelmeinek a végén, mint egy nagy rovincsolás. Kik voltak az én elődeim? Ha a katonai életformát nézzük, még legközelebb áll hozzám Tinódi, a béna kezű lantos. Balassi és Amadé urak voltak, úgy katonáskodtak. Petőfi – ha közkatonák közt forgolódott is – csak Bem adjutánsa volt, őrnagy. Gyóni Géza? Ő a germán és szittya összefogásról ír és arról, hogy »Ferenc Ferdinánd jár a hadak élén«. Én mint »katonaköltő« nem tartoztam közéjük. Rongyos baka voltam, akinek se üstje, se füstje...” Egy másik előszótervezetben vitatkozik azokkal, akik a népi költők közé sorolják: „csak annyiban vagyok népi – írja –, amennyiben Ady az volt.” Ebben, azt hiszem, Gellért Sándor téved. Abban viszont bizonyára nem, hogy meg akarta – és némelykor meg is tudta – mutatni: „Arany és Ady után is milyen sok szépséget lehet még kiemelni a magyar nyelvből”. Leginkább ezért tarthatjuk számon őt a jelentős szatmári költők közt – a Kölcsénytől Páskándi Gézáig és Szilágyi Domokosig vezető sorban.

Fekete J. József

Bájosan együgyű kőszobrok

Helyi színek és túlszínezések négy Gion-regényben

A köztudatban mindmáig él az a tévhit, hogy magyar nyelven nem születhet világirodalmi jelentőségű, vagy bár világirodalmi színvonalú prózai alkotás, a magyar költészet köztudottan rangos, de a prózában nem számítunk a jelentősebb irodalmak közé. Ezen a megítélésen Kertész Imre 2002-es irodalmi Nobel-díja se változtatott sokat, a külföldi könyvvásárokon, fesztiválokon való magyar szereplés népszerűsítő eredménye pedig a felmérések – és becslések – szerint aránytalanul kevés a ráfektetéshez képest. A magyar irodalmi szakmai egyesületek értékelése viszont, hogy „a magyar irodalom a magyar kultúra és az ország egyik leghatékonyabb nagykövetévé nőtte ki magát, az Európa-szerte kimagaslóan népszerű és elismert kortárs magyar irodalom az ország potenciális reklámhordozójává lett”. Mégis az a gyanúnk, hogy nem figyel irodalmunkra kellőképpen a világ, az érdeklődés vélt vagy valós hiánya azonban korántsem indokolja, hogy mi magunk ne vegyük észre íróink teljesítményeinek értékeit. Mondanám: világirodalmi értékeit, de a világirodalmiság mivoltát illetően nincs közmegállapodás, van, aki a goethei gondolat szerint mennyiségi meghatározásnak tekinti, mások inkább Babits, vagy még inkább Szerb Antal nyomán arisztokratikus kirekesztést, illetve beemelését értenek alatta; én itt olyan irodalmi alkotások gyűjtőfogalmaként használok, amelyek fordításban bármely nyelven érdeklődést keltő szövegalakzatként funkcionálnak, az idegen ajkú olvasó azért olvassa végig őket, mert a történet egzotikumában is magára ismer.

Az utóbbi közel fél évszázadban a világirodalmat olyan helyeken írják, ahol a szerzők képesek megtisztítani a helyi színeket, a félreértelmezők által indokolatlanul elmarasztalt couleur locale-t a ráarakódott provincializmustól és a belterjességtől. Műveik mind a helyi színek jegyeit viselik magukon, és ez a couleur locale nem piszmozgó realizmus, nem harsány népieskedés, hanem az élet megélésének teljessége, függetlenül attól, hogy Latin-Amerikában, Afrikában, a Távol- vagy Közel-Keleten születnek, és tekintet nélkül arra, hogy milyen nyelvű irodalmakba soroljuk őket. Közös nevezőjük a helyhez kötöttség, a Márquez-féle mindenkor Macondo-jellegű mikroközösség életéből való merítés, egyéni sorsok felvetése, amelyek mögött népek, nemzetek, embercsoportok sorsa tükröződik, és általuk a mű a helyi kötődések fölé emelkedik. (A helyi színek ugyanis nem feltétlenül a törzsi szokások megjelenítését feltételezik.)

A magyar irodalom elsősorban azért számít „kis” irodalomnak, mert kevesen beszélik a magyar nyelvet, még kevesebben olvasnak magyar nyelven született irodalmi alkotásokat. Ezen a kis irodalmon belül léteznek még kisebb irodalmak, a nem anyanyelvi környezetben élő magyar alkotók magyar nyelvű műveinek összessége. Ezek az idegen nyelvi környezetben keletkezett irodalmak (nevezték már őket kisebbséginek és határon túlinak, emigránsnak és nyugati magyarnak stb.) esetében nincs konszenzus az irodalomtörténet-

írásban, újabban azonban egyre többen hajlanak afelé, hogy az idegen nyelvi környezetben létező magyar irodalmat az egyetemes vagy egységes magyar irodalom részének tekintsék, azzal, hogy ezek a kisebbségi irodalmak magukon hordozzák a keletkezésük helye és körülményei által meghatározott karaktert, ami mögött ugyancsak sok minden elfér, az egyetemes magyar irodalom és a többségi nyelvű irodalom hatásától kezdve a helyi színen át a provincializmusig és a dilettantizmusig. Azok számára, akik a kisebbségi magyar léthelyzet magától értetődő megnyilvánulási formájának a provincializmust tekintik az irodalomban, korántsem egyedüli, de meggyőző ellenpélda lehet Gion Nándor életműve, ami a Vajdaságban élő magyarság huszadik századi történelmének szinte minden részletét magába olvasztotta, ugyanakkor vitathatatlan esztétikai színvonala elutasítja a provincializmus mindennemű vádját, hangütése pedig semmit se vállal a kisebbségi irodalmakkal szemben feltételezett/elvárt siránkozó, önsajnálható, másokat okoló megszólalásból.

Gion írói pályáján kétségtelenül sokat lendített, hogy az újvidéki *Új Symposion* folyóirat vonzáskörében indult, íróvá válásában azonban ön- és céltudatosságának volt döntő szerepe. Eleve írónak készült, előtte azonban kenyérkereső szakmát szerzett, minden bizonnyal elméleti szinten, ugyanis bizonyára ő lehetett az egyetlen szakképzett géplakatos, aki a legapróbb műszaki probléma előtt is meghátrált, inkább nem kávézott, de a kotyogóját szét nem szerelte volna, kenyeret ezzel a szakmájával nem keresett. Technikai ügyefogyottságára komédiázó kedvében jócskán rájátszott a későbbiekben. A reszelő helyett a toll, a papír és a memóriája volt az igazi szerszáma, ezek által került az ipariskola után az éppen induló újvidéki Magyar Tanszék első hallgatói közé, és a *Symposion* (az éppen ebben az időben *Új Symposion* néven megújuló) folyóirat szerkesztőségébe. Midőn ottani társai tájékozódásukban és szövegalkotásukban a ma némi jelentésszűkítéssel, ennél fogva félreérthetően jugoszlavizmusként emlegetett nemzetköziség, a nemzet fölé emelt internacionalizmus felé fordultak, Gion Nándor megmaradt a maga ifjúkori, nemzeti karakterű élményvilágánál. Már fiatal íróként hatalmas életanyag birtokában volt, ennek megszólalási formáját kereste. Első regénye, a *Kételtűek a barlangban* (1968) az *Új Symposion* folyóirat műhelyében készült, bevallottan engedményeket téve a szerkesztőknek a modern kifejezőeszközök iránti elvárásai előtt. Gion se interjúiban, se visszaemlékezéseiben nem sokat foglalkozott ezzel a regényével, nem tartotta túl jóra sikeredettnek, sőt egyenesen silánynak mondta „modernkedései” miatt, bár hangsúlyozta, hogy a kritika mégsem verte kalapáccsal fejbe érte. Az interjúkészítők se törődtek különösebben vele, csupán azt észrevételezték, hogy a mű lényegében generációs regény, a szerző korosztályának problémáival foglalkozik. Ez igaz is, csak hogy ezeken a nemzedéki életszegmentumokon átsütnek egyéb, nem csupán az adott generációhoz kötődő, a későbbi művekben egyre nagyobb teret nyerő problémák, és a kisregény Gion Nándort eleve teljes írói eszköztárának vértetéiben mutatta fel. Egyben ez a regény tanúsítja, hogy szerzőjében az öncélú modernkedéssel szemben tudatosodott a kisebbségi magyar sors megjelenítésének feladatvállalása, amit a következő regényétől fogva programszerűen művelt.

A *Kételtűek a barlangban* regényt in medias res indítja, mintha az elbeszélő és az olvasó már régtől fogva ismerné egymást, mintha az olvasó a könyv első lapjának felütésével voltaképpen egy korábban félbeszakadt beszélgetés folytatásának írásos dokumentumát vette volna kezébe, az elbeszélő illetékességéhez pedig nem férhet kétség, hiszen nyomatékosan közli, hogy amiről beszámol, az „szórol szóra így hangzott” el. A történet szerint hét, ipari iskolát végzett fiú megalapította az Első Amatőr Hegymászók Egyesületét, ennek keretében a tudás meredek csúcsait kívánták megmászni, ám a Szegény Kis Rahmánovicsnak – már itt megjelennek az állandó jelzőkből alakított személynevek – az alapítástól számított hetedik napon történt vízbefúlása szétzüllesztette a társaságot, egyben lezárta a mű keretét. A közbeeső napok esti találkozóiról szóló beszámolókból Gion, ha rövidre kíván

zární egy-egy történetet, előre-hátra sétál az elbeszélés idejében, s ez a módszer elbeszélő prózájának meghatározó jegyévé válik. Az Egyesület rotációs hierarchikus rendbe szerveződik, minden este más elnököl, és felvezeti a témát, aminek célja a haszon nélküli dolgok gyűjteményének elkészítése. (Ennek a motívumnak az ellentéte huszonkét év múlva jelenik meg a *Börtönről álmodom mostanában* regényben, ahol a szeszcsempész Istenfélő Dániel a szellemi értékek megőrzéséről és terjesztéséről beszél Kiss Lajos éjszakai portásnak.) Miközben a hegyekről, a kaktuszokról, a barlangban élő kétéltűekről és csúszómászókról, a nőkről, a zöld legyekről és a vezetékgömbökről tárgyalnak, diszkrétan képbe kerülnek az 1948–49-es jugoszláviai kirakatpercek, a kényszermunkára hurcoltak ártatlan szenvedései, az Őrnagy figurájával pedig megjelenik a szovjet gyakorlat elutasítása (ami a következő, *Testvérem, Jóáb* című regényben a csehszlovákiai 1968-ban aktualizálódik), valamint a többpártrendszer igénye. Amiről persze a regény elbeszélője mint reakciós eltévelyedésről mondhat csak ítéletet, a történetbe vont hősök sorsa ugyanis túl sok retorziót idéz meg a múltból és az elbeszélés jelenéből, az írónak pedig illet ismernie és betartania a kimondhatóság politikai korlátait. Az Őrnagyot retrográd, társadalomellenes figuraként jegyzi a társaság, ugyanilyen minősítést nyer a Zöldinges Idióta, aki „talán az Őrnagnál is károsabb, mert fiatal, cinikus, gyáva, de hatékony és szaporodóképes”. Ezeknél a megállapításoknál a regény hangadója, Baras a rendszer, a (kommunista) párt hivatalos álláspontját nyomatékosítja társai előtt, amivel Gion megalapozza törbecsalhatatlanságát, saját – önironikus – szavával minősítetten: sunyiságát, ami lehetővé tette számára a tények megírását anélkül, hogy a hatalom fogást találjon rajta. Amit Baras szajkózott kritikaként mond, merő cinizmus, ő valójában szimpatizál az Őrnaggal, a Zöldinges Idiótával ugyan nem, de a maga hatékony és szaporodóképes fiatalságával annál inkább. Ez Baras alakjának megformálásából válik világossá: a magasabb rendű cél megszállottjának tűnik, de voltaképpen nem az, inkább valamiféle botcsinálta forradalmár, akit csak addig érdekel a forradalom, amíg annak szükségéről meg nem győzi a környezetét, majd újabb izgalmakat keres – végtére nem rebellis, hanem csak kamasz, aki a kiválasztottság-tudat és a társadalmi realitás között őrlődik. A fiatal forradalmár alakja mögött mindenképpen ott sejtethjük, vagy beleérezhetjük a francia diákmozgalmak által 1968 májusában indított tiltakozó mozgalmat, amihez ötmillió munkás is csatlakozott, és ami polgárháború-szerű, államválságba torkolló utcai harcokhoz vezetett, akár azt is, hogy egy hónappal korábban merényletet kíséreltek meg Rudi Dutschke, a Szocialista Német Diákszövetség elnöke ellen. Ez a háttér természetesen nem jelenik meg expliciten kifejtve a regényben.

A Baras társaságában lévő fiúk mindannyian hordozzák a múlt nyomasztó élményét, és erről – amennyire a regény megjelenésének idejében lehetett – vallanak is. Amikor például Salamon szinte csak mellékesen említi, hogy a háború után is sok hullát látott úszni a folyóban, akkor arra a mintegy negyvenezer vajdasági magyarra utal, akiket a partizáncsapatok 1944 végén és 1945 elején lemészároltak. Angeli a családi házuk államosításának keserű történetét idézve konkrétan fogalmaz: „Tudni kell várni, mert én ismertem embereket, akik nem tudtak várni, és ezért kicsupálták a körmeiket, összetörték a bordáikat, és még sokkal szörnyűbb dolgokat is műveltek velük.” Szinte mindegyik fiúnak volt már kalandja az árvaházi lányokkal, akik végtelenül szomorúak, engedelmesek, de minduntalan sírnak. A kalandok mögül Gion a szocializmus képmutatására utal, amivel a javítóintézet fennállítását azzal tagadta, hogy árvaháznak titulálta.

A kisebbség érvényesülési problémáját az öngyilkos Hornyák tanár úr és Rahmánovics Hasszán párbeszéde tudatosítja a regényolvasóban. Az ipariskola magyartanára a magyar osztályba jár, szerb-horvát anyanyelvű, mohamedán hitű fiúnak – persze, hogy nem egy színmagyarnak, az túl egyértelmű, vagyis politikailag támadható lett volna – azt magyarázza, hogy ugyanúgy nem érti az idők szavát, miként ősei se értették, akik épphogyz

áttértek a mohamedán hitre, a törökök már ki is vonultak az országukból, kisebbségiként (tulajdonképpen: magyarként) ebben az országban semmire se viheti. Hornyák tanár úr sorspéldája pedig annak közvetlen ábrázolása, ahogy a szocializmus paneljei mögött folyamatosan dühöngött a sovinizmus a nagyszerű Jugoszláviában. Erre Gion a következő, *Testvérem, Joáb* című regényében azzal emlékeztet, hogy Akilev rendőrfőnök Kovács Palit vádolja nemzeti gyűlölet szításával, amikor az a mások mellett az apját is agyonverő, a háború utáni rendőrfőnököt, Opatot a magyarokkal szemben elkövetett vérengzésére emlékezteti. Baras a képmutatásból és a beletörődésből akart szabadulni, és ehhez magával csábítani társait. Nem kis bátorsággal mondta a pártról (amelynek maga is tagja), hogy: „összejön egy csomó ember, egyformán megmerevítik az arcizmaikat, és szavakat mondanak, aztán hazamennek, az arcizmaikat másként merevítik meg, és vacsora közben jóízűen röhögnek ugyanazokon a szavakon”. Baras nem akart merev arccal járni, a fűtőházban olajos vasdarabokat reszelni, irtózott a piszoktól, átvitt értelemben is tisztán kívánta tartani a kezét, s ennek érdekében elbeszél egy nemzedéki problémákból megképződött, azokon azonban túlmutató történetet.

Gion Nándor második regényének elbeszélő hőse, a *Testvérem, Joáb* (1969) Tamása, akit leginkább Tomnak szólítanak, kevésbé aggályos az erkölcsi kérdések tekintetében. Annak ellenére, hogy a regényben bemutatott asztaltársaság, miközben rumot és vörösborot iszik, sült halat ropogtat hozzá, szinte infantilisán viszonyul környezete jelen és múlt idejű problémáihoz, pontosan ismeri azok erkölcsi vetületét. Tamás építkezési ellenőrként korrumpálódik, visszalopja ismerőse eltulajdonított pénzét, és minden lelkifurdalás nélkül, pontosabban zsarolással, megtartja az összeg egyharmadát, devizaüzérkedésben közvetít, és sorsára hagyja a lányt, aki őt nagyon szereti, és tőle reméli gyógyulását. A regény kezdetén megjelenő szimpatikus elbeszélő a történet végére erkölcstelen figurává aljasul, leromlástörténete során pedig csak annyi történik, hogy a csatorna menti kisváros vezetéséhez idomulva maga is egérutakat épít arra az esetre, ha valami rosszra fordulna, vagyis, ha a prágai tavasz nyomán a Varsói Szerződés öt tagországa katonai intervenciót kezdene Jugoszlávia ellen, ami során kétségkívül háború törne ki. A lezárult életműben a *Testvérem, Joáb* az elbeszélte történelmi időt illetően beilleszthető Gion családtörténeti tetralógiájába, a *Virágos katona* (1973) és a *Rózsaméz* (1976) története után, az *Ez a nap a miénk* (1997) és az *Aranyat talált* (2002) ábrázolt ideje elé.

Az 1968-ban írt *Testvérem, Joáb* életanyagában naprakészen időszerű volt, ennél fogva szokatlanul provokatív műnek számított, Gion Magyarországon feketelistára, Jugoszláviában a gyanús írók névsorába került miatta, akkoriban – megjelenése előtt!, amire se előtte, se utána nem igazán akad hasonló súlyú példa – a hatalmi testületekben, meg azokon kívül is, vitáztak a kéziratról, és többen beszéltek róla aktualitása, mint esztétikai minőségei kapcsán. Pedig éppen az volt Gion legnagyobb bravúrja, hogy a jelen időszerűségét, a történet, a megírás és az olvasás hármas egyidejűségét nem tézisbe vagy feltáró dokumentumba, hanem öntörvényű regényvilágba ültette át, miközben a realizmus, mint reális szituáció és a jelképesesség felé hajló „dúsított” realizmus, mint a reális szituációnak az irreális (hiperrealista, nagyított, ismételt, naiv, túlfokozott, banalizált) felé való tágitása között mozgatta narrációját. Mintha tudta volna, hogy a későbbi, már Magyarországra való áttelepülése után írt műveivel szemben a bírálók éppen ezt a túlszínezettséget vetik szemére, mondván, hiteltelenné teszi túlzásaival a történeteket, itt is alkalmazta a „pedig pontosan így volt, esküszöm nektek”-féle hitelesítő mondatokat, miközben többször elismételte, hogy az elbeszélő azért rendel rumot, mert valaki mesélte, hogy az igazi férfiak rumot isznak, és ő is szeretne az igazi férfiakra hasonlítani, vagyis jelezte az elbeszélés és az elbeszélő személyének fiktív, alakmás jellegét, egyben pedig azt is nyomatékosította, hogy regényt ír, ami már majdnem olyan, mint a valóság, ám mégsem

a társadalmi rákfenék keresztmetszetét dokumentálja. Ugyanakkor, visszatekintve szinte jóslatnak tűnően mindaz kiolvasható belőle, ami lassacskán mélyítette az ország sírgödréét, úgy a friss keletű, mint az örökségként hordott mételyt illetően. Akkoriban, 1968-ban az 1944–45-ös magyarellenes megtorlásról, még ha az irodalom nyelvén is, még ha kocsmái beszélgetésbe szöve is, olyan nyíltan szólni, miként Gion tette, meglehetősen bátorságra vallott. Különös, hogy ezt a szálát a korabeli méltatók és bírálók nem vették észre, vagy nem vették tudomásul, akkortájt inkább a regény időszerű társadalompolitikai olvasatát tartották fontosnak, egyfajta szociális és politikai láttelepként kezelték. Egyik magyarországi kritikusáé éppen e regény kapcsán szögezte le, kellő tájékozottság hiányában, hogy a vajdasági magyarságot Trianon után nem érték olyan traumák, mint más, Magyarországtól elszakított területek lakosságát. Ha a traumákat csupán emberéletben mérik, akkor is: a vajdasági magyarságot szó szerint megtizedelték, mégpedig a legbestiálisabb módszerekkel és eszközökkel, karóba húzták, keretfűrésszel vágták szét, fejszével verték agyon, vagy egyszerűen kitaposták belőle a lelket. Erről azonban a hetvenes években Magyarországon mit sem tudtak, a titói kirakatosság gondoskodott a téma hazai és külföldi jegeléséről. Emellett égetően aktuális problémaként volt jelen úgy a politikában, mint a regényben a Varsói Szerződés országainak csehszlovákiai beavatkozása, az „emberarcú szocializmus” liberális politikájának leverése, illetve a folytatás lehetséges forgatókönyve alapján a Jugoszláviával szemben várható invázió réme, ami az ítések (és elvtársak) előtt háttérbe szorította a felemlegetett – sérelemnek aligha nevezhető – borzalmakat, noha Gion 1944/45 és 1968 párhuzamba állításával a mindenkori háborúk mindenkori rémségeire utalt. Persze ez nem emelkedett jelképes szintre, mint például a halálos döfést megadással tűrő birkák némasága Szlimák hentes márványmasztalán, a lázadást elfojtó tunyaság és az ártatlanság védtelenségének eme nyers szimbolikája.

Az adott világ anomáliáival való szembenézés már jelen volt Gion első regényében, a másodikban pedig külön hangsúlyt helyezett az író a kor kendőzetlen és tárgyilagos ábrázolására. Probléma ekkorra már akadt bőven, virágzott a korrupció, megjelent az újgazdag réteg, sorjáztak a csődök, mélyült a nyomor, a múlt sebei még nem gyógyultak be, a kisvárosban egymás mellett élt hajdani hóhér és áldozatának leszármazottja, hajdani elvtársakból lett, nyomorban élő javíthatatlan idealista és dúsgazdag köpönyegforgató, a hajléktalan és a villatulajdonos, köztük pedig a központi szereplővé előléptetett asztaltársaság, amelyhez a regény kezdetén egy németországi vendégmunkás csatlakozik. Az amúgy is szövevényes helyzetet – amit Gion addig még nem tapasztalt közvetlenséggel és egyszerűséggel szemléltetett, szinte észrevétlenül szálazva egymás mellé alakokat, sorokat, erkölcsi magatartásokat – tovább bonyolította a regényírás konkrét ideje: nyugaton diáklázadások, keleten a prágai tavasz leverése, Belgrádban robbantásos terrorcselekmény. A háború rémének fenyegetése kiélezett helyzetet teremtett, van, aki csak a cukrot és a sót vásárolta zsákszámra, meg kivette pénzét a bankból, más úgy kívánt menekülési útvonalat teremteni magának, hogy megtakarított dinárját devizára cserélte, az elbeszélő Tamás pedig magához engedte az erkölcsi romlás és a korrupció fertőzésének mételyét. Antihőssé vált, miként a kis világot irányító Joábok, akik álnok magatartásukkal (Sámuel második könyve szerint a bibliai Joáb úgy tett, mint aki csókkal kívánja kifejezni tiszteletét, majd orvul ledöfte a szembenállót) pusztulásra ítélték minden idealizmust, ártatlanságot és önzetlenséget. A mindenkori Joábok szelleme pedig nem csupán a regény konkrét terét és idejét mérgezi meg, hanem – mai szóval élve – globális hatásával az egész világot eltorzíttja.

Úgy tűnhet, túl sok a regény által tablóvá épített életanyag, s egyedül az mentette meg a regényt e súly alatti összeroppanástól, hogy Gion erre a valóságalapra nem akarta ráerőltetni a korábban ismert regényformák egyikét sem. Nem pepecselt a körülményes

indítással és lezárással, az első regényben már bevált módszerrel belerántotta az olvasót a történetbe, aminek a Fehér Ló (a Németországban dolgozó vendégmunkás) hazaérkezése és távozása mégis szabályos epikai keretet ad, majd viszonylag egyenesre fogott szálon adta elő a történetet, első személyben, a hitelesítés kedvéért minduntalan párbeszédeket idézve, gyakorta új jelentéstartalommal felruházza, illetve más szövegkörnyezetbe helyezve ismételt gondolatokat, párbeszédrészleteket, szinte egész jeleneteket, ami egyszerre feszes, de mégis ellazító ritmust adott az elbeszélésnek, miközben nyomatékosította az elbeszélő gyermeteg (romlatlanul naiv, az elbeszéltek minél pontosabb megértésére törekvő) lelkületét, ugyanakkor azt is tudatosította, hogy az olvasó irodalmi műalkotást, nem pedig társadalmi visszasságokat leleplező dokumentumot tart kezében. Gion a mesélő író típusának ritka reprezentánsa, aki az egyhangúságra, dísztelenségre, ismétlésekre, máskor érzelmekben és indulatokban gazdag lírára hangolt, összetéveszthetetlen nyelvéből olyan regényvilágot teremtett, amely csapdába ejtette korabeli avatott olvasóit, némelyikükkel elhitette, hogy tükrözött valóságképpel, nem pedig teremttel állnak szemben. Műveiben együtt jelenik meg a reális, a naturális, a szürreális, mindezt áthatja a hiperrealizmus, amivel kétségtelenül mitizálja a valóságot, ami már nem valóságként, hanem öntörvényű irodalmi világként képződik meg, és úgy is működik.

A *Börtönről álmodom mostanában* 1990-ben jelent meg kötetben, előtte Gion fejezetenként folyóiratban közölte, pontosabban fejezetenként írta meg a történetet. A *Testvérem*, *Joáb* és a *Börtönről álmodom mostanában* megjelenése között eltelt huszonegy év és tízkötetnyi regény, ifjúsági regény és elbeszélés magyarázhatja a két mű szemléletbeli és megformálási elkülönülődését. Az utóbbi, igencsak cselekményes, fordulatos műben a korábbi regényben tapasztalt megmételeződés ellentéte játszódik le, az agyafúrtnak tűnő, de valójában naiv első személyű elbeszélő egy rosszul elsült tréfa során bajba keveredik, amiért bűnhődnie kellene, ám szokatlanul könnyen kihúzza magát a megérdemelt és némi képmutatással vágyottnak mondott szenvedés alól, végül választhat a gazdag, de bűnös, illetve a szegény, de erkölcsös életvitel között, s az utóbbit választja. Döntése szöges ellentéte a *Testvérem*, *Joáb* hőse sorsvállalásának, és a megjelenített regényvilág szempontjából ez rossz döntés. Az elbeszélő ugyanis a regény kezdetén azt követően került bajba, hogy börtönről álmodott, és a történet végén, midőn rendeződni látszik a sorsa, újra megjelennek a baljós álmai. Lehet, hogy újra rosszra fordul a sorsa, ami nagyon valószínű, akár a hamarosan megszűnő tanyasi magyar iskolában vállalt tanítói állást, akár visszacsábul a Lírikusok csempészbandájához, életében nem szabadul a börtön falai közül. Ez a regényzárlat teszi biztossá, hogy Gion két idősíkból merítve hozta létre regénye téridejét. Az elbeszélés hőseként visszafiatalodott egyetemistaéveibe, a regény helyszíne itt már nem a gyermekkor Szenttamása, hanem toposzairól felismerhetően Újvidék, illetve a mitrovicai börtön és egy meg nem nevezett adriai falu. A Lírikusok márkás italokat és cigarettát csempésznek, olykor pedig nejloninget, ami a múlt század hatvanas-hetvenes éveinek fordulójára utal, a bel- és igazságügy-minisztérium üdülőjében még aktív szolgálatban lévő egykori usztasa- és csetnikvadászok pihennek, vagyis akár az előző regények történeti idejével is azonosítható lenne az ábrázolt kor. Csakhogy ennek a kornak a Jugoszláviáját nem mindenki érezte börtönnel, különösen annak a Symposion-nemzedéknek a tagjai nem, akikkel Gion is együtt indult írói pályáján. Ha a hatvanas-hetvenes évek titói Jugoszláviájáról esett szó, annak viszonylagos nyitottsága nem maradhatott említés nélkül. A nyolcvanas évek végén, Slobodan Milošević hatalomra jutásával, a joghurtforradalommal, amely során a magát szocialistának nevező hatalom vezérkara Koszovóról utaztatott fölhergelt szerbeket a vajdasági városokba, hogy ott tömeggyűléseken követeljék a „bürokratikus” és „autonomista” (a tartomány önrendelkezési joga mellett kiálló) vezetés megdöntését, megfosztotta mindkét tartományt (Vajdaságot és Koszovót) alkotmányos autonómiájától,

kifosztotta és nyomorba döntötte az országot, háborúkat gerjesztett, és mindet elveszítette, aminek legkeserűbb levét azok a koszovóiak is megitták, akik segítő kezet nyújtottak mindehhez, és a legkisebb vajdasági városok politikai vezetését is lincseléssel fenyegették a nyilvánosság előtt, noha tulajdonképpen azt se tudták, melyik városban szállították le őket az autóbuszokról, hol nyomták kezükbe a transzparenszeket, a szendvicseket és a joghurtot, annál inkább. Akkoriban sokan álmodtak börtönről, amit a regény utolsó előtti oldalán olvasható párbeszéd tesz világossá:

„ – Veszélyes dolog az aranycsempészség – mondta Lakner Feri. – Túl sok kockázattal jár.

– A börtönben is sokat kockáztattunk – mondta Dániel. – Vásárra vittük a bőrünket néhány üveg ócska pálinkáért.

– Nem vagyunk börtönben – mondta Lakner Feri.

– Nem? – kérdezte Dániel.

Erre elég sokáig hallgattunk mindannyian.”

Az elbeszélés idejében ez az idősík kopírozódik rá a két évtizeddel korábbra tehető eseményekre. Ebben a regényben a korábbi párbeszédés építkezéséhez képest több a leírás és az első személyű narráció, ugyanakkor itt válik leginkább hangsúlyossá, hogy az elbeszélő az összefonódó cselekmény szövetét a beszéd, a mesélés fölötti hatalma által fordítja műalkotásba. Gion első regényében az alkotói műhelykérdések fölötti tépelődést még önreflexív kitérő jelzi, a másodikban ennek már nyoma sincs, itt pedig a szöveg teljesen magába integrálja a valóság elbeszélésbe transzponálásának módszertanát. A Thomas Mann műveiből dolgozatot író, a börtönben naiv és rossz börtönverseket faragó elbeszélő közvetlenül mutatja be, hogy a mese – a regény – érdekében mások történeteit, sőt életrajzát is kisajátítja, felnagyítja, szinte mitizálja általuk magát, aki tulajdonképpen csak hasonlítani szeretne az „igazi férfiakra”, az igazi hősökre, hiszen a pitiánerségnél többre nem jut, ahhoz se nem eléggé erőyes, se nem eléggé romlott, máskor meg szerelmes együgyűségeket fecseg. Minden szereplő új történetet hoz a regénybe, közülük több az elbeszélés fő sodrába integrálódik, de a többi se hullik ki a narrációból. Gion korábbi ironiája és cinizmusa helyébe itt részben a romantikus, líraian érzelmes hangütés lép. Miként a későbbi *Izsakhárban* megjelenő M. H. J., az itt szereplő Kiss Lajos is nyakig benne van az eseményekben, de egy kicsit mindig kívül is áll rajtuk. Az elbeszélő a regényben elmondja börtönbe kerülésének banális történetét – kapatosan vezetve árokba fordította kölcsönvett motoros triciklijéről a lányt, akinek játékból ugyan, de éppen szerelmet vallott, és az nyakát szegte, bizonyára abban a percben, amelyben rövid élete során először érezte magát boldognak –, majd a regény végén újra tematizálja az eseményt, egy másik lánynak udvarolva mintegy szűzsévé tömörítve adja elő, ami során romantikus és lovagias hőstörténeté magasztosul az elbeszélő és Kovács Júlia kapcsolata meg a lány halálának körülményei. Közben az olvasóra kacsintva azt is elmondja az elbeszélő, hogy a történet átdimenzionálásával szerelmes sajnálatot és vonzalmat kívánt maga iránt kelteni, egyben azt is tudatosítja, miként szippantja magába a regényszöveg a mellékesen elhangzó történeteket, hogyan minősül benne és általa lényegessé a lényegtelen, írói eljárása miként nagyítja fontossá a semmitmondó apróságokat.

Másfelől ennek a regénynek is tárgya a szorongásnak az ironiában való föloldása, és ez az ironia, miként a kiemelt idézet mutatja, súrolja a cinizmus határát, végül azonban lírába desztillálódik: „...amikor először álmodtam börtönről, meghalt Hegedűs Marcella néni. A házuk előtt ült egy október végi estén, kukoricát főzött egy kondérban és árulta a főtt kukoricát, aztán egyszer csak szó nélkül lefordult a kisszékről. Nevelt fia, Istenfélő Dániel talált rá, az öregasszony mellére hajtotta a fejét, és minthogy annak már nem dobogott a szíve, Istenfélő Dániel megette a kondérból a maradék főtt kukoricát, majd ölbe kapta a kis töpörödött Hegedűs Marcella nénit és bevitte a házba, és ott elbőgte magát.” Ebben a

hangütésben van egy adag jópofáskodás, ami nemcsak a regénybeli elbeszélő ifjú korával és a vagány(kodó) társaságának kedélyes retorikájával magyarázható, hanem következetesen rányomja bélyegét az elbeszélő jellemábrázolására. Az első személyű hős kemény dolgokon megy keresztül, akaratlanul emberéletet olt ki, de elvégzi az egyetemet, éjszakai portásként csempészeknek falaz, bandaharcok szemtanúja, börtönben ül, közben szüntelenül álmodozik, minden szorult helyzetből kibeszéli magát, vagy kapcsolatai révén oldja meg problémáit. Sikamlós alak, de becsületes kíván maradni, kissé nyámnyla, problematikus szituációkban másra hagyatkozik, ha nőssel van, amíg a beszéd hatalmával élhet, dől belőle a bódító szöveg, ám a tettek mezején a legkisebb ellenállás előtt meghátrál, és inkább romantikusan szenved, ilyenkor lehull a vagányság álcája, és kiderül, hősünk nem szeretne sohasem felnőni és tetteiért felelősséget vállalni. Talán túl fiatal még, és túl sokat látott már a világból ahhoz, hogy vállalni tudja a világgal szembeni kiállást. A regényt elbeszélő hős, Kiss Lajos a kedélyes történetben sem hagyja említés nélkül a második világháború tragikus eseményeit, ezúttal a jugoszláviai csángók kíméletlen sorsát, a háborús ellenfelek gyilkos üldözését, a népfelszabadítók és ellenségeik kegyetlen egymás közti leszámolásait, a meg nem értett nyelvvvel szembeni intoleranciát, ám nem témaként, hanem a regény tartalmi elemeiként kezeli ezeket a dolgokat.

Akárcsak az előbbi három, a negyedik regény, az *Izsakhár* (1994) története is erőteljesen jeleníti meg megírásának idejét, amelynek referenciái közvetlenül és áttételesen is benyomulnak a mű szövegébe. A szorongás, a fenyegetettség és a félelem által meghatározott alaphangulatot az első oldalakon nyomatékosítja a szerző, akinek az első bekezdésben M. Holló Jánosnak, a másodikban M. H. Jánosnak, a harmadikban már csak M. H. J.-nek nevezett hőse – gondoljunk a *Kételtűek a barlangban* álfilozófiai diskurzusára a személynevek feleslegességéről, ugyanakkor az állandó jelzőkből képzett vezetékevek gyakoriságára Gion műveiben –, egy, a szemét között talált színházi látszóval körbete-kint a lakótelepen, és megdöbbenve tapasztalja, hogy az egyik lakásból valaki katonai távcsővel figyel, egy olyan optikai eszközzel, amit a hadsereg, a rendőrség tagjai, vagy esetleg a vadászok használnak, és ami mellett a sajátja játékszernek minősül. A regényből nem derül ki, hogy ki a megfigyelő, de a megfigyelés folyamata adja meg a mű keretét. A távcsővel mások lakását és az utcát fürkésző szomszéd nem az egyetlen figyelmeztető jel. M. H. J.-hez egy nyakkendő fiatalember próbál betörni, vélhetően egzisztenciális késztetésből, kétszer is figyelmeztetik, hogy háború lesz hamarosan, kereskedő ismerőse arra panaszkodik, hogy a nyugati országgrészek (Jugoszlávia szlovén és horvát tagköztársaságai) lezárták határaikat az áruforgalom elől, sürgősen sok pénzt kellene elköltenie, párhuzamosan virágzik a fegyverekkel és a nyugtató gyógyteákkal való kereskedelem, suhancok azért támadnak ismerősére, mert katolikus papnak nézik, ugyanazok a suhancok előbb fegyverekhez jutnak, majd önkéntesként hadba vonulnak, ám amikor ott azt tapasztalják, hogy a fronton visszalőnek, hazapakolnak, nyomban magyarul kezdenek tanulni, majd Magyarországra költöznek. Ugyanakkor a bőrét mentő magyar fiút lerángatják a vonatról, mundaiba öltöztetik, a frontra hurcolják, ahol elesik. Idehaza szabad-csapat költözik a bérház pincéjébe, amelynek őslakóit, a macskákat elűzik, kicsinyeiket szemetesekukába dobják. Gion illúziómentes kíméletlenséggel és pontossággal jeleníti meg a regényben a világot, konkrétan a háborús hátszínját. Hőse, M. H. J. – aki nem azért szerepel csak iniciáléival a történetben, mert identitását személynevével kívüli térben valószínűsíti meg, hiszen vezetékeve, a Holló is szimbolikus jelentésű, hanem így bensősé-gebb közelségbe kerül az olvasóval – nyugtazza az intő jeleket, majd a háború tényét is, de látszólag mindenhez alkalmazkodik, alkatával ellenes önvédelemre rendezkedik be, előbb egy fafaragó művésztől kapott baltát, majd egy, ugyancsak kapott marokfegy-vert tart ablakában, amire ráláthat a távcsöves szomszéd. Ahol alkalma nyílik, csippent

mások jussából, hogy írhasa regényét és folytathassa házasságtörő szerelmi kapcsolatát a disznainak a kukából száraz kenyeret gyűjtögető asszonnyal. M. H. J. ugyanis író, aki nem kevés öniróniával mondja magáról, hogy közismert, hiszen néhány könyvtáros tud róla, ám amikor gyászbeszédet kell tartania, pincér ismerésétől kölcsönöz fekete öltönyt, ráadásul a beszédével se remekel. Többkötetes, bibliai tárgyú regényt tervez, amelyben elégtételt kíván adni Jákob és Lea fiának, Izsakhárnak, a mostoha sorsú fiúnak, akinek apja rabszolgasort jövendőlt. Az első kötet kézírata el is készül a kerettörténet lezárásáig. M. H. J. *Izsakhárja* azonban nem regénybe ékelt regényként jelenik meg Gion Nándor *Izsakhárjában*, fiktív világából csak átmesélt, olykor idézett részeket ismerhet meg az olvasó, éppen csak annyit, amennyivel Gion a regényírói tevékenységét tematizálja, közben szemlélteti, hogy a regényírás idejének történései az irodalom valóságmegszólító erején keresztül miként furakodnak be a többezer évvel korábban játszódó történetbe. A szerzői alteregónak is tekinthető M. H. J. például éppen a sivatagi és félsivatagi földet műveltetné regényhőisével, de mivel igencsak járatlan a témában, egyszerűbbnek tűnik neki Izsakhárt háborúba küldeni, és ezzel máris megteremti a kapcsolatot a kettős, a bibliai kort megidéző és a jelent ábrázoló elbeszélő pólusok között: „...Izsakhár akár háborút is kezdhethetne valamelyik szomszédja ellen, és akkor nem kellene földet művelnie és egyéb fárasztó dolgokat végezni, a háborúval mindent meg lehet magyarázni, azt is, hogy miért nem dolgozik az ember, és ürügyet is mindig lehet találni a háborúra...” M. H. J. elgondolja, mit kellene tennie a bibliai hősnek, Izsakhár pedig megvalósítja azt, a két regényidő egymásra másolódik, a jelenben zajló testvérháború atavisztikus eredői a történelem előtti időben nyernek okozati megerősítést, mindkét világ abszurdá lesz és groteszkbe vált, megteremti az egymásba való átjárhatóságot, és ezáltal erősíti a másik és saját hitelességét.

Gion Nándor „dúsított realizmusában” a pontosság mellett egyik legfontosabb szövegalkotó eljárás a túlzás, amit M. H. J. nemes egyszerűséggel dicsekvésnek nevez. Ez az élményt magasra megemelő módszer végig nyomon követhető prózájában, a hallott történetek kisajátításában, a hős szerepének fölnagyításában, az események újrameselésében, amikor egyre nagyobb dimenziót nyernek a részletek. Az ilyen „dicsekvésnek” számító hangsúlyeltolódásokat Gion mindig leleplezi, az olvasó előtt világossá teszi, hogy hőse éppen lódít, például amikor a gyermekversek szerzőjéből terrorista lesz a történetében, és ezekkel a leleplezésekkel a sajátos gioni hős mindenkori jellemgyengeségét hangsúlyozza. Az azonban, hogy például Szivárvány (Kovács) Ervinnek, a Szivárvány Harcosai nevű szekta papjának kertjében élő sündisznó hátára is a szekta jelképe van festve, a legközvetlenebb gioni „dúsítás”, ahhoz hasonló ironikus eljárás, mint amikor az utcanyelv helyett magas irodalmi stílusban beszélgeti hőseit, vagy amikor a következő párbeszédhez hasonlatosan cinikusan humorizál: „ – Az ilyen izgága fickók előbb-utóbb rosszul járnak – szólt közbe M. H. J. – Ismertem egy jóságos öreg házaspárt, azoknak volt egy ilyen rossz természetű fiuk. Egy éjszaka botokkal ők maguk verték agyon a fickót, pedig egyszülött fiuk volt.

A kötekedő fiút nem hatotta meg a jóságos öreg házaspár története...”

Sziporkázó paródiaként, önkifigurázásként, ugyanakkor teljes epikai világképként is olvasható a regény: a tablóján szereplők közül mindenki belekeveredik a háborúba, magasztos eszmék lebegnek szemük előtt, közben elcsábulnak az anyagiaktól. A megcsalt Szivárvány Ervin, ő a kenyérgyűjtögető asszony férje, előbb a jól profitáló, lelket és testet erősítő gyógyteák forgalmazásával váltja aprópénzre a Nagy Fehér Madár tanait, majd magasröptű eszméit egy nagy fehér Volvóra cseréli; M. H. J. meg tulajdonképpen csupán azért kíván igazságot szolgáltatni a rabszolgasorba utalt bibliai gyermeknek, mert a kiadótól előleget vett fel a regényre.

A kezdettől alkalmazott regényírói eszközök közül az *Izsakhár* szövegében új szerepet nyer a funkcionális ismétlés. A korábbi nyomatékosítás, hangsúlyozás – ezen túlmenően az elbeszélő naivitására, szerepalakító infantilizmusára való rájátszás – mellett itt összefoglaló funkciót nyer, az író elmondja, mi történt az előző fejezetekben. Gion, akárcsak előző regényét, úgy írta az *Izsakhárt* is, hogy annak fejezetei folyóiratban is közölhetők legyenek, mintegy visszatérésként a fejezetekben közzétett hosszabb epikai alkotások hagyományához, amelyek tartalmi összefoglaló módszere ma inkább más műfajban, a televíziós sorozatokban él tovább. Miként J. K. Rowling, a *Harry Potter*-könyvek szerzője megfigyelte, hogy a gyerekek figyelmét lekötő rajzfilmekben hat-hét másodpercenként vágják a jeleneteket, és ezt a módszert alkalmazva hozta létre népszerű művét, Gion is regényalkotó módszerébe iktatta a televíziós filmműfaj egyik eszközét, ő nem a snittet, noha nála is minden oldalon történik valami érdekes, fordulatos, hanem az előző fejezet tartalmi összefoglalását hozta vissza az elbeszélő prózába a televíziózás formanyelvéből. Ez a valószínűbb, mint az epikai hagyományhoz való visszatérés, mert Gion az első regényétől fogva nem törődött a hagyománnyal, és nem gondolt arra, hogy az olvasójának kelljen felnőnie a regényeihez, hanem művével elébe ment az olvasónak, s ennek érdekében újíttotta meg az elbeszélés lehetőségeit.

Az itt említett négy Gion-regény valóságábrázolási tétje szokatlanul nagy, szerzőjük nem várt az epikai távolság kialakulására, hanem a társadalmi-történelmi események melegében írta művét, amiben a történelem még képlekeny formájában jelenik meg, tulajdonképpen még nem lehet tudni, hogyan és mivé alakul majd az eseménysor. Így bármennyi valóságeffektus is zsúfolódik bennük egymás mellé, az olvasónak mindig tudnia kell, hogy íróilag teremtett világról olvas, amelynek reáliái, bármennyire élesek, és nem egy esetben alaposan túlszínezettek, a valóságban kopottak és kicsik, mint hősei, akik csak képzeletükben lehetnek valódi „hősök”. Gion megemeli a tapasztalt élményt, megteremti a maga és olvasója Macondóját, ami nem annyira mágikus és kevésbé babonás, mint a latin-amerikaiaké vagy afrikaiaké, de ugyanolyan autentikus imaginatív-realitással jeleníti meg a valóságot, mint amazok. Az eredmény, amire jutnak, ugyanaz, csak témájuk más, eszközeik különböznek. Gion világa azonban a magyar olvasó világa is egyben. S ettől nem lehet kisebb a becsülete. Hőseit a konkrét történelmi idő és valós társadalmi történések éltetik, a tényleges történelmi időt és társadalmi történéseket pedig a konkrét emberi cselekvések és sorsok ábrázolják. Gion regényhősei a „dúsított” realizmus műhelyében öltenek alakot, s többnyire olyan bájosan együgyű figurává válnak, mint a *Börtönről álmodom mostanában* elbeszélőjének a címfestőből a gesztenyelombok festőművészévé előlépett barátja által faragott, aranyfogú üzbég lányt ábrázoló kőszobor.

Pintér Lajos

A madarat rajzoló kéz

(Bodri Ferenc Bánk bán-illusztrációi elé)

1.

2006 novemberében, Katona József születésnapján, Katona szülőházában Bodri Ferenc kiállításának megnyitására készülünk.

Feri, mint mindig, most is késik, a rendezők idegesen tekingetnek. Ha meg is érkezik, beáll majd egy legbelsőbb sarokba, és félig titkon onnan figyel.

Ameddig a kiállító művészre várunk, elolvasom önéletrását, kis bemutatkozó szövegét, amelyet a terem falára írt ki. Ideidézem.

„64. évemben járok. 1943. február 28-án születtem Kecskeméten. (Szüleim is idevalósiak). Általános iskolámat Kecskeméten végeztem, 1957-ig. Még abban az évben felvettek a budapesti Képző- és Iparművészeti Gimnáziumba.

Ahol 1961-ben érettségiztem. 1961–65-ig a budapesti Pannónia Rajzfilmstúdióban fázisrajzoló lettem. 1965-ben bekerültem a Képzőművészeti Főiskolára, ahol 1971-ben végeztem. Azóta itthon élek és dolgozom. 1972 óta szabadúszó vagyok. 1994-ben meghalt az édesanyám, 90 éves korában.

Egyedül maradtam. Hogy mit hoz a jövő, tudom, mint a jós. Tisztelettel: Bodri Ferenc.”

Nem tudok ehhez az önéletrajzhoz sokat hozzátenni. Talán annyit, s ez kulcskérdés grafikusunk életében, hogy Édesapja (nagy É-vel írom, hiszen ő is nagy É-vel írta Édesanyja nevét), odamaradt a második világháborúban. Árva lett. Egy ember, egy művész, aki viseli árvasága bélyegét. Lelki rokona Utassy Józsefnek, aki írja magáról: csillagok árvája. Bodri Ferenc is az, a Nap és a Hold árvája.

Még egy mozzanat szót érdemel.

Bodri Ferenc hűsége József Attilához. Ha egy mondattal kellene jellemezni, akkor József Attila-illusztrációit emelném ki. József Attila kíséri egész pályáján. Talán munkái közül ezek a legértetebbek, legszebbek.

És Bodri Ferenc József Attila-versmondó is. Találkozásainkkor, társaságban őneki nincs sok szava, ha szól, akkor József Attilát idéz. Úgy tűnik nekem, tudja egész költői életművét fejből.

Hú is költőjéhez, egész grafikai életművét végigkísérik ezek az illusztrációk.

Néha tesz csak kitérőt. Volt egy nagyon szép Nagy László-illusztrációs sorozata. Nem tudom, ezek darabjai kézen-közön hova kerültek.

És most egy másik „kitérő”. A Bánk bán-sorozat. Ezek sorsát, jó sorsát tudom, ezek megmaradnak és együtt maradnak, mert a kiállítóhely, a Katona József-szülőház megvásárolta és megőrzi őket.

Bodri Ferenc érdekes, vagabund figurája a város művészeti életének. Ha Párizsban élne, kávéházakban egy-egy kávéért, ebédért adná képeit. Összesúgnának imbolygó alakja mögött, a művészvilág, de egyáltalán a világ centrumába kerülhetne.

Itteni világunknak kicsit perifériáján él. De nem odaszorult, ő oda helyezte magát. Ott szeret, a maga visszahúzódo csöndességében.

2.

József Attila-illusztrációihoz képest, és Nagy László-illusztrációihoz képest kicsit átalakult e sorozatra Bodri Ferenc világa. Mások, megújultak a motívumai, más, összetörtebb, zaklatottabb a vonalvezetése.

József Attila-rajzain mindig biztos a vonal, szép, harmonikus. E harmóniát most rajzolóink megbontja. Reszket a keze a vonallal. Drámát illusztrál, és eszközei, rajzoló eszközei is idomulnak ehhez.

Lányarc, férfiarc, gyerekarc, kezek. Biztosan vezetett vonal. Ezek grafikai világának állandó elemei.

Itt pedig: gazdagon a Bán bán-dráma arcai, kemény, drámai arcok, ökölbe ránduló kezek, és tört, reszketeg vonalak.

A József Attila-illusztrációk fontos eszköze a képbe beleírás: gyémánt betűível versszakokat ír a képre. Itt a dráma szövegének idézése általában elmarad. A képbe beleírva: csak egy-egy jelzés. Inkább csak a drámai jelenet címe. „Képcím.” De e szépen kiírt képcímek itt is szerves részei a képnek.

Az eddig biztosan vezetett vonal nemcsak megtörik ezeken a rajzokon, nemcsak szakadt, reszkető, drámai. Több tusrajza vonalába bele is „maszatol” a grafikus. Művészi elemmé válik nála az elrontott vonal, a foltosodó tus, átrajzolás, kihúzás. Drámai feszültséget keltenek ezek az eszközök. A rontás, a hiba elemévé válik a műnek, mint például Tandori Dezső versei esetében.

Van egy másik funkciója is ezeknek a nehéz vonalaknak. Nemcsak drámaibbak, mint a József Attila-versek lírai, szép vonalai, hanem nyersebbek is. Tusfolt. Mintha feketedő vérfolt lenne. Itt-ott a rajzokon a műhöz szervesen illeszkedő vérző vonalak.

Nem akarok motívumairól sokat beszélni. Egy képét veszem magam elé ismét, és nézem meg alaposabban. A Tiborc panasza rajzot. „Sláger”. De Bodri Ferenc nem engedi „slágerré” válni, ellaposodni. Rajta van a képen Tiborc, markáns, erős figura. De nincs rajta a „panasz”. Egy madár repül el a képen. Ez a madár lehet a panasz, a béke, a megbékélés, a reménykedés egyszerre.

Ilyen szép, ilyen egyszerű Bodri Ferenc asszociációs rendszere.

3.

Állok a kiállítás megnyitóján. Egy másik Bánk bánt illusztráló művészre gondolok, Plugor Sándorra. Ha jól emlékezem, ő is illusztrálta a teljes Bánk-történetet, több évvel ezelőtt, s kecskeméti kiállításán élénk is tárta. Hol van most az a gyönyörű sorozat? Hova került, hova sodródtak lapjai. Remélem, nem vesződtek el az időben.

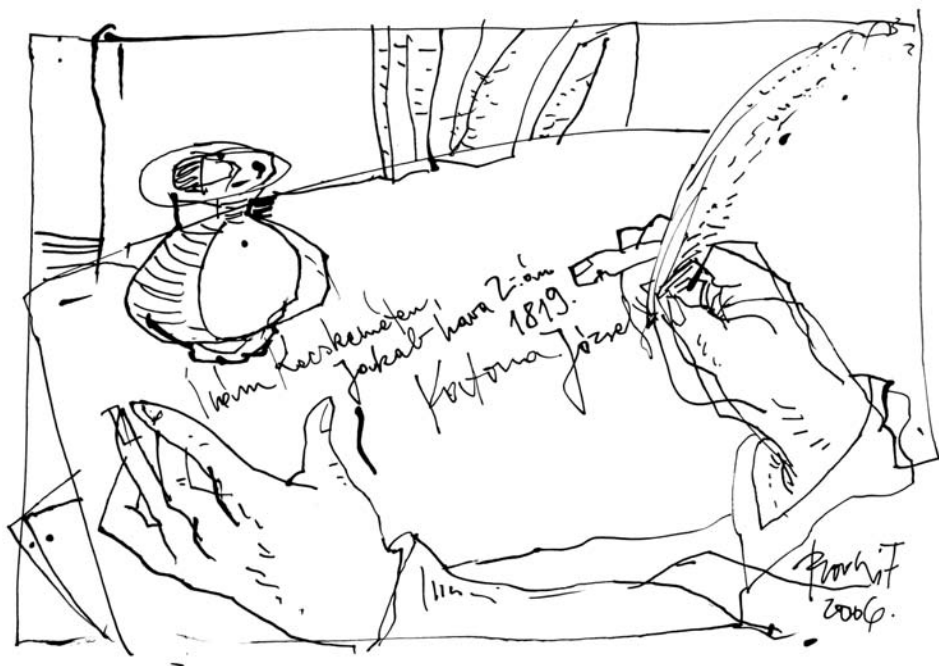
Érdemes is lenne a két illusztrációs sorozatot is egybevetni. Milyen Plugor világa, milyen Bodrié.

Majd egyszer. Most tegyünk pontot írásunk végére. Tegyünk pontot, de kicsit maszatoljuk el kezünkkel, mint Bodri itt-ott a tust.

Még a kiállításról kell szólnom. Bodri Ferenc végül is megérkezett a megnyitóra, és beállt egy belső sarokba. Onnan hallgatta a megnyitót. Volt kettő is. Utána a kiállítás rendezője csak előszólította. Felszólította: szólj, Feri a közönséghez te is.

Nagy nehezen, mackós lépteivel jött elénk. Töprengett, hosszasan hallgatott, s ennyit mondott: Tűrj békességgel!

Bánk bán-idézet. Egyik képének címe is.

Kovács Krisztina

A tér alakzatai

Hunyady Sándor: *Szűrve, habbal* – Nagy Lajos:
Budapest nagykávéház

Két kávéházi regényben – Nagy Lajos 1936-os és Hunyady Sándor kötetben csak 1993-ban megjelent szövegében – a helyszín az egész világot reprezentáló térként tételeződik. A szövegek makrovilágát képező nagyvárosi tér az észlelés olyan különleges formáját teremti meg, amelynek alapját a felfokozott idegi érzékenység képezi.¹ A várost a külső és belső benyomások gyors és szakadatlan változása, a váltakozó képek egymásra torlódása jellemzi. Mindez az idegélet fokozódását eredményezi, amely a városi embertípus kialakulásának pszichológiai alapja². Az utca a városnak olyan nyilvános „tartozéka”-ként jelenik meg, ahol a különböző kulturális hátterekhez, hagyományokhoz tartozó csoportok társadalmi otlétük és különbözőségük³ kinyilvánítása céljából összetalálkoznak. Az ebben a közegben játszódó szövegek helyszínei a teatralitás tereiként működnek.⁴ A városi regények narrátorai a Walter Benjamin által kószálóként definiált megfigyelők.⁵ Ők a legtöbb esetben forgatókönyvírói és rendezői szerepet vesznek fel⁶. Nézőpontjuk külső és belső egyszerre, a tömeghez, az utca szereplőihöz való viszonyukat a cinkosság és az elkülönülés játéka jellemzi.⁷

A nagyvárosi témákat feldolgozó szépirodalmi szövegek kiemelt helyszínei a bérházak, kávéházak, olyan közegek, amelyek az önmagukba zártság és a nyitottság feltételét együtt valósítják meg. Ezek a különleges terek a városi élet bonyolultságának és teljességének metaforái. A magyar irodalmi modernségben a kávéházak művelődéstörténeti, városszociológiai okokból kiemelt helyen szerepelnek.

¹ Peter Jelavich: *A berlini kabaré mint a metropolisz létmontázsa*. Budapesti Negyed 6–7. (1994–95) 72–102, 80.

² Georg Simmel: *A nagyváros és a szellemi élet*. In: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest 2001, 223–233., 223.

³ Niedermüller Péter: *A város és a városi kultúra: Antropológiai megközelítés*. In: *„Jelbeszéd az életünk”. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*. I. Szerk.: Kapitány Á.–Kapitány G. Budapest 1995, 555–565., 560.

⁴ Fogarasi György: *Metropolisz/nekropolisz: Baudelaire Párizsa, Benjamin passzázssai*. In: *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*. Szerk.: N. Kovács T.–Böhm G.–Mester T. Budapest 2005, 307–311., 310.

⁵ Walter Benjamin: *A kószáló*. In: *„Angelus Novus”. Értekezések, kísérletek, bírálatok*. Budapest 1980, 850–888, 850.

⁶ Zygmunt Bauman: *A zarándok és leszármazottai: sétálók, csavargók és turisták*. In: *Az idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Szerk.: Biczó G. Debrecen 2004, 192–206., 201.

⁷ Fogarasi 2005, 309.

A kávéház a magán- és a köztér keveréke, amely a polgári lakás kihelyezett részeként egyrészt intim, személyes térként működtethető, másrészt a látás, nézés, a panorámát biztosító elrendezés révén állandó részvételt biztosít a köztérben.⁸ Ez a tér a közép-kelet-európai régióban olyan szimbólum, amely a civilizációs előnyökért cserébe asszimilációt kínált.⁹ Az ilyen módon elrendeződő, ellentmondásos elemek egyesítését végrehajtó közegben¹⁰ elkülönülés és közösségi élet egyszerre valósulhatott meg.¹¹ A kávéházi demokratizmus lehetővé tette a különböző társadalmi csoportok találkozását, ezek integrálása azonban csak részben valósulhatott meg. A korok, nemek, rangok keveredése nem jelentette azt, hogy bárki bárhová odaülhetett, ezt a struktúrát a törzsasztali rendszer és a térelválasztó elemek ügyes használata biztosította.¹²

A kávéház mint a kulturális reprezentáció terepe, a kávé fiziológiai hatása miatt a szellemi munkához szükséges érzékeny észlelés jelentését is hordozza.¹³ A *Szűrve, habbal* című kisregény szereplői számára leginkább a tanulás, a *Budapest nagykávéház* újságíróinak a lapalapítás helye.

A *Szűrve, habbal* főszereplőjének, Spitz Leónak életében a különböző kávéházak a szocializáció, az identitásképzés, a társadalmi emelkedés állomásai. A modern metropoliszt ábrázoló nyugat-európai és amerikai előképekhez¹⁴ hasonlóan főhős nélküli *Budapest nagykávéház*¹⁵ szövegében a világ fontos jelenségeit egyetlen helyszín modellezi.

Mindkét kisregény tágabb környezetének változásai Carl Schorske városértelmezési rendszerének szakaszaival – a város erény, a város bűn, a város az, amely túl van jón és rosszon¹⁶ – ábrázolhatók. A város felmagasztalásában, mely szerint a modern város a civilizáció motorja, az építészet a civilizációt hordozó művészet megfogalmazásban jelenik meg. Ennek megfelelően a két regény ideális „haladási iránya” a beépítetlen terekből a centrumba jutás: „a Dunán új hidakat terveztek. És a külső Andrássy-út környékén szorgalmasan épülni kezdett Budapest polgári arisztokráciájának villanegyede” (SZH).¹⁷ „...hosszú, keskeny utcán át baktat a város belseje felé...” (BN)¹⁸. A város belsejébe való „alászállás” kiindulópontja a nagyvárosi regényekben sok esetben a kényelmetlen,

⁸ Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*. Budapest 1999, 28; Forrai Judit: *Kávéházak és kéjnök*. Budapesti Negyed 4. (1996) 110–120, 111.

⁹ Veres András: *A közép-kelet-európai város, mint irodalmi toposz Konrád György regényeiben*. In: *„Jelbeszéd az életünk”. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*. I. Szerk.: Kapitány Á.–Kapitány G. Budapest 1995, 603–605, 603–604.

¹⁰ Wilhelm Droste: *Kávéház az Osztrák–Magyar–Monarchiában. Létező, mert történelmileg megvalósult utópia*. Budapesti Negyed 4 (1996) 9–26., 9.

¹¹ Sánta Gábor: *„Végasztal, ápol és eltakar”*. A budapesti kávéházak szociológiai és pszichológiai természetrajza a századfordulón. Budapesti Negyed 4. (1996) 27–56., 47.

¹² Saly Noémi: *Törzskávéházból zenés kávéházba. Séta a budapesti körutakon*. Budapest 2005, 41.

¹³ Jürgen Gerhards: *A modern kor művésznének társadalmasulása az irodalmi kávéház példáján*. Szociológiai Figyelő 5. (1989) 86–99., 89.

¹⁴ Szerkesztésmódjában a leginkább hasonló példa John Dos Passos *Manhattan transfer* című regénye (Magyarul *Nagyváros* [1928] és *Manhattani kalauz* [1973] fordításban is ismert).

¹⁵ Az Angol, később Bucsiniszky kávéházról van szó. Saly 2005, 71–73.

¹⁶ Schorske, Carl E.: *The idea of the city in European thought: Voltaire to Sprengler*. In: Schorske, Carl E.: *Thinking with History. Explorations in the Passage to Modernism*. Princeton 1998, 37–56., 37.

¹⁷ Hunyady Sándor: *Szűrve, habbal*. Budapest 1993, 5. (A továbbiakban: SZH)

¹⁸ Nagy Lajos: *Budapest nagykávéház*. In: Nagy Lajos: *A vadember. Budapest nagykávéház. Három boltoskisasszony*. Budapest 1981, 115–293., 194. (A továbbiakban: BN)

funkciótlan saját lakótér: „...amelynek három oldalról rendes kőfala volt, de a negyediken csak egy tejuveg ajtó határolta el az előszobától” (SZH)¹⁹.

A „bűnös” város²⁰ mítosza a *Budapest nagykávéházban* montázsszerű szerkesztési módja miatt a szereplők sétái során folyamatosan jelen van:²¹ „szétnéz, mintha tekintetével mutatni akarná szerte a városban a nyomort...” A *Szűrve, habbal* zsidó kereskedősegédje számára a városi környezet, mint az abnormalitás terepe, a ’veszélyes helyek’²² (a prostituáltak által látogatott Árpád kávéház) látványa mellett ’beavatási szertartások’ révén (a „Newyork”-ban töltött első este: disznóhús evés, kártya) válik láthatóvá.

A városlakókat a heterogenitás lakóhelyük „kulturális domesztikálására” ösztönzi,²³ térfoglalásuk az általános, közösségi terek partikularizációja irányába hat.²⁴ A nagyváros bonyolultsága miatt a szubjektum értelmezési lehetőségeit a kiszámíthatóság, egzaktitás kategóriái határozzák meg. A város a járás és látás révén olvasható, ezt az érzetet a narrátorok állandó mozgása hozza létre: az utca „az idegenek egymással történő folyamatos szembesülésének” színtere, a kávéház zárt terében a tekintet „asztalról asztalra vándorol”.²⁵ A *Szűrve, habbal* hőse az otthonosság megteremtése érdekében a határvonalakon, térelválasztó elemeken belül értelmezi a helyeket,²⁶ azokkal szemben a meghódítás igényével lép fel, csak később kezdi úrben érezni magát.²⁷ Az újabb helyszínektől megretten, számára a Newyork kávéház jelenti a biztonságot, térhasználatát a határok közt mozgás, a belépés, kívül maradás kérdései jellemzik. A *Budapest nagykávéház* szövegében a belépés nem kérdés, kezdettől a biztonság és mindentudás helyének képzetét kelti: „Legyünk a Föld bármely pontján, s nézzünk szét bármilyen kis körben.... Menjünk be akármikor, mondjuk ezerkilencszázharmincöt július harmadikán este a Budapest nagykávéházba... Szép, nagy, villanyfényes, tiszta, jó, óriási ablakkal...”

A kávéházi üvegfal a tér birtokbavételének veszélytelen kísérlete, az átmenet nélküli átlátszóságot hozza létre. Olyan határvonal, amely mikroszkopikus látásmódot tesz lehetővé, legitimálja a megfigyelést, ugyanakkor el is rejt. Amellett, hogy gyors kommunikációs lehetőséget biztosít a belső és külső tér között, egy láthatatlan cezúrát is közbeiktat, amely megakadályozza, hogy ez a kommunikáció tényleges nyitás legyen a világra.²⁸ A *Szűrve, habbal* szövegében az „Árpád” prostituáltjai az üveglak közvetítésével válnak az utca tartozékaivá: „Így messziről nem tűnt borzalmasnak a dolog. A bűnt egyszerre távolivá tette az üveg hidege.” A „Budapest”-ben a megfigyelést a hely alaprajza segíti:

¹⁹ Hunyady 1993, 11.

²⁰ Gyáni Gábor: *Modernitás, modernizmus és identitásválság: A fin de siècle Budapest*. Aetas 19 (2004) 131–143., 134.

²¹ A város mint az ellentmondások terepe hasonló módon jelenik meg Bródy Sándor prózájában: „És a boldog város szinte elerjesztő jólétében minduntalan a nagyváros szegénysége járt az eszemben.” Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest 1999, 115.

²² Olyan terület, amelyet a városi népesség jelentős része nem használ. Niedermüller 1995, 560.

²³ Niedermüller 1995, 562.

²⁴ Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Előadások a művészet filozófiájáról*. Budapest 2004, 262.

²⁵ Tarján Tamás: *Nagy Lajos*. Budapest 1980, 182.

²⁶ Kevin Lynch és Kepes György rendszerében ezek olyan stratégiai pontok, ahol eldönthetjük, hogy tovább folytatjuk-e utunkat, vagy irányt változtatunk. Lukovich Tamás: *A posztmodern kor városépítészeteinek kihívásai*. Budapest 2001, 64.

²⁷ A modernitás térelményére jellemző módon. Kállai János–Karádi Kázmér–Tényi Tamás: *A térelmény kultúrtörténete és pszichopatológiája*. Szerk.: Kardos K. Budapest 1998, 42.

²⁸ Jean Baudrillard: *A tárgyak rendszere*. Budapest 1987, 48–50.

„Az alakja olyan, mint a nyomtatott L betűé... hosszabbik, keskenyebb részének az ablakai egy mellékutcára nyílnak, a szélesebb, rövidebb részéé pedig a körútra.” A cél mindkét esetben az ellenőrzés, a teljes hatalom gyakorlása.²⁹ „És miután a kártyaszobában már nem volt fölfedeznivaló számára, leszállt a mélybe... „Ahol a tarka, kevert, elegáns és színes közönség tolongott. Nézett, figyelt, gondolkozott. És lassan-lassan kezdett előtte kibontakozni annak a nagyvárosnak társadalmi képe, amelyben élt” (SZH). „Olyan a mellékutca, mint egy akvárium, már így a kávéházból nézve. Mozognak benne az emberek, fel és alá úsznak.”³⁰ Mintha csak azért járnának, pardon, úsznának erre, hogy a Budapest vendégei ne unatkozzanak” (BN).

A kávéház mindkét szövegben az egész világot jelenti:³¹ „Abban a kis körben, mely nem nagyobb, mint amekkora területet szabad síkságon az ember tekintete bejárhat, benne van az egész nagyvilág. A kis kör szerves alkatrésze a nagyvilágnak, s annak minden tulajdonságát magában foglalja” (BN). „...amelynek jóformán annyi rétege és szabálya volt, mint magának az életnek” (SZH). A szabályok áthágásával járó határátlépés következményeit vállalni kell. Spitz szeretője nappal nem mehet be a kávéházba: „a Newyork szelleme nem is tűrte volna, hogy valami üzletszerű leányvásár fejlődjék ki az emeletén.”³² A „Budapest” „rejtőző” prostituáltját, Dobosinét újsághír leplezi le, és teszi a kávéházat számára tiltott helyé.

Az ilyen módon működő térben mozogva a szereplők olyan utasokká válnak, akik valójában mozdulatlanok³³. A helyben maradó utazó pozíciója a modernítésra jellemző szerep, amely amellett, hogy az érvessztéssel szemben védi a személyiséget, a tökéletes hatalomgyakorlás eszköze. Így jelenik meg a vizsgált szövegekben is: „a Budapestből ki sem mozdulni – és mégis meg lehet ismerni Budapestet...” (BN). A *Szűrve, habbal* főszereplője számára a helyhez kötött mozgás kiindulópontja a kártyaszoba, amelynek „oltalmazó bekerítettségé”-ből³⁴ előbb a földszintre, majd a prostituált nyomában a karzatra juthatunk. Később a kávéház belső területei felé haladva, valószínűleg nem véletlenül, a városi köztér birtokbavételét jellemző haladási irányt követhetünk³⁵. A hely szakrális természete megközelítésének problematikusságából adódik: „Ruhatár a bejáratnál...Előbb ajtó. Azután forgóajtó, négyrekeszes... s onnan nyílik megint egy ajtó a kávéházba...”

²⁹ A kávéház terei a birtokbavétel során a város tértipológiai kategóriái közül a nem állandóan használt, ismeretlen tartományból az esetenként használt és csak felületesen ismert, majd az állandóan használt, ismert felé haladnak. Niedermüller 1995, 569.

³⁰ Az „akvárium” a Newyork kávéház tánc- és biliárdtermének közkedvelt elnevezése. Deréky, Pál: *Die Kaffeehausliteratur in Budapest (1890–1940)*. In: *Literarische Kaffeehäuser. Kaffeehausliteraten*. Szerk.: Rössner, M. Bécs–Köln–Weimar 1999, 151–173., 157. A kávéházi regényekben gyakran használt „mély”, „mély víz” kifejezések olyan metaforikus hálót hoznak létre, amely a szövegek közti átjárás játékát is lehetővé teszi.

³¹ Az egész élet tere, különböző tevékenységek terepe. Az ismert anekdota szerint a Newyork főpincére Karinthy felesége, Etel Judit távolmaradásáról faggatta. Miután megtudta, hogy az ok a gyerekzsülés, azt válaszolta, ez nem elfogadható érv, az alagsorban, a biliárdasztal is alkalmas lett volna erre. Deréky 1999, 158.

A szűk térben létrejövő, differenciálódó univerzum a városi irodalom gyakori témája. Szabó Zoltán *Szerelmes földrajz* című szövegében a lakóhelyül szolgáló bérház ugyancsak a társadalom keresztmetszeteként tételmeződik: „Szülőfalum a roppant bérház volt, melynek harmadik emeletén laktunk, volt is annyi lakosa, mint egy uradalmi tanyának, esemény is volt benne elég...” Szabó Zoltán: *Szerelmes földrajz*. Budapest 1999, 16.

³² Hunyady 1993, 68.

³³ Zarko Miletovic: *A tér mint áru*. Pompeji 3 (1992) 125–140., 139.

³⁴ Richard A. Etlin: *Az esztétikai és az egyéni térérzet*. Enigma 20–22. (1999) 106–133., 122., 132.

„Terebes megérkezése és helyet foglalása részeire bontva így történt: belépett a kávéházba, szétnézett, a terepet első tekintetre kiválóan alkalmasnak találta...” (BN). A kávéházi univerzum az állandó változás, kifelé és befelé irányuló mozgás állapotában lévő határzónákat, „filter-terek”-et is létrehozza (ilyen hely a Newyorki karzata a prostituáltakkal). Az ezeken való átjutás nem határsértés, a hely jellegét kialakító szertartások itt olyan átmeneti rítusokként működnek, amelyek a bizonytalanná váló identitású „küszöbember”-eket gyors továbbhaladásra készítetik.³⁶ A *Szűrve, habbal* szövegében a kávéház mint individuálisként működő tér rendelkezik a modern civilizációs terek sajátosságaival, a társadalmi szférába való belépés alapjává válik.³⁷

A város a két regényben olyan labirintus, amelyben az épületek a Walter Benjamin által „latens mitológia”-ként meghatározott formában működnek,³⁸ jelentésük az árjelző cédulák által válik „olvashatóvá”. A helyek és a fogyasztás összekapcsolódása a *Szűrve, habbal* szövegében megkönnyíti a tájékozódást: „Miért van, hogy a Kerepesi út sarkán ugyanaz a celluloidfésű két krajcárral olcsóbb, mint tíz házzal lejjebb, befordulva a Deák tér felé?” A *Budapest nagykávéházban* szintén a látással, érzékeléssel összefüggésben megjelenő fogalomról van szó: „nem fogta fel szeme az Oktogonon a Mályva szappan villamos reklámjának tündöklését...”

A tájékozódást segítő tényező az újságolvasás, amely a Spitz házaspár számára a szocializáció legtokéletesebb mintája. Leó egy „pikáns” francia vicclap egyik nőalakját feleségéhez hasonlítja, felesége, Tincsi „nevelésében” a fejlődésregények olvasmányait az újságok helyettesítik: „...akinek nevelő iskolája a kávéház volt, szellemi tápláléka a »Magyar Figaro« és a külföldi illusztrált lapok képszeriái!” A *Budapest nagykávéház* újsághírei és reklámszövegei állandósítják a helyben maradó megfigyelő pozícióját,³⁹ az olvasó megtanulja az adott térben érzékelni létezését. Az újsághírek a köztük és a szövegek narratívája között létrejövő kauzális viszony révén a tér jellegének kialakításában is szerepet játszhatnak: „A lapok, hiszen azért is csendes, nyugalmas a nap, semmi különösen érdekeset nem írnak.” (BN).

A nagyvárosi irodalomnak gyakran tárgya a szexuális objektumként megjelenő nő, jelenléte az utca emberek és áru közötti „dialektikus átcsapás”-át támasztja alá: „egy kicsit tanulmányozta az utcai prostitúciót, de ha nem is tudományosan, mindenesetre érdek nélkül...” (BN). A látvány ingerhatásai között a szexus kiemelt helyzetben van, a test „kulturális szöveg”-ként reprezentálódik:⁴⁰ „...az arcok nem mondanak semmit. Ki kellene fordítani a férfiak zsebet, a nők retiküljét...” (BN).

³⁵ A társadalmi reprezentáció hasonló, területi elkülönülési formát mutató szerkezete van jelen a *Szerelmes földrajzban*: „A legtöbb kerület piramis formájú, befelé, a belváros felé haladtában egyre keskenyedik, mintha már formájával is jelezni akarná a társadalmi fölemelkedés egyre szűkülő lehetőségeit.” A cél mindig ugyanaz: „...törtetés a város belseje felé...” Szabó 1999, 18.

³⁶ Van Gennep és Turner liminalitás-elmélete. Az elkülönülés, liminalitás, egyesülés szakaszai során az egyén leválik a társadalmi struktúra rögzített pontjáról, számára ismeretlen kulturális területen halad át, majd az átmenet beteljesedése után egy új, világosan meghatározott helyzetbe kerül. Victor Turner: *A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra*. A Rochesteri Egyetemen (Rochester, New York) 1966-ban tartott Lewis Henry Morgan-előadások. Budapest 2002, 107.

³⁷ Miletovic 1992, 129.

³⁸ Walter Benjamin: *Passzázsok*. In: „A szirének hallgatása”. *Válogatott írások*. Budapest 2001, 201–249., 202.

³⁹ Az újsághírek és reklámfeliratok segítségével struktúráló regénytechnikát használja a már hivatkozott *Manhattan transfer* mellett *Döblin Berlin, Alexanderplatz* című szövege is.

⁴⁰ Csabai Márta–Erős Ferenc: *Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei*. Budapest 2000, 39.

Az arcokat és tárgyakat megfigyelő narrátor a test állapotának rögzítésében a korszak megragadására vállalkozik,⁴¹ az enteriőrök a folyamatos és észrevétlen megfigyelés szolgálatába állíthatók: „Leó a kávéház berendezéséből, a zsíros tarokkárttyákból, a rozzant sarokasztalból...a kasszában található pálinkából, a teásedények formájából... helyre tudta állítani a városka társadalmának teljes békebeli ábrázatát.” (SZH).

A *Szűrve, habbal* szövegében a „Newyork” kezdettől fogva olyan szakrális térként tétéleződik, amelyben vallásos térélményre emlékeztető érzet jön létre:⁴² „...a fiúnak Jeruzsálem vagy Jerikó félelmetesnek képzelt szent épületei jutottak eszébe...” A tér a kiszámítható, biztonságos, ismert kategóriáit tartalmazza:⁴³ „Úgy érezte magát a kávéházban, mint Napóleon a táborban, katonái közt. Minden ismert, hatalma volt a dolgok fölött.” A Budapest nagykávéház olyan hely, amely „öröktől fogva létezik”, a benne kialakult szabályok a kinti világ életét is meghatározzák.⁴⁴ Az üvegfalak és tükrök, a tükörbe nézés motívuma, a reflektáltság magas fokát biztosítják a szövegeknek. Ezek a – nagyvárosi-kávéházi irodalom darabjaiban gyakran felbukkanó – jelenetek a szubjektum önmagával való szembenézésének, a mikro- és makrokörnyezet önmagába zártságának manifesztációi. Ennek egyik legkifejezőbb példája, amikor a környező utcák épületei a „Budapest” üvegében tükröződnek: „...látható Budapest látképe is, éppen most itt a Budapest kávéházban...”

A társadalmi szerep, amelyre a vizsgált szövegek szereplői szocializálódtak, a nyilvánosság közegében megjelenő teatralitást követeli meg tőlük, ez a teatralitás a Senett által folyamatos újradefiniálásnak nevezett állapotban van⁴⁵. A *Szűrve, habbal* házaspárját az őket érő kulturális hatások gyors válaszokra készítetik⁴⁶, főszereplőik a kávéházi térben megtalálják az „Az elhagyott haza viszontlátásának öröme”⁴⁷-t. A *Budapest, nagykávéház* rögzített terében ezzel szemben már kialakult identitással rendelkező típusok diskurzusai-
ban jelenik meg a „kiábrándító” nagyváros képe.

⁴¹ Benjamin 2001, 218.; Featherstone, Mike: *Consumer culture and postmodernism*. London 1991, 72.

⁴² Mircea Eliade: *A szent és a profán*. Budapest 1996, 16.

⁴³ Faragó Kornélia: *Térirányok, távolságok*. Újvidék 2001, 116.

⁴⁴ Tarján 1980, 183.

⁴⁵ P. Müller Péter: *Város és teatralitás*. In: *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*. Szerk.: N. Kovács T.–Böhm G.–Mester T. Budapest 2005, 117–129, 118.

⁴⁶ Peter Braun: *A kultúra és az elbeszélés. A kultúratudományos narratológiáért*. In: *Antropológia és irodalom*. Szerk.: Biczó G.–Kiss N. Debrecen 2003, 27–42., 38.

⁴⁷ Hunyady 1993, 43.

Három verseskönyv

(Egy rock&roll születése)

2005–2006 telén két új kötettel jelentkezett Nyilas Atilla, a kortárs magyar líra egyik legformátumosabb alkotója: *Item* című új és *Ráolvasások könyve* című válogatott és új verseket tartalmazó opusaival, ötödik és hatodik kötetével. A profesz-zionális ökölvívásban bevett gyakorlat szerint a mérkőzéseket általában tizenkét menetessel hirdetik meg, s az esetek többségében, amennyiben a két sportoló többé-kevésbé egy klasszist képvisel (bár ez nem törvényszerű), az tapasztalható, hogy a hetedik-nyolcadik menetre egyikük vagy másikuk, alkalmasint mindkettő elfárad, feltűnően lanyhul az ereje, látványosan a kiütés szélére kerül. Hogy azután a kilencediktől, csodás átváltozással, erőre kapjon, kapjanak megint. Ad notam „a rock’n’roll az nem egy tánc”: a költészet nem bokszmérkőzés – de az elfáradás és az erőgyűjtés szakasza kétségkívül érződött Nyilas két új könyvében.

Az előbbin jobban. Az *Item* komoly csalódás volt, eddigi leggyöngébb kötete, s a recenzens megkösköztatja: ez a műveit ismerők, szeretők szemszögéből nézve volt kisebb baj, mint azon olvasóéból, aki történetesen e gyűjtemény révén találkozott első ízben Nyilas költészetével. Hiszen (a részletező visszatekintés igénye nélkül) ebből a szempontból két dolog volt jellemző pályájára: egyrészt első négy kötetével mindig jó meglepetést okozott (az elsőhöz képest a másodikkal és a harmadikkal emelte a lécezt, a negyedikkel a helyén tartotta, de tökéletes magabiztossággal ugrotta át), másrészt bármelyik könyvről elmondható volt, hogy akárhol ütötte fel a lírájával frissen ismerkedő, nyomban a karakteres, eredeti nyilasi hang legközepében találta magát – pars pro toto szinte valamennyi verse, ciklusa teljes költészetéért állt helyt. Ehhez képest az *Item* megfáradt, nagyon nagy részében érdektelenre sikerült kötet. Ez két szempontból is fájdalmas. Kisebb részben azért, mert jól látható volt: Nyilas verseiből mintha elfogyott volna a gyűnyanyag, pedig hát nagyon jellemző rá a szövegek kiváló szerkesztése-poentírozása: sokszor lépett elének a váratlan fordulatok, nyelvi lelemények mestereként (pályája során sikeresen

haladva a minél magasabb nyelvi szintek sajátlagos birtoklása felé). Ehelyett legtöbbször rutinból játékos, de jelentéktelen darabot (*Megkövetés*), ügyeske utánzatot (*Így*), szimplán gyenge, kötetbe nem való verset (*Hit*), még csak versnek sem nevezhető sorokat (*Jég*), vagy – nevezzük nevén a gyermeket – önkényes, pöffeszkedő klapanciát (*Az eltérő névhasználat problematikájának diakron mozzanatok is tartalmazó, generatív jellegű megközelítési kísérlete* – már a cím! utójára Örkénynél lehetett a szellemesség forrása, negyven éve, ott sem nagyon, húszéves kora után pedig ilyet nem ír le az ember) kaptunk a kötetnek legalább fele részében. Szándékosan nem sorolunk fel egy-egynél több műcímet: minek éjgenek e helyt az elriasztás oltárán? De egy másik szempontból talán még szomorúbb a kötet teljesítménye, igaz, ez már némi bizakodásra adott okot: az *Item* versei ugyanis ízig-vérig Nyilas-versek. Félreismerhetetlenek, jellegzetesek, csak éppen (ez a szomorú) többségükben kevesek. Az embernek folyamatosan olyan érzése volt, mintha nem is egy „B-sides” gyűjteményt hallgatna (azok gyakran nagyon, de nagyon jók), hanem egyenesen egy „worst of”-ot (ami elméletileg nincsen, gyakorlatilag pedig nagyon sok sorlemez az). Nyilas mintha valamennyi költői érényét egyszerre elfelejtette volna: a már említett nyelvi biztonság és a bravúrtechnika jó ízléssel való kezelése mellett hiába kerestük a kötet és azon belül a cikluskompozíció biztonságát – feleslegesnek is tekintjük áttekinteni a kötet szerkezetét. (Minek révén a recenzens megkíméli magát és olvasóját a Nyilas kötetekben sánálatosan állandósult „szövegmontázs”-egység, nemkülönben a könyvet nyitó merőben fölösleges és művi *A természetről*, valamint az ő kínos jegyzeteinek taglalásától. *A természetről*-höz hasonló erőltetett terjedelmekitöltőre hirtelen csak Tandori Dezső *Vissza az égbe* című „hosszúvers-féléje” jut eszünkbe a *Töredék Hamletnekből*.) S az egyes verseket tekintve: nagyon sokuk fölé (a botrányosan gyengéket leszámítva) valóban leginkább a „kevés” szót íránk. Kevés, amikor legsajátabb költészetnyelvi újításának fölvizezett

rutinmáslatait kapjuk (3 SMS), kevés, amikor ügyesen szellemeskedik (*Halálom ideális időpontja pszichiáterem szemszögéből*), kevés, amikor a rövid verset egyetlen bölcsészmegfigyelés emeli meg (*Győrijárat*). És bizony kevés, amikor a korábbi kötetekből kibontakozó, magabiztosan hazai pályára tér vissza (*Tudatalatti*) – ez korábban, sokkal jobban, már megvolt. Sajnos bizonytalannak, letisztulatlanak érezzük azokat a költeményeket is, melyek tovább bővítik a nyilasi költészet tematikáját (ebben hű maradt előző kötetének konzekvenciájához): a gyermekáldás élményétől ihletett versek erősebb darabjai (*Szerelem első látásra*, *Óbudai jelenés*) jók ugyan, de elmaradnak a korábbi életútélményekből született családi és gyászversektől.

Nem célunk, e kötet esetében semmiképpen sem, hogy hangsúlyozzuk: jó, Nyilas eddigi életművéhez méltó, azt minden szempontból sikeresen bővítő szövegek is találhatók itt – éppen úgy felesleges volna, mint pengellőre állítani valamennyi sikerületlen darabot. A recenzens inkább annak a személyes versszerető érdeklődéséből eredő játéknak szeretne hódolni, melynek alapja, hogy Nyilas kötetében mindig találni olyasmit, amit úgy nevezünk: nagy magyar költemény. Az *Item* olvasásában előrehaladva növekvő aggodalommal vártuk a költészet fel-fénylő, nagy pillanatát. A *Gyónása* (mely, úgy tetszik, lehetett volna a kötet reprezentatív darabja, de sajnos önmagában fárad el), a *Szerelem első látásra* majdnem megmutatta, amit kerestünk, az *Elismervény* játékos bölcsessége gondolkodóba ejtett egy darabig (azután mégsem), hasonlóképpen a megdöbbenően jó című, de csak félig megdöbbenően jó *A jégkutyák*. Azután, a száztizenharmadik oldalra lapozva, egyszer csak ott van a *mi gyerekiünk*. Nagy, nagyon.

Az ötödik menet végét jelző gong előtt, az utolsó pillanatban, a sportoló már túllendül a holtpontra, egy sokat jelentő ütéssel vonul szorítószarki pihenőjére – az erőgyűjtés periódusa kezdetét vette. Hogy azután a hatodik menet, ha nem is elégedett hátradőlést, de újra biztató, saját ritmusába belerázódó játékot hozzon az érte szorítóknak.

Nyilas hatodik kötetében válogatott és új verseket gyűjtött össze, s úgy érezzük, nagyon helyes lépés volt ez. A közeli (szinte egyszerre való) megjelenés ténye valószínűsíti, hogy a két könyvön egyszerre dolgozott, így talán maga is érzékelte az *Item* megfáradtságát, de ha a *Ráolvasások könyve* időben távolabb esnék attól, akkor is értékelnünk kellene a már korántsem csekély méretű oeuvre áttekintésének belső igényét és elismerni létjogosultságát: kiváló feladat volt ez Nyilas számára, éppen a megfelelő idő-

pontban. Figyelemre méltó, a költőtől megszkott alkotói intelligenciára valló tény az is, hogy első „válogatottját” pontos elképzelések mentén, biztos minőség- és arányérzékkel, egy, az olvasóinál mélyebb szerzői racionalitás jegyében alkotta meg. A kolofonban „a szerző poétikai-tematikus válogatásaként” jelöli meg a gyűjteményt, a cím és a hátsó borítón szereplő tanulságos elemző-ajánló szöveg (a néprajztudós Pócs Éva tollából) pedig világosan ki is jelöli az alkotó-válogató szándékát. A szigorúbb (ám még így is tág) értelemben vett „ráolvasás” természetesen hangsúlyos szelete Nyilas költészetének, hogy mennyire az, most még tisztábban vált érzékelhetővé. De újszerű és nagyon érdekfeszítő felismerések, ráismerések sorozataként élhette meg az olvasó, hogy miféle irányokba, s meddig tágulhat a nyilasi „ráolvasás” kategóriája. Kettős játék ez: a verseivel ott ismerkedők talán ez utóbbit konstataálták erősebben (egyfajta „poétikai-tematikus” – szándékkal legfelülről a hasonlatot – aria con variazioni gyanánt), a költészetét már ismerők pedig örömmel ízlelgethették a jól ismert versek új kontextusát, másféle megvilágítását. (Ebben egyébként segítségünkre van, hogy Nyilas, a jelenkori magyar költészet egyik legszigorúbb és legátgondoltabb ciklusszerkesztője e kötetében eltekint a ciklusoktól. Annál izgalmasabb, több-rétegzettségű feladat ama „poétika” és „tematika” voltaképpeni leképezése az olvasó számára!) A válogatás, mint utaltunk rá, biztos kezű, s mint minden válogatásnál, itt is lehetne sorolni, de nem. Majdnem kivétel nélkül elsőrangú verseiből kaptunk bőséges ízelítőt. Ami pedig biztató: sorakozik itt néhány új költemény is, melyek újra legjobb formájában mutatják a költőt. Csak néhány címet kiemelve: a kötetnyitó *Jézus az őserdőben* vad, pszichedelikus muzsikája (e hang Nyilasnál viszonylag ritka, de akkor általában nagyon eltalált volt) pompás indítás, a *Csízó* és a *Gyermekre* pedig, de a *Császármetszés* is, érett, komoly termései a költő friss élményeinek (jóval jelentősebbek, mint az *Item* e körbe sorolható darabjai).

A két kötet rövid áttekintése nem mentette föl a recenzent, hogy ne morfondírozzék keveset Nyilas Atilla költői gyakorlatának egy tendenciájáról. Így tett: „Nyilas az elmúlt három évben rendszeresen jelentkezett új kötettel. A költeményeket esetlegesen látta el évszámmal kötetbeli megjelenésükkor, némelyiknél viszont meglepően nagy alkotói intervallumra, olykor a felfrissítés és átírás gyakorlatára lehetett következtetni. Amennyire nagyjából bizonyosságot jelölt ki verstermésének feltételezett kronológiáját tekintve azok életrajzi és lélektörténeti tematikája (a házasság, a gyász, a múlt feldol-

gozása, a gyermek születése), annyira elbizonytalanított helyenként egyes (datálás nélkül is) jól érzékelhetően régebbi szövegek jelenléte (s ez korántsem minősíti a versek színvonalát). Mindezekből az következik számunkra, hogy Nyilas egyrészt termékeny költő, s nem csupán az elmúlt négy-öt esztendőben, másfelől, hogy ennek révén bőséges anyag áll rendelkezésére soron következő kötete, sőt, mint látjuk, kötetei összeállításánál. Mindez természetesen jogos és méltánylandó alkotói gyakorlat – ha minden egyes kötetnél biztos ízlés, minőségi önfegyelem társul hozzá. Nyilas első négy könyvében biztosan tartotta kézben anyagát, még ha a *Részesülés* (bemutatóközű kötete 1997-ből) éretlenebb volt is még (igaz, utólag visszagondolva, ki tudja, mekkora s milyen termésből válogatta össze már akkor debütálását, illetve: mostani válogatott versei révén nem kis mértékben fölértékelődhetik ez a kötete), és ha *A látó* (2004) már meg-megmutogatta is a túl biztos rutin időnkénti lustaságát. Az *Item* fiaskója azonban elgondolkodtató: a gyakori kötetpublikáció talán immár túl gyakori. Megértjük Nyilas esetleges elgondolását, hogy verseit minél előbb kívánja „forgalomba hozni”, akár külső, akár belső impulzusokat várva ettől, ám figyelmeztetnünk kell rá, hogy két olyan kötet után, mint a *Holtjáték* (2001) és a *De én* (2003), már a megtorpanás is kielégületlenséget hagyhat olvasójában, hát még, amikor elsieltett, gyenge könyvet ad ki a kezéből. Az *Item* kudarcáért vigasztal ugyan a *Ráolvasások könyve*, ám éppen a szinkronpublikálás miatt előbbi árnyéka rávetül az utóbbira. Előre jelezni kritikusként nem tisztünk, de óhajtani olvasóként jogunk van: a fáradság és erőgyűjtés szakasza után most egy kicsivel hosszabb pihenést kívánunk Nyilas Atillának, hogy a hetedik menet újra mindenes-től az övé legyen. És a miénk.”

Legfrissebb könyvével, a *(sugar)free*-vel Nyilas jelentős ponthoz érkezett költői pályáján: megérkezett a rock&roll-hoz. Természetesen nem azért írjuk ezt, mert akár a tartalomjegyzék átolvasásakor is feltűnnek olyan verscímek, mint a *the b-52's*, a *jerikó*, a *clash* vagy a *ramones* (valamennyi példa a *punkrock* ciklusból), hanem azért, mert az új kötet egésze azt a hangulatot reprezentálja, amit közönségesen rock&roll-nak nevezünk. A rock&roll-t általában életérzésként határozzák meg, pedig az, hogy életérzés, tökéletesen másodlagos. A rock&roll éppen úgy stílus kategória, lényegénél fogva, mint a rokokó vagy a Bauhaus, mint ahogy minden kulturális fenomén elsősorban stílusként létezik, azután, amikor ereje megkopik, életérzéssé vénül, mert addigra diplomát szereznek és elhelyezkednek

azok a szociológusok, akik immár meg is tudják magyarázni az utóbbit.

Nyilas, az olvasó nagy szerencsésére: költő, ekként tehát költői, *azaz* stílusszinten jutott el a maga rock&roll-jához. Könnyednek tetsző, biztos kezű, sziporkázó, elmeélben bővelkedő, röhögtető, fanyar, ritmusos, és igenis, nem tudok használhatóbbat ennél az évekkel ezelőtti elkoptatott divatszónál: laza, végtelenül laza. Egyrészt meglepő, hogy Nyilas éppen most, és éppen ehhez a stációjához érkezett pályájának. A r'n'r, mint írtuk, helyenként jelen volt megelőző kötetekben is, de korántsem ekkora, egész könyvnyi intenzitással, ha kellő színvonalon is. Ugyanakkor a költészetén fokozatosan eluralkodó személyesség, mely kötetről kötetre minduntalan más életszeletet emelt be – hangsúlyozott tematizáló szándékkal – versvilágába, ez a tendencia tehát természetesen vezetett ide. Utolsó könyveiben, mint láttuk, a magánélet, majd a személyes emlékezet, a fiatalkori vidéken járt – logikus folytatása ennek, hogy megérkezett ahhoz, ami valóban igazán személyes és fiatal és nosztalgikus, a privát r'n'r-hoz. De csak a részleteket illetően privát ez a téma –, hiszen hát kinek „6 trabant / 4 balaton” (*fekete doboz*), kinek a papné – mert Nyilas új kötetének egésze azt a fajta magabiztosan ritmikus pimaszságot árasztja, ami itt a lényeg.

Éppen ezért, bár szívesen tennénk, ezúttal sem látjuk szükségesnek, hogy ciklusról ciklusra haladva tekintsük át a gyűjteményt. A *sugar(free)* ugyanis egységes egész, nagyobbik ereje az egyszerűsra végigolvasandó könyv (meghallgatandó album?) után maradó hangulatban van, ami annál nagyobb szó, mivel az egyes szövegek is kiválóak. Nyilas legjobb formáját mutatja, kimondottan rossz verset ismét nem találni kötetében, közepeset is alig. Örömdetes, hogy oly sok év után szakított a „szövegmontázsok” kötetbe emelésének gyakorlatával, bár aki – a recenzens által érthetetlen módon – szerette ezeket a ciklusait, bizonyára hiányolni fogja őket. Egyelőre definiálásra váró új műfajjal jelentkezik helyettük a *talkshow* (*k×3 sms, ken*) című ciklusban: rövid, egyszavas-egymondatos szövegek gyűjteménye ez, a virgonc szellemesség láthatóan kitűzött és teljes sikerrel megvalósított igényével, nem mellesleg üdítő folytatása a nyilasi SMS-verseknek. Ez a könyv utolsó füzére, erőteljes zárlat tehát, de ugyanilyen erős a *(sugar)free* felütése, az *atilla-saga* című „ösi hun ballada”, melynek számos erénye közül a legnagyobb, hogy ennél eltaláltabb Arany-allúzió Weöres Sándor óta nem született a magyar irodalomban. (Weöres neve természetesen evidencia a *talkshow* (*k×3 sms, ken*) rövid szövegei esetében is.) Érdekes és

a további kötetek birtokában föltérképezendő az a háló, amely lassan, de biztosan szövődik Nyilas kötetei között (*a mi gyerekiünk* átvétele az *Item*ből; a *filing* zárata, az *estebéd után* mind korábbi kötetekből köszön vissza, s a példákat még sorolhatnánk), de jelen recenziónak nem tárgya ez. Mint ahogy azt a jelentőségteljes tény is pusztán regisztrálni kívánjuk, hogy a költészetbe évek során beszivárgó számítógépes és internet-kultúra ezen a kötetén hagyta eddigi legerősebb nyomát – hozzátesszük, hogy minden megnyilvánulásában ízlésesen, szellemesen és elgondolkodtatóan.

Nyilas új kötetéről beszélve nem lehet említés nélkül hagyni annak pompás küllemét. Az egészen leplezetlenül a Kassák-összkiadásra hajazó tipográfia (betűtípus: gillsans regular, mint olvasom), a kötet egészét(!) jellemző kisbetűk alkalmazása Szepessy Ákos (szepessy ákos) munkáját dicséri. Tökéletesen eltalált szín- és formavilág – ezt a kötetet már kézbe venni is jó. Mondanunk

sem kell, hogy Kassák nem csupán a tipográfia miatt idéződik föl az olvasóban. Kassák Lajos a magyar költészet rock&roll-vonulatának egyik legnagyobb szerűbb képviselője (adott korszakában), bár ez nem változtat azon a tényen, hogy a legjobb r'n'roll-verseket József Attila írta.

Összegzésre talán nincs is szükség: Nyilas a fáradtság és az erőgyűjtés menetei után költői ereje, ízlése és tehetsége teljében tért vissza új kötetével. És egy jókora tévedéssel: „egy punkzenekarnak nincs lemeze” (*a new wave*). Dehogy nincsen, tudja ő is, never mind, nevermind.

(NYILAS Atilla, *Item. Verse*, Parnasszus Könyvek, Bp., 2005. NYILAS Atilla, *Ráolvasások könyve. Válogatott és új versek*, Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc 2005. nyilas atilla, (*sugar*)free, szoba kiadó, miskolc, 2006)

Pienták Attila

A könyvkritikai rovat megjelenését
a Magyar Szak- és Szépirodalmi Szerzők és
Kiadók Reprográfiai Egyesülete támogatja.

Folyóiratunk megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap

és a

József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
támogatja.